

ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS

Neringa Povilaitienė

**NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ
TURINČIŲ PAAUGLIŲ
LYTIŠKUMO IR JO UGDYMO(SI)
TURINIO KONCEPTUALIZAVIMAS**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, edukologija (07 S)

Šiauliai, 2014

**NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ
TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO IR JO UGDYMO(SI)
TURINIO KONCEPTUALIZAVIMAS**

Daktaro disertacija

Socialiniai mokslai, edukologija (07 S)

Neringa Povilaitienė

Disertacija rengta 2008–2013 metais Šiaulių universitete.

Disertacinį tyrimą 2010–2011 m. rėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas.

Mokslinė vadovė – prof. dr. Liuda Radzevičienė

(Šiaulių universitetas, socialiniai mokslai, edukologija – 07 S).

Konsultantė – prof. dr. Natalja Mažeikienė

(Vytauto Didžiojo universitetas, socialiniai mokslai, edukologija – 07 S).

© Neringa Povilaitienė, 2014

© Algirdas Malakauskas, 2014

© ŠIAULIŲ UNIVERSITETAS, 2014

© UAB „BMK Leidykla“, 2014

TURINYS

ĮVADAS	5
1. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO UGDYMO TURINIO TEORINIS PAGRINDIMAS	21
1.1. Lytiškumo sampratos teorinės priegos ir koncepcijos	21
1.1.1. Lytiškumo interpretavimas skirtingų teorinių ir filosofinių priegų kontekste	21
1.1.2. Lytiškumo, kaip socialinio-edukacinio fenomeno, sampratos kontekstualizavimas	24
1.1.3. Lytiškumo formavimas lytinio tapatumo teorijų kontekstualumo plotmėje.....	27
1.1.4. Lytiškumo fenomeno raiškos modelio ir struktūros konstravimas ..	30
1.2. Lytiškumo ugdymo probleminio lauko apibrėžtis šiuolaikiniuose socialinės realybės kontekstuose.....	34
1.2.1. Lytiškumo ugdymas socialinės, edukacinės ir kultūrinės aplinkos kontekstualumo plotmėje	34
1.2.2. Lyties tapatumo formavimosi socialiniai-kultūriniai veiksniai ir tendencijos socializacijos kontekste	42
1.2.3. Lytiškumo ugdymo metodologinis diskursas teorinių, filosofinių priegų, ugdymo turinio ir aplinkos kontekste.....	45
2. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO UGDYMO TYRIMO METODOLOGIJA IR METODAI	48
2.1. Tyrimo metodologijos teorinių ir filosofinių nuostatų kontekstas.....	48
2.2. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo tyrimo schema	50
2.3. Kiekybinių tyrimų metodologija ir metodai.....	52
2.4. Kokybinio tyrimo metodologija ir metodai.....	56
2.5. Tyrimo etikos principai	57
3. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO UGDYMO KONCEPTO EMPIRINIS TYRIMAS	59
3.1. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių tėvų ir pedagogų požiūrio į šeimą, santuoką, lyčių tarpusavio santykius tyrimo rezultatų duomenų analizė.....	59
3.2. Ekspertų požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką: kiekybinio tyrimo rezultatai.....	68
3.2.1. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per bendravimo gebėjimus ir bendravimo ypatumus	72
3.2.2. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per emocijas	76
3.2.3. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per socialinę elgseną ir įgūdžius.....	77
3.2.4. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per seksualinę elgseną.....	78

3.2.5. Destruktyvaus elgesio raiška tarpasmeniniuose santykiuose	79
3.2.6. Ekspertų išskirtų lytiškumo raiškos požymių kokybinė analizė....	80
3.3. Tėvų ir pedagogų požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą: kokybinio tyrimo rezultatai	81
3.3.1. Seksualumo ir lytiškumo traktuotė	82
3.3.2. Lytiškumo ugdymas mokykloje pedagogų požiūriu.....	88
3.3.3. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių šeimos planavimas tėvų ir pedagogų požiūriu.....	91
3.3.4. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo aktualumas.....	96
3.3.5. Lytiškumo ugdymas šeimoje tėvų požiūriu.....	99
3.3.6. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytinės elgsenos raiška pedagogų požiūriu	106
3.3.7. Paauglio seksualinės elgsenos vertinimas tėvų požiūriu.....	114
3.3.8. Tėvų ir paauglių bendravimas santykių su priešinga lytimi klausimais	116
3.3.9. Lytiškumo ugdymas bendrajame ugdymo kontekste	117
3.3.10. Lytiškumo ugdymo didaktikos principai ir organizavimas specialiojo ugdymo kontekste	123
4. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ VISUMINIS LYTIŠKUMO UGDYMO MODELIS.....	126
IŠVADOS.....	132
Literatūra.....	136

IVADAS

Temos aktualumas ir reikšmingumas. Lytiškumas (angl. *gender*) yra neatsiejama visų, taip pat ir intelekto sutrikimą turinčių asmenų, gyvenimo dalis, atsiskleidžianti per lytinį tapatumą (angl. *gender identity*) – vyriškumą ar moteriškumą (Cameron, Lalonde, 2001; Yvi, 2012; King, 2010 ir kt.). Nežymų intelekto sutrikimą¹ turinčių paauglių², kaip ir kitų visuomenės narių, lyties identiteto formavimas(is), lytiškumo ugdymas (angl. *sexuality education*) neabejotinai yra aktualus šiuolaikiniame žinių ir informacijos amžiuje. Lietuvoje nemažai nagrinėjami lyties aspekto (angl. *gender mainstreaming*) (Reingardienė, 2003, 2004) integracijos klausimai, tačiau pasigendama negalę turinčių asmenų lytiškumo, jo ugdymo turinio analizės. D. Šėporaitytė (2006) pažymi, kad diskursas apie neįgaliuosius Lietuvoje dažniausiai orientuojamas į fundamentinius neįgaliesiems klausimus: socialinį dalyvavimą, užimtumą, švietimą, medicinos ir techninę pagalbą. Mažiau nagrinėjami neįgaliesiems svarbūs dalykai, tokie kaip seksualumas (angl. *sexuality*), lyčių partnerystė, šeima, motinystė ir tėvystė (Bernert, Ogletree, 2013). Reikia pažymėti, kad neįgalaus mokinio lytiškumas turi būti suvokiamas kaip natūrali ir svarbi gyvenimo ypatybė, kaip dalis bendrosios žmogaus sveikatos, nes psichologiniai, etiniai ir emociniai lytiškumo aspektai neįgaliam žmogui išlieka ne mažiau aktualūs kaip ir likusios visuomenės nariams (Wilkenfeld, Ballan, 2011; Swango-Wilson, 2010). Turėtų būti aktyviau svarstomos problemos, susijusios su intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytine ir seksualine disfunkcija, ir teisės į lytiškumą, santuoką, tėvystę, kontracepcijos pripažinimą (Boehning, 2006; Coren, 2003; Dinerstein, 2010; Shakespeare, 2000; Šėporaitytė, 2006; Veglia, 2004; Wade, 2002; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Hymowitz, 2003; Ballan, 2001). Negalė gali pažeisti žmogaus seksualinį funkcionalumą, reproduktivumą, tačiau tai nereiškia, jog yra prarandamas ir lytiškumas (Wilkenfeld, Ballan, 2011; McCabe 1999).

Lytiškumo formavimuisi didelę įtaką turi visuomenėje vyraujančios elgesio normos, vertybės, stereotipai (Anderson, Kitchin, 2000; McCabe, Cummins, Deeks, 1999; Farrelly, O'Brien, Praina, 2007; Cuskelly, Gilmore, 2007;

¹ Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašo patvirtinimo“ (2011 m. liepos 13 d. Nr. V-1265/V-685/A1-317). Nuo šio įsakymo įsigaliojimo datos nežymią proto negalę turintys mokiniai įvardijami kaip *turintys nežymų intelekto sutrikimą*.

² Pasirinktas paauglystės amžius (11/12–16 m.), nes šiuo laikotarpiu ypač rengiamasi suaugusiojo žmogaus gyvenimui – siekiama emocinės ir ekonominės nepriklausomybės, įgyti socialinių įgūdžių, reikalingų pilietiniam kompetentingumui palaikyti, profesijai pasirinkti ir pasirengti darbinei veiklai bei vedybiniam ir šeimyniniam gyvenimui (Žukauskienė, 2002).

Wilkenfeld, Ballan, 2011; Swango-Wilson, 2010 ir kt.). Lytiškumas formuojasi socializacijos procese, kurio metu asmuo perima kultūros normas, plėtoja savo asmenybinį potencialą, tampa visaverčiu visuomenės nariu (Martin, Ruble, 2004), o lytinio identiteto formavimas(is) yra viena iš sėkmingos socializacijos prielaidų (Yvi, 2012; Cameron, Lalonde, 2001). Negalę turinčių žmonių lytiškumo problemas sąlygoja visuomenės požiūris į juos, nes visuomenė linkusi infantilizuoti žmones, turinčius intelekto sutrikimą (Bonnie, 2002; Brown, 2013; Meekosha, 2001; Parchomiuk, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011). Dažnai šie žmonės laikomi amžiniais vaikais, nepaisant jų amžiaus, ir traktuojami arba kaip vaikai su vaikiška lytine nekaltybe, arba kaip vaikai su suaugusiųjų lytiniais poreikiais ir troškimais, kurių jie nepasiruošę valdyti (Gearheart, 1990; Giulio, 2003; Wilkenfeld, Ballan, 2011). Dar ir dabar, XXI a. pradžioje, galime įžvelgti iš viduramžių užsilikusią neįgaliųjų seksualumo socialinių vaizdinių apraiškų: „normaliesiems“ priskiriamos specifinės, neįgaliesiems tik genitalinės seksualumo funkcijos (Ruškus, 2002; Rousso, 2003; Wilkenfeld, Ballan, 2011). Neįgalūs asmenys dažnai yra laikomi tarsi belyčiais (angl. *non-sexual, asexual*) arba seksualiniais monstrais (angl. *sexual monsters*), negebančiais kontroliuoti savo seksualinių troškimų ir emocijų (Crawford, Ostrove, 2003; Evans, Williams, 2013; Anderson, Kitchin, 2000; Earle, 2001; Shakespeare, 2000; 2007; Parchomiuk, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Tarasoff, 2011). Pasak M. Ballan (2001), tėvų susirūpinimas dėl lytiškumo neretai virsta pernelyg stipria priežiūra, kuri apriboja nežymų intelekto sutrikimą turinčių vaikų teises į lytiškumo bei seksualumo raišką. Tačiau dažnai iš pavienių faktų yra daromi per daug dideli apibendrinimai. Dažnai remiamasi vieno ar kelių žmonių stebėjimais, kurie atrodo „indiferentiški“, ir manoma, jog tai būdinga visiems intelekto sutrikimą turintiems žmonėms (Wilkenfeld, Ballan, 2011; Swango-Wilson, 2010; Bakk, Grunewald, 1997). Kita priežastis – visuomenėje galiojančios vertybės: grožis, patrauklumas, sveikata ir pan. Seksualumas asocijuojasi su fiziniu patrauklumu, jaunyste, o kai šito nėra, tai žmogus yra laikomas neseksuali (Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Wolfe, Blanchett, 2003). Taigi neįgalieji patiria dvigubą diskriminaciją: dėl negalės ir dėl lyties (Hirschmann, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Grieve, McLaren, Lindsay, 2009). Viena vertus, jie laikomi belyčiais, kita vertus, kalbant apie reprodukcinį potencialą, jie suvokiami kaip keliantys grėsmę (Anderson, Kitchin, 2000; Earle, 2001; Shakespeare, 2000, 2007; Parchomiuk, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011).

Lietuvos ir užsienio teisinėje bazėje, siekiant užkirsti kelią diskriminacijos apraiškoms, reglamentuojamos ir deklaruojamos visų piliečių lyčių galimybės

ir teisės. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija (1948) skelbia žmogaus pilietines, politines, socialines, ekonomines ir kultūrinės teises. Ji smerkia bet kokią diskriminaciją dėl lyties. Amsterdamo sutartyje (1997) Europos Sąjunga savo pagrindine užduotimi siekia ginti žmogaus teises bei imtis atitinkamų veiksmų, siekdama kovoti su diskriminacija dėl lyties, rasinės arba etninės kilmės, religijos ar tikėjimo, negalės, amžiaus arba seksualinės orientacijos (13 straipsnis). Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymo paskirtis – užtikrinti, kad būtų įgyvendintos Lietuvos Respublikos Konstitucijoje įtvirtintos lygios žmonių teisės, ir uždrausti bet kokią tiesioginę diskriminaciją dėl amžiaus, lytinės orientacijos, negalės, rasinės ar etninės priklausomybės, religijos ar įsitikinimų. 2007 m. vasario 7 d. patvirtinta Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa konstatuoja, kad mokykla turėtų tapti vieta, kur moksleiviams būtų sudarytos sąlygos lyties grožį, meilę ir draugystę išgyventi ne kaip vartotojiškos sekso „kultūros“ dalyką, o kaip svarbią asmenybės brandos bei pasirengimo santuokai dalį. Neįgaliųjų teisių konvenciją (2010) ratifikuojančios šalys įsipareigoja imtis veiksmingų ir atitinkamų priemonių, kad žmonės, turintys negalę, nebūtų diskriminuojami dėl negalės sudarant santuoką, šeimą, prisiimant tėvystės (motinystės) įsipareigojimus ir atsakingai galėtų priimti sprendimus dėl savo vaikų skaičiaus ir jų gimimo laikotarpių, gauti informaciją reprodukcijos ir šeimos planavimo klausimais ir būtų suteiktos priemonės, kurios leistų jiems pasinaudoti šiomis teisėmis. Neįgalieji, įskaitant vaikus, lygiai su kitais asmenimis turi teisę išsaugoti savo vaisingumą.

Nežymų intelekto sutrikimą turintiems mokiniams lytiškumo ugdymas ypač svarbus dėl socialinių įgūdžių, bendravimo gebėjimų stokos, pernelyg didelio patiklumo, prierašumo, emocionalumo tarpasmeniniuose santykiuose (Eastgate, Scheermeyer, Driel, 2012; Nangle, Hansen, 1993; Wilkenfeld, Ballan, 2011). Tai kelia grėsmę ugdytinių saugumui, nes šiuolaikinėje informacinėje visuomenėje, plintant mobiliųjų, kompiuterinių ir kt. technologijų naudojimui, intelekto sutrikimą turintys asmenys gali tapti seksualinės prievartos aukomis (Murphy, 2005; Gill, 2010; Cambridge, Mellan, 2000; Yacoub, Hall, 2009), būti įtraukiami į prostituciją, pornografiją ar „seksualinį turizmą“ (angl. „sex tourism“) (Scott, 2013). Neįgaliųjų lytiškumo raidai ir visuomenės požiūriui į neįgaliojo lyties identiteto formavimąsi reikšmingu veiksmu tampa bendravimo nevisavertiškumas. Kaip pažymi R. Westheimer ir kt. (2005), asmenys, turintys intelekto sutrikimą, dažnai nemoka užmegzti artimų santykių.

Edukaciniame procese dalyvaujantys asmenys turi teisę gauti atitinkantį jų amžių lytiškumo ugdymą, kad formuotųsi teigiamą požiūrį į lyčių partnerystę

ir būtų išvengta neigiamų pasekmių (Rogow, Haberland, 2005; Allen, Seery, 2007). Visi asmenys yra lytinės būtybės ir turi teisę tinkamai išreikšti savo lytiškumą (Couldrick, 2008; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Allen, Seery, 2007; McCabe 1999; Sandland, 2013). Be tinkamo lytinio švietimo, žmonės, turintys intelekto sutrikimą, labai rizikuoja patirti lytinį išnaudojimą, užsikrėsti lytiškai plintančia liga ar neplanuotai pastoti (Schaafsma, Stoffelen, Kok, Curfs, 2013; McCabe 1999; Murphy, O'Callaghan 2004; Servais 2006; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Zillman, 2000). Daugelis tėvų nesirūpina lytiniu švietimu, nes klaidingai mano, kad jų vaikams tai nereikalinga (Walker-Hirsch, 2010; Keshav, Huberman, 2006 ir kt.). Kiti tėvai, nors ir bando ugdyti lytiškumo sampratą, tačiau neturi kompetencijų pateikti informaciją vaikams suprantamu būdu (Bazzo ir kt., 2007; Evans ir kt., 2009; Хуш, 1999; Кош, 1989). Vaikų, turinčių negalę, raida vyksta pagal tuos pačius raidos dėsningumus kaip ir įprasto vystymosi atveju, tačiau jos specifiškumą determinuoja sutrikimo pobūdis (Ustilaitė, 2007; Wilkenfeld, Ballan, 2011). Kiekvieno vaiko raida vyksta trimis pagrindinėmis plotmėmis: fizine, kognityvine, psichosocialine (Radzevičienė, 2003; Ganly, 2010; Sanders, 2013). Psichosocialinė raida visavertė tik tuo atveju, jei individo fizinė, kognityvinė raida yra palanki. Neįgalių vaikų psichosocialinė raida dažnai yra sutrikusi ne tik dėl individualių raidos ypatumų, bet ir dėl ilgai vyravusio klinikinio požiūrio į šių vaikų ugdymą. Klinikinio požiūrio šalininkai akcentavo sutrikimo formą, jo įvairovę, skatino gilintis į sutrikimo šalinimo metodus užmiršdami, kad asmuo gyvena konkrečioje aplinkoje, kurioje jis turi adaptuotis, jausti psichofizinį komfortą ir su(si)kurti optimalią socialinę aplinką (Radzevičienė, 2003). Lytiškumo ugdymas (mokinių rengimas gyvenimui, santuokai, suteikiant žinių apie šeimą, ugdant brandžią ir dorovingą asmenybę, gerbiančią žmogaus gyvybę, gebančią kurti brandžius tarpasmeninius santykius, puoselėjančią lytinę sveikatą ir mokančią pasipriešinti neigiamai aplinkos įtakai) vyksta formuojant asmens individualias savybes fiziniame, emociniame ir socialiniame kontekstuose (Hamilton, 2002; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Hallahan, Kaufman, 2003; Young, Gore, McCarthy, 2012). Akcentuojama, kad visuomenės idealai, problemos, visas gyvenimas neatsiejamas nuo augančios kartos mokomosios ir nemokomosios veiklos, todėl svarbus visų ugdymo procesų dalyvių bendradarbiavimas ugdant lytiškumą, teigiamas visuomenės ir šeimos požiūris, nes pasak S. Ustilaitės (2008), ten išugdomas tikrasis moteriškumas ir vyriškumas.

Mokslinis ištirtumas ir naujumas. Negalę turinčių asmenų gerovės formavimo diskurse Lietuvos mokslininkų (Daugėla, Žukauskas, 2005; Filipavi-

čiūtė, Ambrasas, 2011; Ruškus, 2002; Ruolytė, 2012 ir kt.) dažniausiai analizuojamos tokios problemos, kaip aplinkos pritaikymas, neįgaliųjų integracija į visuomenę, socialinis dalyvavimas bei užimtumas, švietimas, medicinos ir techninė pagalba. J. Ruškaus, G. Mažeikio (2007) monografijoje „Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas“ aptariama kritinė neįgaliųjų patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija. Kalbama bendrąja prasme apie socialinę neįgaliųjų integraciją, jos kritiką, apie socialinį-politinį neįgaliųjų dalyvavimą. Negalė turinčių asmenų lytiškumo konstrukta analizuoja nedaugelis šalies mokslininkų (Tereškinas, 2004a; Šėporaitytė, 2006; Ustilaitė, 2007; Jonaitienė, 2007; Bušmaitė, 2007; Kvedaraitė, 2007; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Vaicekauskienė, 2002, 2008, 2010 ir kt.). V. Vaicekauskienė (2002, 2008, 2010, 2011) nagrinėja lytiškumą socializacijos kontekste, daugiausia gilindamasi į intelekto sutrikimą turinčių mokinių seksualinio elgesio demonstravimą ir su tuo susijusias problemas. E. Giedraitienė ir R. Vaičekauskaitė (2002) akcentuoja, kad neįgaliųjų lytinio ugdymo problemos yra aktualios bendrame integracijos kontekste bei susijusios su žmonių požiūriu į neįgaliosius. Autorės nurodo, kad sėkmingai neįgaliųjų integracijai būtina prielaida yra individualus bendravimas su negalių neturinčiais asmenimis. Taip pat pabrėžiama, kad svarbu papildyti „Universaliąsias sveikatos ugdymo bei rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programas“ konkrečiomis neįgaliųjų lytiškumo ugdymo temomis, rengti mokytojus, gebančius kvalifikuotai vykdyti lytiškumo ugdymą, šviesti tėvus, keisti sustabarėjusį neigiamą požiūrį į neįgaliųjų lytiškumą. S. Ustilaitė (2007) taip pat teigia, kad neįgalių žmonių lytiškumo problemos yra susijusios su požiūriu į juos: neretai manoma, kad neįgalieji yra aseksualūs (seksualiai indiferentiški), o lytiškumas yra normalaus intelekto asmenų priedermė. Kitas požiūris – intelekto sutrikimą turintys žmonės pasižymi stipriu nekontroliuojamu lytiniu potraukiu, todėl juos reikia izoliuoti ir neleisti jokios lytinės raiškos. S. Ustilaitė (2007) pabrėžia, kad dėl tokių požiūrių intelekto sutrikimą turinčio žmogaus lytiškumo raidai sudaromos trijų rūšių kliūtys: izoliacija, fizinės ir psichologinės. I. Jonaitienė (2007) analizuoja nežymiai sutrikusio intelekto moksleivių profesinius ketinimus, jų žinias apie profesijas ir rengimąsi profesijai popamokinėje veikloje, taip pat visuomenėje paplitusių tradicinių lyčių stereotipų profesijų atžvilgiu įtaką mokinių profesiniams ketinimams. Specialiųjų mokyklų pedagogų profesinę elgseną, netiesiogiai perduodamus savo lyčių vaidinius bei stereotipus, organizuojant auklėjimo procesą ir popamokines veiklas mokiniams, berniukų ir mergaičių laisvalaikio pomėgius, jų skirtumus nagrinėja I. Bušmaitė (2007). R. Kvedaraitės (2007) mokslinių interesų sritis – mokinių lyčių vaidmenys

šeimoje ir vaikų nuomonė apie berniukų ir mergaičių auklėjimo ypatumus šeimoje. S. Ustilaitė, I. Kuginytė-Arlauskienė ir L. Cvetkova (2011) nagrinėja neįgalaus vaiko gimimo įtaką vidiniams ir socialiniams šeimos pokyčiams: tarpusavio santykiams, atsakomybės, vaidmenų pa(per)skirstymui, karjerai. Šios autorės nurodo, kad šeimos, susidūrusios su neįgalumo situacija, neretai išgyvena tarpusavio santykių krizę, karjeros atsisakymą. Dažniausiai moteris turi pasirinkti prižiūrėti neįgalų vaiką, rūpintis namais, o ne siekti sėkmės darbinėje srityje. Vyras, perimdamas šeimos maitintojo vaidmenį, mažiau praleidžia laiko su šeima. Taip pat nurodoma (Ustilaitė, Kuginytė-Arlauskienė, Cvetkova, 2011), kad tai lemia, ne tik neįgalaus vaiko atsiradimas, bet ir sugebėjimas orientuotis pasikeitusioje situacijoje, naujų įgūdžių ir atsakomybės įgijimas, suvokiant vaiko gimimo prasmę bei naujai įprasminant savo kaip asmens raišką. Daugiau Lietuvos mokslininkų (Gaigalienė, 1997; Juodraitis, Pocevičienė, 2008; Pocevičienė, 2007; Kaffemanas, 2003; Kublicienė, 2003; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Stundžė, 2009; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė ir kt., 2008; Ustilaitė, Poškuvienė, Juškelienė, Kalinkevičienė, 2008) lytiškumo konceptą analizuoja bendrojo ugdymo ir sociokultūrinės aplinkos kontekste. G. Purvaneckienė (2011) akcentuoja kultūrinės aplinkos poveikį lytiškumo formavimuisi, kai įgimti biologiniai skirtumai socialiai įprasminami: sukonstruojami socialiniai skirtumai, t. y. „moteriški“ ar „vyriški“ vaidmenys, darbai, profesijos, elgesys, charakterio savybės ir pan. Socialiai įprasmininti lyčių skirtumai lemia lyčių vaidmenis, kurie nusako, kaip vyrai ir moterys turi jausti, veikti. Jie yra išmokti ir įprasmininti socializacijos procese, kurio metu berniukai ir mergaitės tapatinasi savo lytimi, t. y. įgyja socialinę (arba kultūrinę) lytį, arba lytiškumą (angl. *gender*). Mokslininkai (Obelenienė, Pukelis, 2009; Purvaneckienė, 2001; Ustilaitė, 2001; Juodraitis, Pocevičienė, 2008; Pocevičienė, 2007 ir kt.) pažymi, kad lytiškumas ugdomas šeimoje, o vėliau mokykloje, jam taip pat turi įtakos bendraamžiai ir žiniasklaida. G. Purvaneckienė (2001) akcentuoja, kad lytiškumo formavimui didžiulę įtaką turi tėvų, pedagogų ir aplinkinių požiūris į lytiškumą, vyro ir moters vaidmenų traktavimą. Remiantis šiomis nuostatomis, stereotipiniu mąstymu mokiniai auklėjami ne tik namie, bet ir mokykloje, kur G. Purvaneckienės (2001) teigimu, paliekama visiška laisvė pedagogams įgyvendinant Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programą (2007), kuri, pasak S. Ustilaitės, R. Poškuvienės, V. Juškelienės, A. Kalinkevičienės (2008), ugdymo įstaigose įgyvendinama nepakankamai sistemingai ir nuosekliai, nes dažniausiai į mokomuosius dalykus integruojamos vadovėliuose pateiktos temos, klasės valandėlių metu aptariamoms tik atskiros lytiškumo temos, o tai,

autorių nuomone, neapima sistemingo ir nuoseklaus programos temų išdėstymo. Minėtos autorės akcentuoja, kad reikia siekti pedagogų kompetencijų lytiškumo ugdymo klausimais plėtimo. G. Purvaneckienė (2001) pažymi, kad esant pedagogų nepasiruošimui konkretus lytiškumo ugdymo turinys mokykloje daugiausia priklauso nuo kiekvieno mokytojo pažiūrų, kompetencijos ir elgesio. Kiek kitokie lytiškumo aspektai atskleisti R. Pocevičienės (2007) straipsnyje. Autorė pristato paauglių ir sekso paslaugas teikiančių moterų požiūrio į lytiškumo ugdymo reikšmę lytinio tapatumo formavimuisi ir lytinei elgsenai ypatumus.

Apie nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo ir neįgalumo sąveiką užsienio autoriai rašo daugiau. T. Shakespeare (2000), N. Murphy (2005), L. Y. Bay-cheng (2003), C. Farrelly, M. O'Brien, V. Prain (2007), E. S. Goldfarb (2005), M. P. McCabe, R. A. Cummins, A. A. Deeks (1999), R. A. Rhoads, S. M. Calderone (2007), R. J. Kijak (2011), M. P. McCabe, D. Robert, A. Cummins ir kt. (1994), A. Swango-Wilson (2010, 2011), D. Hingsburger, S. Tough (2002), W. J. K. Doherty (1985) ir kt. analizuoja negalę turinčių paauglių lytiškumo raišką per socialinius įgūdžius, tarpasmeninius gebėjimus seksualinės elgsenos kontekste. K. S. Hymowitz (2003), K. McLaughlin (2003) gilinasi į neįgaliųjų lytiškumo ugdymo aspektus, domisi vaikų, paauglių, tėvų, pedagogų bei įstaigų personalo švietimu. D. Schaafsma (Schaafsma, 2013; Schaafsma, Stoffelen, Kok, Curfs, 2013; Schaafsma, Abraham, Gillmore, Kok, 2004; Schaafsma, Kok, 2009) mokslinių interesų sritis –nežymų intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo ugdymas. D. Schaafsma Maastrichto universitete 2013 m. apgintoje disertacijoje „Sexuality and Intellectual Disability. Implications for sex education“ pristatomos neįgaliųjų lytiškumo problemos: tarpasmeninių santykių, socialinių įgūdžių trūkumas, žinių nepakankamumas, seksualinis išnaudojimas, prievarta, problemos dėl seksualinės orientacijos išreiškimo (negatyvus aplinkinių požiūris į jų homoseksualumą) ir kt. Mokslininkai (Schaafsma, 2013; Schaafsma, Stoffelen, Kok, Curfs, 2013; Schaafsma, Abraham, Gillmore, Kok, 2004; Schaafsma, Kok, 2009; Kajak, 2011; Wilkenfeld, Ballan, 2011 ir kt.) akcentuoja, kad pedagogai, tėvai ir kt., vengdami lytiškumo ugdymo, tikisi apsaugoti neįgaliuosius nuo anksčiau minėtų problemų, o neretai taip siekia išvengti jų lytiškumo raiškos. J. D. Allen (2003), D. Abbott, J. Burns (2007), D. Abbott, J. Howarth (2007), analizuodami neįgalaus asmens lytinio identiteto (tapatumo) raišką per lytinę (seksualinę) orientaciją, pažymi, kad neįgaliesiems svarbu išreikšti savo lytiškumą ne tik per heteroseksualius santykius, bet ir per fizinį potraukį tos pačios lyties asmenims.

M. Parchomiuk (2013) nagrinėja intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo konceptą medicininio ir socialinio požiūrio į negalę kontekste, pažymi, kad tai lemia teigiamą arba neigiamą nuostatą į neįgaliųjų lytiškumą. Kaip pažymi autorė, medicininio modelio atstovai sutrikusio intelekto asmenis mato kaip turinčius nevaldomą seksualinį potraukį, kuris nukrypsta nuo „normos“, o taip sukeliama grėsmė visuomenės saugumui. Remiantis šia nuostata lytiškumo ugdymas traktuojamas kaip pavojų keliantis, galintis pažadinti „miegančius“ poreikius, ir manoma, kad sterilizacija gali padėti išvengti lytinės prievartos pasekmių (Diekema, 2003). Socialinio požiūrio šalininkai, priešingai, lytiškumą traktuoja kaip svarbų asmens raiškos aspektą, kuriam ypač svarbus lytiškumo ugdymas. Lytiškumo diskurse dažnai nagrinėjamas medicininio ir socialinio modelių įtaka negalę turinčių mokinių socializacijai. XIX a. medicininėje literatūroje vyravo požiūris, kad fizinis „nenormalumas“ sukelia socialinį „nenormalumą“, t. y. asmens kūnas apibūdinamas kaip turintis defektą, o dėl to asmuo nėra pajėgus adekvačiai dalyvauti socialiniame gyvenime. Nuo XX a. septintojo dešimtmečio negalės samprata įgavo naują apibūdinimą, ypač kritikuojanči medicininį požiūrį. Šio socialinio modelio atsiradimas sietinas su feministiniu judėjimu, kai greta pilietinių teisių, homoseksualių asmenų pripažinimo bei kitų judėjimų akivaizdoje neišvengiamai kilo ir neįgaliųjų judėjimas už savo teises. Socialinio modelio pagrindą taip pat sudaro socialinis konstruktyvizmas, kuris siekia atskleisti, kaip pavieniai individai ar jų grupės kuria ir apibūdina socialinę tikrovę, pažindami ir interpretuodami ją, bei kaip kuriami socialiniai fenomenai ir paverčiami tradicija. Socialinis modelis atskiria sutrikimo ir negalės kategorijas, čia yra išvelgiama ankstyvosios bangos feminizmo judėjimo įtaka, kai pradėtas analizuoti biologinės (angl. *sex*) ir socialinės lyties (angl. *gender*) skirtingumas. M. Corker, T. Shakespeare (2002), Sh. Tremain (2006) tvirtinimu, socialinis modelis atskyrė negalės ir sutrikimo sąvokas panašiai, kaip feministinis judėjimas aiškina biologinės ir socialinės lyties perskyrą: biologinė lytis kaip prigimtinė, kūno savybė priešpriešinama socialinei lyčiai, prilyginamai kultūros produktui, nes ji atskleidžia vyriškų ir moteriškų vaidmenų kultūrinį konstravimą. Atitinkamai ir socialinis modelis iškelia kūno sutrikimą kaip esencialistinę, biologinę realaus kūno savybę, priešingą socialiai sukonstruotai negalės sąvokai.

Išnagrinėjus intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo tyrimo Lietuvoje patirtį, galima teigti, kad Lietuvoje neįgalių asmenų lytiškumo fenomenas nėra plačiai ištirtas, stinga intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo ugdymo ir jų šeimos konsultavimo, įtraukimo tradicijų, remiamasi tik Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa (2007), kuri nėra pritaikyta

neįgaliųjų ugdymui. Galime teigti, kad šalyje vis dar vyrauja medicininio modelio nuostatos į intelekto sutrikimą turinčius mokinius, kai pabrėžiamas jų nevaldomas seksualinis potraukis, destruktivus elgesys, o lytiškumo ugdymas šiuos požymius gali tik paskatinti. Taigi požiūris į neįgalų asmenį, jo lytiškumą, taip pat aplinkinių konstruojama asmeninė lytiškumo samprata lemia lytiškumo ugdymo turinio apibrėžties, ugdymo strategijų pasirinkimą, ypač kai nėra aiškios apibrėžtos lytiškumo ugdymo koncepcijos. Užsienyje šiuo metu ypač paplitęs konstruktyvistinis požiūris (Anderson, Kitchin, 2000; McCabe, Cummins, Deeks, 1999; Farrelly, O'Brien, Praina, 2007; Cuskelly, Gilmore, 2007; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Swango-Wilson, 2010 ir kt.) į lytiškumo konceptą, akcentuojama, kad lyties identitetas yra nestabilus, jo formavimuisi turi reikšmę edukacinė, socialinė bei kultūrinė aplinka, todėl jis įgyja skirtingas reikšmes bei formas. Užsienio mokslininkų tyrimuose (Corker, Shakespeare, 2002; Tremain, 2006) neretai pažymima, kad būtina siekti neįgaliųjų emancipacijos, išsilaisvinimo iš tradicinių vaizdinių apie neįgaluosius. Taip pat daug dėmesio skiriama visuminiam požiūriui į lytiškumo konstrukta, pabrėžiančiam kūno natsiejamumą nuo psichinės, dvasinės ir socialinės raiškos. Užsienyje, o vis dažniau ir Lietuvoje lytiškumo ugdymo (tik bendrajame ugdyme) turinys apima ne tik žinių apie lytiškai plintančias ligas, apsaugojimą nuo nepageidaujamo nėštumo suteikimą, bet ir lytinio identiteto formavimą, socialinių įgūdžių, tarpasmeninių santykių ugdymą.

Disertacinio tyrimo problemą konkretina šie klausimai:

- Kaip konstruojami socialiniai lyties identiteto požymiai feminizmo filosofijos ir socialinio konstruktyvizmo paradigmos kontekste?
- Kokie visuomenės socialiniai stereotipai formuoja požiūrį į lytiškumą, neįgaliųjų lytiškumą, jų lyties identitetą, lytiškumo ugdymo turinio specifišką?
- Kokios yra nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo dalyvių subjektyvios reprezentacijos?
- Koks santykis (darna ir prieštaravimai) tarp formalios (dokumentais reglamentuotos) ir neformalios (dalyvių subjektyviai suvoktos) lytiškumo ugdymo koncepcijos?
- Koku visuminiu lytiškumo ugdymo modeliu remiantis galėtų būti formuojama socialiai atsakinga ugdytinio asmenybė?

Tyrimo objektas – nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ir jo ugdymo(si) turinio konceptualizavimas.

Tyrimo tikslas – konceptualizuoti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką ir lytiškumo ugdymo turinį.

Disertacinio tyrimo uždaviniai:

- Atlikti tarpdisciplininę (filosofinę, sociologinę, psichosocialinę ir edukacinę) lytiškumo sampratos analizę, siejant ją su nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių psichosocialinės raidos dėsniniais.
- Remiantis mokslinės literatūros analize, identifikuoti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ir jo ugdymo turinį.
- Atskleisti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno raiškos modelį, jo struktūrinius komponentus.
- Atskleisti ugdymo proceso dalyvių pateikiamą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo turinio kontekstą.
- Remiantis tyrimo rezultatais, parengti nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių visuminį lytiškumo ugdymo modelį.

Ginamieji disertacijos teiginiai:

- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymas – sudėtingas sociokultūrinis ir edukacinis reiškinys, kuriam svarbūs socialinės, kultūrinės ir edukacinės veiklos sąveika ir požiūrio tapatumas. Todėl lytiškumo ugdymo apibrėžtis, koncepcijos projektavimas ir tobulinimas kelia naujų uždavinių mokslui bei ugdymo sistemai.
- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno turinį sudaro socialiniai įgūdžiai, emocijos, seksualinė elgsena bei destruktivaus elgesio demonstravimas. Lytiškumo ugdymui svarbus socialinės ir edukacinės aplinkos požiūris į šių asmenų lytiškumo konstrukto visybiškumą, ugdytojų ir šeimos nuostatos į lyties identitetą ne tik mokinių atžvilgiu, bet ir asmeniniu lygmeniu.
- Konceptualizuojant nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumą ir jo ugdymą, adekvatų socialinės, kultūrinės ir edukacinės aplinkos lūkesčiams, būtina remtis visuminio (holistinio) asmenybės supratimo, socialinio konstruktyvizmo, pragmatinių ir feministinių vertybių derme, ieškant optimalios individo ir aplinkos darnos.

Tyrimo hipotezės:

1. Tikėtina, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno struktūra apima socialinius įgūdžius, emocijas, seksualinę elgseną bei destruktivaus elgesio demonstravimą.

2. Lytiškumo ugdymo turinys siejamas su socialinės ir edukacinės aplinkos dimensijomis: lytiškumo konstrukto visybiškumu, ugdytojų ir šeimos nuostatomis į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lyties identitetą.

Teorinės disertacinio tyrimo nuostatos

Disertaciniame tyrime remtasi:

visuminio (holistinio) asmenybės supratimo koncepcija (J. Pestalozzi, J. Dewey, M. Montessori, R. Steineris ir kt., cit. Vasiliauskas, 2006), kuri vaiko vystymąsi ir jo ugdymą apibūdina kaip integralų ir visapusišką dorovinių, emocinių, fizinių, psichinių ir dvasinių galių plėtrą. Tai siejasi su Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa (2007), akcentuojančia visuminį (holistinį) asmenybės suvokimą ugdant lytiškumą mokykloje;

socialinio konstruktyvizmo teorija. P. L. Berger, T. Luckman (1999), C. West, D. H. Zimmerman (1987) pažymi, kad lytis, kaip ir kultūra, yra žmonių kūrinys, priklausantis nuo kiekvieno, konstruojančio / kuriančio socialinę realybę. Vadovaujantis šia teorine paradigma (Viluckienė, 2008) suprantama, jog negalė nėra „viršistorinis“ (angl. *transhistorical*), pastovus ir nekintantis fenomenas, bet sietinas su tam tikromis istorinėmis, socialinėmis konjunkturemis;

pragmatizmo filosofija (C. Pierce'as, W. Jamesas, J. Dewey, cit. Rugevičiūtė, 2008), kurios idėjos siejamos su asmens gebėjimų svarba, kad, panaudodamas savo ir visuomeninę patirtį, žmogus spręstų įvairias gyvenimo problemas. Patirtis, nusakanti mokinio santykį su aplinka, yra svarbiausia pragmatinės ugdymo filosofijos kategorija. Tai skatina taikyti probleminį ugdymą, kur mokiniai, aktyviai panaudodami žinias, įgūdžius, vertybines nuostatas, ieškos sprendimo būdų. Švietimo orientacija į asmens patirties plėtotę sudaro palankias sąlygas sėkmingai neįgaliųjų lytiškumo ugdymo turinio, principų, metodų parinkimui, socialinei integracijai;

feminizmo teorija, kuri disertaciniame tyrime aktuali dėl savito požiūrio į negalės fenomeną. Trečiosios bangos postmodernusis feminizmas (Connell, 2009; Dow, Books, cit. Tereškinas, 2004a; Flex, 1995), išskirdamas marginalizuotas, diasporines ir kolonizuotas kultūras, negalę turinčius žmones traktuoja kaip diskriminaciją ir marginalumo situaciją patiriančius asmenis (Hirschmann, 2013). Postfeminizmas taip pat dekonstruoja ir binarines lyčių bei seksualumo kategorijas, kreipdamas dėmesį į translytinių, transsualių ir biseksualių individų patirtį.

Metodologinės tyrimo nuostatos

Mišrių metodų koncepcija (Kardelis, 2002; Creswell, 1998; Creswell, 2003; Tidikis, 2003; Bitinas, 2006; Kvale, 1996) numato ir kiekybinių, ir kokybinių duomenų rinkimą tyrimo klausimui atsakyti. Mišrių metodų prieigos taikymu siekiama įveikti atskirų metodų trūkumus, surinkti įvairesnę, turtingesnę empirinę medžiagą, pagrįsti tyrimo rezultatus skirtingais duomenų šaltiniais ir formomis. Disertaciniame tyrime naudojama mišrių metodų koncepcija leido išryškinti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno struktūrą, konceptualizuoti lytiškumo ugdymo turinį, ugdymo galimybes ir ypatybes socialinėje ir edukacinėje aplinkoje.

Turinio analizės koncepcija (Krippendorff, 1993, 2004; Shapiro, Markoff, 1997; Allport, 1979; Schwandt, 1997; Strauss, Corbin, 1998; Silverman, 2001) – tai formalizuotas dokumentų tyrimo būdas, numatantis jų turinio vertinimą remiantis požymių, kurie svarbūs tyrėjui ir kuriuos galima apibendrinti, skaičiavimu. Tai dokumento, teksto analizė, išryškinanti teksto charakteristikas, analizės kategorijas, išreiškiančias empirinius tiriamojo dalyko požymius, analizės vienetus. Kokybinio tyrimo metu, atliekant pusiau struktūruotą interviu ir analizuojant tėvų ir pedagogų pateikiamą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo apibrėžtį, turinio analizės metodas leidžia įsiskaityti į jų išsakytas ir užfiksuotas bei perrašytas mintis ir susisteminti esmines kategorijas ir subkategorijas.

Subjektyvi – interpretuojamoji – konstruktyvistinė koncepcija (Berger, Luckmann, 1999; Crotty, 1998; Giddens, 1999; 2000; Denzin, Lincoln, 2003; Bryman, 2008) teigia, kad realybė yra subjektyvi, pasaulį kiekvienas žmogus suvokia savaip. Laikomasi požiūrio, kad lytiškumas, kaip socialinis fenomenas, ir jo reikšmės yra nuolat kuriamos socialinių veikėjų. V. Žydzūnaitė (2008) pažymi, kad, remiantis konstruktyvistine pozicija, kokybiniame tyrime yra naudojami atviri klausimai, kad tiriamieji galėtų išsakyti savo požiūrius, mintis, išgyvenimus.

Fenomenologinė analizė. Kokybinio tyrimu ieškoma atsakymų į klausimus apie kompleksinę fenomeno prigimtį, tuo tikslu aprašant, apibūdinant ir suvokiant fenomeną remiantis tam tikrais požiūriais (Maruna, Butler, 2005). Šiame tyrime tėvai ir pedagogai (informantai) atskleidžia nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeną per savo asmeninę patirtį, kuri parodo požiūrių ir diskusijų įvairovę aktuali klausimu.

Disertaciniame darbe taikyti tyrimo metodai:

1. Teoriniai:

Filosofinės, psichologinės, pedagoginės, sociologinės literatūros, lytiškumo, kaip socialinio konstrukto, turinio analizė leido išsiaiškinti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratą, išryškinti tos sampratos problemišumą, apibrėžti lytiškumo raiškos fenomeno struktūrą, lytiškumo ugdymo turinio specifika, pagrįsti metodologinę prieigą.

2. Empiriniai:

2.1. Kiekybinio tyrimo metodai – dvi anketinės apklausos: siekta (1) nustatyti tėvų ir pedagogų konstruojamos lytiškumo sampratos asmeniniame gyvenime ypatumus. Taikytas (Болкова, 2007; Шеффер, Белл, 2007) klausimynas, leidžiantis rasti atsakymus į klausimus apie ugdymo proceso dalyvių nuostatas į šeimą, vyro ir moters, tėvų ir vaikų santykius, nustatyti jų tarpusavio sąsajas ir išvelgti teorinio fenomeno apibūdinimo ir jo raiškos socialinėje realybėje ypatumus; (2) taip pat naudota ekspertų anketinė apklausa, siekiant patikrinti sukonstruotą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno teorinį hipotetinį modelį.

2.2. Kokybinio tyrimo metodo pagrindas – fenomenologinis požiūris (Maruna, Butler, 2005), apibūdinantis atskiro žmogaus santykį su kitais žmonėmis ir išoriniu pasauliu. Tyrimas telkiamas į analizuojamo reiškinių pažinimą, išvelgiant kiekvienos situacijos išskirtinumą ir vertingumą. Duomenys kokybiniam tyrimui rinkti *pusiau struktūruoto interviu metodu*. Taikyta turinio (*content*) analizė, leidžianti gauti informaciją, padedanti suprasti prasmes (Schwandt, 1997; Strauss, Corbin, 1998; Silverman, 2001).

3. Statistiniai:

Kiekybinė anketinės apklausos duomenų statistinė analizė atlikta skaičiuojant tyrimo dalyvių nuomonių vidurkius, standartinius nuokrypius, procentines išraiškas. Duomenys apdoroti SPSS 13.0 *for Windows* programa. Rezultatams analizuoti pasitelkta klasterinė analizė, *Cronbach alfa* koeficiento skaičiavimas.

Tyrimo teorinis reikšmingumas, naujumas. (1) Teorinį tyrimo reikšmingumą pirmiausia lemia nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo daugiadalykiškumo ir daugiaprasmiškumo pagrindimas, plėtojamas integruotu sociologijos, filosofijos, psichologijos ir edukologijos mokslų sąveikos lygmeniu. Pateiktos bendros mokslinės tyrimo išvalgos, grindžiamos konceptualiū šio darbo autorės požiūriu į analizuojamą problemą, išskirti tiriamo reiškinių probleminiai aspektai. (2) Tyrimo rezultatai papildė esamas mokslines žinias apie nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo

raiškos fenomeno esmę, turinį ir brėžia gaires tolesniems šios krypties tyrimams. (3) Lytiškumo teorinis konstruktas naujomis mokslinėmis žiniomis papildo specialiojo ugdymo teoriją (4) Tyrimo analizės pagrindu patikrinta sukonstruota nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno charakteristika. (5) Lytiškumo, jo formavimo tyrimai svarbūs ne tik nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių socializacijai, bet ir požiūrio į šių asmenų lytiškumą kaitai. (6) Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių visuminis lytiškumo ugdymo modelis įprasmina teorinio ir empirinio tyrimo metu padarytas išvalgas į šių asmenų lytiškumo raiškos fenomeno struktūros elementus, lytiškumo formavimo(si) turinio konstruktus, ugdymo proceso dalyvių sąveiką.

Atliktų tyrimų rezultatai patvirtina mokslines šio darbo hipotezes ir atveria tolesnių kompleksinių neįgaliųjų lytiškumo, jo ugdymo tyrimų perspektyvą.

Tyrimo praktinis reikšmingumas. (1) Empirinių tyrimų rezultatai leido sudaryti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno struktūros modelį, kuris leidžia suprasti ir plačiau pažvelgti į šių paauglių lytiškumo konstrukta. (2) Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių *lytiškumo ugdymo modelis* gali būti taikomas kuriant lytiškumo ugdymo koncepcijas, programas, taip pat specialiajam ugdymui tobulinti. (3) Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno tyrimo metodologija gali būti pritaikyta kitų mokslininkų, analizuojančių lytiškumo, lytinio identiteto, jo formavimo (si) ypatumus, tyrimams.

Tyrimo rezultatų aprobavimas

Disertacijos tema paskelbtos publikacijos recenzuojamuose periodiniuose leidiniuose.

Moksliniai straipsniai:

1. Povilaitienė N., Radzevičienė L. (2009). Nežymią proto negalę turinčių mokinių lytiškumo ugdymo metodologinis diskursas. *Specialusis ugdymas*. Nr. 2 (21). ISSN 1392-5369, p. 51–59.
2. Povilaitienė N., Radzevičienė L. (2010). Nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiška per bendravimo gebėjimus. *Specialusis ugdymas*. Nr. 2 (23). ISSN 1392-5369, p. 93–115.
3. Povilaitienė N., Radzevičienė L. (2013). Parents' and teachers' attitude to family planning of adolescents with mild intellectual disabilities in the context of conceptions of gender and sexuality. *Social welfare*. Nr. 3(2). ISSN 2029-7424, p. 8–18.
4. Povilaitienė N., Radzevičienė L. (2013). Nežymų intelekto sutrikimą tu-

rinčių paauglių lytiškumo ugdymas edukacinėje ir socialinėje aplinkoje: tėvų ir pedagogų požiūris. Specialusis ugdymas. Nr. 2 (29). ISSN 1392-5369, p. 8–16.

Tarptautinių konferencijų medžiaga:

1. Povilaitienė N. (2010). A Methodological Discourse on the Issues of Sex Education of Students with Mild Learning Difficulties Embracing Inclusive Approaches for Children and youth with Special Education Needs: Conference Program, Riga, Latvia, 11-14 July, p. 69.
2. Povilaitienė N. (2010). The Expression of Sexuality of Teenagers with Mild Learning Difficulties / International Conference of Young Scientists: program and abstracts, 29-30 April, Šiauliai, p. 22.

Pranešimai, skaityti tarptautinėse konferencijose:

1. INTERNATIONAL YOUNG SCIENTISTS CONFERENCE, 2010-04-29–30, Šiauliai, pranešimo tema „The Expression of Sexuality of Teenagers with Mild Learning Difficulties“.
2. EMBRACING INCLUSIVE APPROACHES FOR CHILDREN AND YOUTH WITH SPECIAL EDUCATION NEEDS, 2010-07-11–14, Ryga, pranešimo tema „A Methodological Discourse on the Issues of Sex Education of Students with Mild Learning Difficulties“.
3. SPECIALIOJI PEDAGOGIKA: NUO DEFEKTOLOGIJOS IKI INKLIUZINĖS PEDAGOGIKOS, 2010-10-28, Šiauliai, pranešimo tema „Nežymią proto negalią turinčių paauglių lytiškumo raiška per bendravimo gebėjimus“.
4. MOKYTOJŲ RENGIMAS XXI AMŽIUIJE: POKYČIAI IR PERSPEKTYVOS, 2010-11-19, Šiauliai, pranešimo tema „Nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo raiškos aspektai“.
5. Tarptautinė metodinė–praktinė konferencija MOKOMĖS BŪTI KARTU, 2011-05-13, Dabikinė, pranešimo tema „Neįgaliųjų lytiškumo raiška ir ugdymo aktualijos“.
6. SOCIALINĖ GEROVĖ TARPDISCIPLININIU POŽIŪRIU, 2011-05-20, Šiauliai, pranešimo tema „Tėvų požiūris į nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo ugdymą“.
7. VOCATIONAL COUNSELLING OF PUPILS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS (SEN): EXPERIENCE OF THE EUROPEAN UNION COUNTRIES, 2012-05-31, Šiauliai, pranešimo tema „Pedagogų požiūris į nežymią proto negalę turinčių paauglių lytiškumo ugdymą“.
8. SOCIALINĖ GEROVĖ TARPDISCIPLININIU POŽIŪRIU, 2013-04-25, Šiauliai, pranešimo tema „Nežymią proto negalę turinčių paauglių lyties identiteto formavimo aspektai“.

Pranešimai, skaityti kitose konferencijose:

1. Lietuvos universitetų edukologijos krypties doktorantų ir jų mokslinių vadovų konferencija TARPDISCIPLININIŲ TYRIMŲ LINK, 2009-03-20, Šiauliai, pranešimo tema „Nežymią proto negalę turinčių moksleivių lytiškumo raidos edukacinio tyrimo metodologinis pagrindimas“.
2. SPECIALUSIS UGDYMAS: GALIMYBĖS IR NAUJOVĖS NŪDIENOS PLOTMĖJE, 2010-03-19, Kėdainiai, pranešimo tema „Nežymią proto negalią turinčių mokinių lytiškumo ugdymo metodologinis diskursas“.

Disertacijos struktūra ir apimtis. Disertaciją sudaro įvadas, keturi skyriai: pirmasis apima teorinio tyrimo rezultatus; antrasis skirtas empirinio tyrimo metodologijos analizei; trečiąjį sudaro kiekybinių ir kokybinio tyrimų rezultatų pristatymas; ketvirtajame skyriuje pateiktas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių visuminis lytiškumo ugdymo modelis; išvados, literatūros sąrašas ir priedai (kompaktinėje plokštelėje). Disertacijoje pateikti 8 paveikslai ir 53 lentelės. Bendra disertacijos apimtis – 156 puslapiai (be priedų). Remiamasi 270 literatūros šaltinių. Prieduose pateikiami empirinių tyrimų anketų pavyzdžiai, kokybinio tyrimo analizės duomenys, kiekybinių tyrimų duomenų statistinių skaičiavimų rezultatai.

1. NEŽYMU INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO UGDYMO TURINIO TEORINIS PAGRINDIMAS

1.1. Lytiškumo sampratos teorinės prieigos ir koncepcijos

Šiuolaikiniam mokslui būdingas tarpdisciplininis požiūris į tiriamą objektą, taikant vienu mokslu šakų sąvokas, konceptus, tyrimo ir pažinimo metodus kitoms mokslu sritims, formuojant tarpdisciplininį požiūrį į tiriamą problemą bei tyrimo kryptis (Giddens, 2005; Webster, 2006 ir kt.). Lytiškumas nagrinėjamas filosofijos, psichologijos, sociologijos, edukologijos, negalės tyrimuose.

1.1.1. Lytiškumo interpretavimas skirtingų teorinių ir filosofinių prieigų kontekste

Visuminio (holistinio) asmenybės supratimo koncepcija. J. Pestalozzi, J. Dewey, M. Montessori, R. Steineris ir kt. (cit. Vasiliauskas, 2006) vaiko vystymąsi ir jo ugdymą apibūdina kaip jo dorovinių, emocinių, fizinių, psichinių ir dvasinių galių plėtrą. Holistinis požiūris į vaiką atspindi jo integralumą ir visapusiškumą. Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007) akcentuojama, kad lytiškumo ugdymas mokyklose turi remtis visuminiu (holistiniu) asmenybės suvokimu, t. y. kada žmogaus kūniškasis lygmuo bus suprantamas kaip neatsiejamas asmens psichinės, dvasinės ir socialinės raiškos komponentas. S. Ustilaitė (2008), T. Stulpinas (2004) teigia, kad jis taip pat neatsiejamas nuo vertybinės asmens orientacijos, todėl ugdymas privalo vykti kompleksiskai, holistiškai. Vadinasi, formuojant pagrindines neįgaliųjų lytiškumo mokymo ir auklėjimo nuostatas, būtina remtis keliomis mokslu sritimis, kryptimis bei šakomis.

Socialinio konstruktyvizmo teorija. Socialinio konstruktyvizmo atstovai P. L. Bergeris, T. Luckmanas (cit. Martišauskienė, 2008) pasaulio pažinimą sieja su socialine aplinka, kuriančia tikrovės konstrukcijas, ypač bendradarbiavimą su kitais. Svarbiausiu laikoma ne tikrovės įsivaizdavimas, o metodų, kuriant tikrovės konstrukcijas, taikymas. C. West, D. H. Zimmerman (1987) pažymi, kad lytis, kaip ir kultūra, yra žmonijos kūrinys, priklausantis nuo kiekvieno, kuriančio lytį (angl. *doing gender*). J. Ruškus (2002), remdamasis socialinio konstruktyvizmo idėja, teigia, kad objektyvios realybės nėra: visa realybė atsispindi socialiniuose vaizdiniuose, kurie savo ruožtu kuria naują realybę. Socialinė atskirtis traktuojama kaip socialinio konstravimo pasekmė.

Tai daugelio per istorijos raidą tarpusavyje sąveikaujančių veiksnių rezultatas: nepanašūs į daugumą žmogaus, socialinės grupės reakcijos ir vertinimai, atitinkamų socialinių institutų kūrimasis. Akcentuojama (Viluckienė, 2008), jog negalė nėra „viršistorinis“ (angl. *transhistorical*), pastovus ir nekintantis fenomenas, bet sietinas su tam tikromis istorinėmis, socialinėmis konjunktoromis. Tai leidžia nutolti nuo negalės, kaip fiziologinės veiklos apribojimo, sampratos ir formuoti ją kaip socialinį konstrukta, kuris yra sąlygotas laiko, erdvės, ekonominių bei socialinių veiksnių. Socialinė integracija galima tik tada, kai į procesą įtraukiami visi kompleksiniai veiksniai. F. Ivanauskienė, V. Šidlauskienė (2007) pažymi, kad mokyklos, savo veiklą grindžiančios socialiniu konstruktyvizmu, nagrinėja moteriškumo ir vyriškumo pasireiškimo išimtinės formas, kurias sukelia būdai, konstruojantys lyties tapatybes; analizuoja lyties, pavaldumo bei galios santykių prigimtį mokykloje ir jos sąveiką su visuomeniniais santykiais; domisi socialinių veiksnių poveikiu asmens tapatybei bei studijuoja kokią įtaką šie veiksniai daro įvairioms vyriškumo ir moteriškumo versijoms; formuojant ugdymo turinį, mokiniams sudaroma galimybė tirti lyties socialinio konstravimo procesą ir juo remiantis priimti savo veiklos sprendimus; nustatomos kliūtys, apribojančios mokinių lygias galimybes, švietimo prieinamumą, bendrojo išsilavinimo bei pirmosios kvalifikacijos įgijimą; mokiniams padedama suprasti, kaip dėl politinio, socialinio, ekonominio gyvenimo mechanizmo galima patirti atskirtį, nesėkmę ar diskriminaciją (diskriminacijos priežastimi gali tapti įvairūs asmens tapatybės aspektai); kaip pasipriešinti neteisingumui, organizuojant atitinkamą veiklą. Socialinio konstruktyvizmo teorija tvirtina, kad veiksmingam mokymui labai svarbus socialinis kontekstas: reikia pripažinti, atsižvelgti ir remtis tuo, ką mokiniai jau žino, kokioje socialinėje ir kultūrinėje aplinkoje augo, mokėsi (Mockevičienė, Gaigalienė, 2008). Remiantis šia teorija akcentuojamas mokymo ir aiškinimo vaidmuo mokantis, kas išties reikšminga nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių ugdymo procese.

Pragmatizmo filosofija. Pragmatizmo filosofijos atstovai C. Pierce'as, W. Jamesas, J. Dewey (cit. Rugevičiūtė, 2008) pabrėžia ne žinių, o gebėjimų svarbą, kad, panaudodamas savo ir visuomeninę patirtį, žmogus spęstų įvairias gyvenimo problemas. Patirtis, nusakanti mokinio santykį su aplinka, yra svarbiausia pragmatinės ugdymo filosofijos kategorija. Tai skatina taikyti probleminį ugdymą, kur mokiniai, aktyviai panaudodami žinias, įgūdžius, vertybines nuostatas, ieškos sprendimo būdų. Švietimo orientacija į asmens patirties plėtotę sudaro palankias sąlygas sėkmingai integracijai. Pragmatiškoji ugdymo paradigma ypač aktuali intelekto sutrikimą turinčių paauglių

lytiškumo ugdymo turinio, principų, metodų parinkimui. Kritikuojamos tradicinės mokymo programos, kurios neatsižvelgia į vaiko patirties svarbą, o yra „pakrautos oficialiomis temomis“. E. W. Younkins (2005) teigia, kad ugdymas turi būti orientuotas į vaiką, o ne į žinių perdavimą. Todėl dažnai pragmatizmo pedagogika vertinama kaip pedocentriška. B. Bitinas (2000) pažymi, kad pedocentriškoji orientacija reiškia, kad mokytojas, formuluodamas konkrečius mokymo tikslus, pasirinkdamas šiuos tikslus atitinkantį mokymo turinį ir ypač organizuodamas patį mokymo procesą, skatinamas atsižvelgti į mokinių mokymosi motyvacijos pobūdį, tai yra optimizuoti jų požiūrį į mokymąsi. Mokymą E. W. Younkins (2005) rekomenduoja sutelkti ties atskirais, pagrįstais patyrimu projektais. Atmetamos fundamentalios žinios (skaitymas, rašymas, matematika) kaip nereikšmingos mokymui. J. Dewey (cit. Younkins, 2005) pabrėžia socialinio patyrimo vertingumą ir aiškina, kad gyvenimiška praktika yra svarbesnė negu akademiniai įgūdžiai. J. Addams (cit. Standordo filosofijos enciklopedija, 2004) teigia, kad mokinių patirtis (asmeninė, kultūrinė) turi būti pradžios taškas, pagal kurį planuojamas ugdymas. Pragmatizmo pedagogika siūlo ugdymo turinio pagrindu imti ugdytinio sąveiką su realia gamtine ir socialine aplinka, mokyti rasti optimalias elgsenos formas santykiyje su šia aplinka.

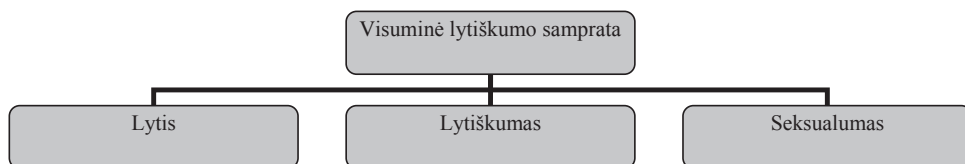
Feminizmo teorija. Feminizmas – tai socialinė teorija ir politiniai moterų judėjimai už lygias teises su vyrais. Dauguma feminisčių yra ypač susirūpinusios socialine, politine ir ekonomine nelygybe tarp vyrų ir moterų (moterų nenaudai), kai kurios teigia, kad lytinės tapatybės, tokios kaip „vyras“ ir „moteris“, yra sugalvotos socialiai. Kalbant apie intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo ugdymą reikėtų remtis trečiosios bangos postmoderniuoju feminizmu (Gill, Scharff, 2011; Yvi, 2012; Dow, Books, cit. Tereškinas, 2004a; Flex, 1995), suteikiančiu balsą marginalizuotoms, diasporinėms ir kolonizuotoms kultūroms. Tai yra „dinamiškas judėjimas, gebantis mesti iššūkį modernistinėms, patriarchalinėms ir imperialistinėms sampratoms“. N. J. Hirschmann (2013), R. Adams (2013) analizuoja negalę feministiniu požiūriu. Akcentuojama, kad neįgalieji patiria diskriminaciją kaip ir kiti marginalumo situacijoje esantys asmenys. L. Liukinevičienė, O. L. Gudzinevičiūtė (2000) pastebi, kad ir visuomenėje, ir švietimo sistemoje yra pakankamai daug vyro / moters diskriminacijos formų, subtilaus šališkumo, lyčių vaidmenų stereotipų. Autorės teigia, kad mokomojoje medžiagoje (vadovėliuose, filmuose ir kt.) pateikiama daug tradicinių, tipišκών vyro ir moters elgesio pavyzdžių, kurie gali trukdyti visavertei lyčių savirealizacijai, socializacijai. I. Kaffemanienė (2007) akcentuoja, kad svarbu atviroje visiems mokykloje sudaryti neįgaliesiems mokiniams, berniukams ir mergaitėms, vienodas gali-

mybes ugdytis įvairius socialinius gebėjimus, savigarbą, pasitikėjimą savimi, įgalinant lygiavertį edukacinį ir socialinį dalyvavimą kartu su bendraamžiais įvairiose veiklos srityse; formuoti neįgalių mokinių ir jų bendraamžių supratimą apie lygias vyrų ir moterų teises dalyvauti šeimos, politiniame, kultūriniame, socialiniame bei profesiniame gyvenime. Mokykloje reikia kurti aplinką, orientuotą į lygiavertį bendravimą, bendradarbiavimą, toleranciją ir pagarbą skirtingumams, įveikiant visus įmanomus trukdžius: stereotipinių nuostatų į negalę ar lytį, šališkumo, diskriminacijos.

1.1.2. Lytiškumo, kaip socialinio-edukacinio fenomeno, sampratos kontekstualizavimas

Analizuojant lytiškumo konceptą būtina apibrėžti „lytiškumo“ ir „seksualumo“ konstruktus. Lytiškumo ir seksualumo sampratos dažnai vartojamos kaip sinonimai, tačiau jų prasmė skiriasi. Lytiškumo samprata yra daug platesnė, o seksualumas yra tik vienas iš lytiškumo raiškos būdų, susijęs su kūniškumu, ir reiškiasi fantazijomis, simboliais ir vaizdiniais, kurie lemia tai, kaip mes suvokiame save, esame suvokiami kitų (Youdell, 2005).

Neretai mokslinėje literatūroje lytiškumo ir seksualumo sampratos vartojamos kaip sinonimai, jos yra tapatinamos. Reikia pažymėti, kad visuminė lytiškumo samprata susideda iš *lyties* – vienos iš dviejų gyvųjų būtybių giminių (vyrinės ar moteriškosios) (Lietuvių kalbos žodynas, 2005), pirminių ir antrinių požymių, nuo kurių priklauso dauginimasis ir giminės, rūšies pratešimas, visumos (Ustilaitė ir kt., 2007); *lytiškumo* – asmens lytinio tapatumo – vyrinės ar moteriškumo (Ustilaitė, 2001) bei *seksualumo* – organizmo gebėjimo reaguoti į išorinius ir vidinius lytinius dirgiklius, gebėjimo lytiškai susijaudinti (Medicinos enciklopedija, 1993), funkcijos, lemiančios vyro ir moters lytinį potraukį (1 pav.).

1 pav. Visuminė lytiškumo samprata (pagal Youdell, 2005)

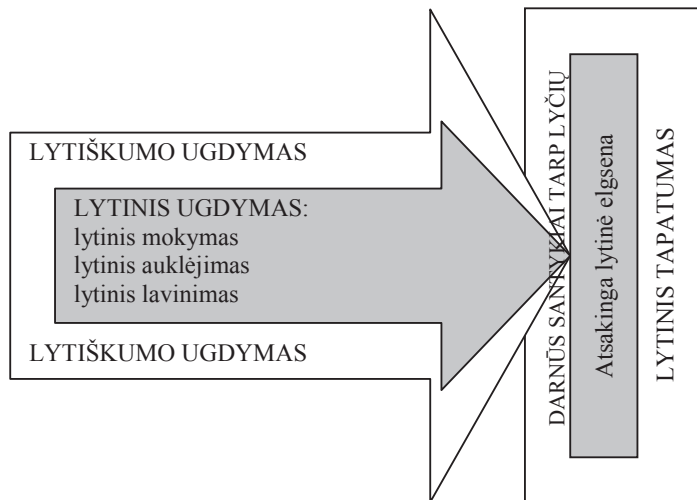
Šiuolaikiniame lyčių studijų kontekste kalbant apie moterų ir vyrų tarpusavio santykius kartais vartojamas terminas *gender*. Ši samprata šiuo metu

vartojama nusakyti kategorijoms, pagrįstoms lyties požymiais, pavyzdžiui, frazėse *gender gap* – lyčių atotrūkis ir *the politics of gender* – lyčių politika (Žvinklienė, 2004). Pasak A. Žvinklienės (2004), atsiranda prasminė painiava, kai vartojamas vienas terminas *lytis*, jo neskiriant į *lytį* ir *gender*, bei daroma klaida, teigiant, kad (biologinė) *lytis* yra sukonstruota, o šiai konstrukcijai vartojamas tas pats terminas *lytis*. Autorė nekritikuoja anksčiau tekste minėtų terminų (*lytis*, *lytiškumas*, *seksualumas*) vartojimo tikslingumo, o tuo labiau neverčia vietoj jų vartoti termino *gender*, bet siūlo atsakingiau vartoti ir versti iš anglų kalbos kategorijas ir daugiau dėmesio skirti jų prasmei.

Kita tiriamojo reiškinių mokslinė interpretacija teigia, kad socialinės lyties fenomeno sandaros ir veikimo principų analizėje galima išskirti tris netapachias, bet su lytimi susijusias sąvokas: *biologinę lytį* (*sex*), *biologinės lyties kategorijas* (*sex category*) ir *socialinę lytį* (*gender*) (West, Zimmerman, cit. Žvinklienė, 2004).

Lytiškumo diskurse neretai klaidingai traktuojamos lytiškumo ugdymo, lytinio ugdymo, lytinio auklėjimo ir lytinio švietimo sąvokos ar vartojamos kaip sinonimai. B. Obelenienė (2007) akcentuoja, kad šių sąvokų sutapatinimas ir negebėjimas identifikuoti skirtingų pedagoginių procesų sukelia didelę painiavą tiek mokslinėje, tiek tiesioginėje kalboje, tiek kasdienėje praktikoje. B. Obelenienė (2007) nurodo tokią lytiškumo ugdymo struktūrą (žr. 2 pav.), kur lytiškumo ugdymas papildo lytinį ugdymą, tačiau lytinis ugdymas yra lytiškumo ugdymo šerdis.

2 pav. Lytiškumo ugdymo ir lytinio ugdymo santykis (pagal Obelenienę, 2007)

Lytinis ugdymas, kurį sudaro lytinis auklėjimas, lytinis lavinimas, lytinis mokymas, deda jaunos kartos asmenybės meilės ir lytinio potraukio sėkmingos integracijos pagrindus. Sėkminga integracija atsiskleidžia atsakinga lytine elgsena ir darniais santykiais su kitos lyties asmeniu. Lytinė tapatybė ir darnūs santykiai pasiekiami tik suvaldžius lytinį potraukį, todėl lytiškumo ugdymas veiksmingas vien lytinio ugdymo dėka (Obelenienė, Pukelis, Vaitoška, 2007; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008).

Sprendžiant paauglių rizikingos lytinės elgsenos prevencines problemas, gana dažnai įvairiuose dokumentuose sutapatinami lytinis (bei lytiškumo) ugdymas ir lytinis švietimas, nors iš esmės tai yra skirtingi procesai, grindžiami skirtingais pasaulėžiūros principais, siekiantys skirtingų tikslų bei rezultatų. Esminė lytinio ugdymo paskirtis – valios ugdymas (Pukelis, 1998, 2007) siekiant parengti jauną žmogų lytinių instinktų prabudimo fazei bei apvaldyti jų chaotišką veikimą žmogaus kūne ir sieloje esant dvasingumo paradigmai (skaistumui). Lytiškumo ugdymas – jaunos dar nesubrendusios asmenybės lytinio tapatumo ir darnių santykių tarp skirtingų lyčių asmenų ugdymas (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2007). Sėkmingai lytiškumas gali būti ugdomas tik esant išplėtotam lytiniam ugdymui. Lytinis švietimas (yra labiau sveikatos apsaugos nei švietimo sistemos dėmesio objektas) nukreiptas į tiesiogines ankstyvųjų lytinių santykių pasekmes (lytiškai plintančios ligos, nepageidaujamas paauglių nėštumas), juo siekiama panaikinti arba sumažinti galimos tokių santykių žalos padarinius. Šiuolaikinio lytinio švietimo keliami tikslai: pasiekti, kad sumažėtų tarp paauglių lytiškai plintančių infekcijų bei nėštumų, taip pat, kad plačiau būtų vartojama kontracepcija.

Lietuvoje negalę turinčių mokinių lytiškumas, lytiškumo ugdymas analizuojamas nedaugelio mokslininkų (Tereškinas, 2004a; Šėporaitytė, 2006; Ustilaitė, 2007; Jonaitienė, 2007; Bušmaitė, 2007; Kvedaraitė, 2007; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Vaicekauskienė, 2002, 2008, 2010). Šalyje lytiškumo ugdymą reglamentuoja Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa (2007), išleista mokomoji metodinė priemonė „Vaikų ir jaunimo rengimo šeimai programų rengimas“ (Ustilaitė ir kt., 2007), kurios skyriaus „Rizikinga elgsena“ vienas iš poskyrių skirtas neįgaliųjų lytiškumo ugdymui aprašyti.

1.1.3. Lytiškumo formavimas lytinio tapatumo teorijų kontekstualumo plotmėje

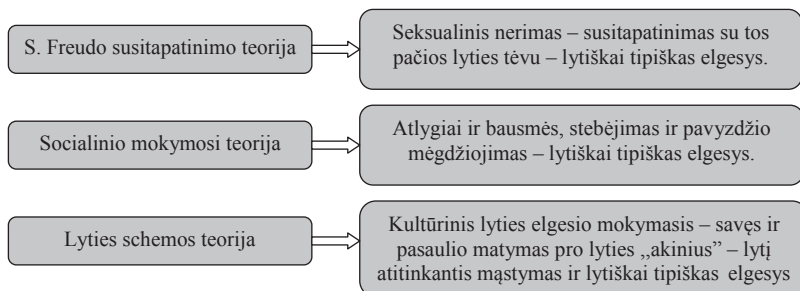
Lytinis tapatumas – tai asmens lytiškumo suvokimas ir priėmimas, kuris atspindi tam tikrą raišką. Lytinis tapatumas apima tarpusavyje susijusius elementus, susiformuojančius lytinio tapatumo metu: pagrindinį lyties tapatumą, t. y. savęs priskyrimą vienai iš dviejų lyčių, lytinio vaidmens tapatumą, psichoseksualinę orientaciją bei lyčių santykių modelį (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008). Pažymima, jog lytinį tapatumą sudaro šios viena kitą papildančios ir tarpusavyje susijusios dalys, atitinkančios tam tikrą lytinio tapatumo raidos metu išskylančią probleminę klausimą (žr. 1 lentelę).

1 lentelė

Lytinio tapatumo elementai ir juos atitinkantis probleminis klausimas (pagal Narbekovą, Obelenienę, Pukelį, 2008)

Lytinio tapatumo elementas	Probleminis klausimas
Lyties tapatumas	Kas aš: mergaitė ar berniukas?
Lytinio vaidmens tapatumas	Kuo būti?
Psichoseksualinė orientacija ir lytinė intencija	Koks santykio su kitu tikslas?
Lyčių santykių modelis	Kaip priimti kitos lyties asmenį?

Mokslininkai (Myers, 2000; Баттерворт, Харрис, 2000; Freud, 1990; Фрейд, А., 2000; Фрейд, З., 2000) skirtingai vertina procesą, kuriuo asmuo priskiriamas vienai ar kitai lyčiai. Dažniausiai nesutariama dviem požiūriais – lytinis tapatumas priklauso nuo biologiškai nulemtų lyties skirtumų ar jį veikia istorinės, kultūrinės, socialinės aplinkybės. Ar skirtingos lyties individui iš prigimties būdingas skirtingas elgesys, ar jis jo išmoka, priklausomai nuo auklėjimo ir socializacijos procesų (Narbekovas ir kt., 2008). Pateikiamos psichoanalitinė, socialinio išmokymo (atspindi šiuos du skirtingus požiūrius) ir lyties schemas (juos jungiančios) teorijos (3 pav.).

3 pav. Psichinės lyties susiformavimas (pagal Myers, 2000)

Psichoanalitinė teorija lytinio tapatumo vystymąsi grindžia remdamasi vaiko identifikacija su tos pačios lyties tėvu (Myers, 2000; Бартерворт, Харрис, 2000; Freud, 1990; Фрейд, А., 2000; Фрейд, З., 2000 ir kt.). Tokia identifikacija kyla iš psichoseksualinio vystymosi edipinės konflikto fazės. Trečiaisiais gyvenimo metais vaikai patiria stiprų seksualinį potraukį priešingos lyties gimdytojui – motinai ar tėvui, todėl norėdami užimti motinos ar tėvo vietą turi susitapatinti su juo. Tuo pat metu kyla neigiami jausmai tos pačios lyties vienam iš tėvų, nes tai sukelia pasipiktinimą ir pavydą. Šeštaisiais gyvenimo metais vaikas išsprendžia šį konfliktą ir identifikuojasi su tos pačios lyties vienu iš tėvų. Pavyzdžiui, berniukas, slopindamas savo erotinius jausmus motinai, pripažįsta tėvą kaip viršenybę, imdamas save tapatinti su juo, pradeda suvokti savo vyriškąjį identitetą ir mokosi vyriškumo. Mergaitės moteriškumo mokosi iš savo motinų. *Kognityvinė raidos teorija*, kaip ir psichoanalitinė teorija, teigia, jog egzistuoja kritiniai įvykiai, kurie turi ilgai trunkančias pasekmes lyties tapatumo raidoje. Tačiau šie įvykiai yra ne psichoseksualinės, o kognityvinės kilmės. Ši teorija teigia, kad lytinio tapatumo vystymasis prasideda gerokai anksčiau, nei teigia kitos teorijos. Lytinio tapatumo formavimuisi turi įtaką identifikacija su tos pačios lyties vienu iš tėvų. Tada, kai vaiko lytinis tapatumas nusistovi, asmenybė yra pasiruošusi ir motyvuojama rodyti lyčiai atitinkamą elgesį bei pažiūras. Tos pačios lyties vieno iš tėvų elgesio modeliavimas be galo reikalingas ateities procesams. Trečiaisiais gyvenimo metais vaikas save priskiria konkrečiai lyčiai, o ketvirtaisiais vaikas pradeda elgtis su kitais atitinkamai pagal savo lytį. Vėliau vaikas turi įveikti antrąją kritinę lyties nekintamumo fazę – susidaryti lytinio tapatumo pastovumą. Tada vaikas atpažįsta, jog lytis nesikeičia, nepaisant amžiaus ir išorinių pasikeitimų. Socialinio išmokimo teorija akcentuoja socialinių veiksnių svarbą lytiškumo raidai. Socialinio išmokimo teorija, atstovaujama A. Banduros (Narbekovas ir kt., 2008), pabrėžia, kad socialinis elgesys išmokstamas. Vaiko socialinė aplinka (tėvai, mokytojai ir kt.) moko vyriškumo arba moteriškumo tiesiogiai per paskatinimus ir bausmes arba netiesiogiai per modeliavimą. Paskatinimai ir bausmės vaikus moko tinkamo elgesio. Vaikas imituodamas vertingo modelio elgesį suvokia, kad susilauks tokio pat vertingumo, kurį modelis gavo. Elgesį įtvirtina tėvų reakcija į vaiką – jei vaiko elgesys atitinka jo lytį, tėvai vaiką už tai pagiria arba kritikuoja. Šį požiūrį dar labiau sustiprina *lyties schemas teorija* (Bems, cit. Hyde, Durik, 2002; cit. Rudman, Glick, 2010); Myers, 2000), kuri teigia, kad lyties tapatumas formuojasi ne tik šeimoje, bet yra kultūriškai stiprinamas ir skatinamas. Vaikai įsisavina lyties schemas iš socialinės aplinkos, taip pat

įsisavina lyčių skirtumus. Taigi lytis tampa tarsi akiniais, pro kuriuos vaikas žvelgia į savo patirtį. Apie trečiuosius gyvenimo metus jie pradeda tvarkyti savo pasaulį, remdamiesi lyties samprata. S. L. Bems (cit. Hyde, Durik, 2002) lyčių schemas teorijos pagrindu analizuoja lyčių stereotipų kūrimą. Teigiama, kad asmens įsisaugojusios lyčių schemas analizuoja ir išstumia prieštarinę stereotipams informaciją. Kita priežastis – asmuo gali būti suinteresuotas pabrėžti savo lyties stereotipines savybes arba paniekinti kitą lytį, kad sustiprintų savivertę. Negalę turinčio asmens lyties identitetui formuoti(s) svarbus tiek objektyviosios (negalės), tiek subjektyviosios realybės suvokimas. Subjektyvioji jausena susiformuoja iš subjektyviosios realybės suvokimo, kitaip tariant, tas pats objektyvus faktas įvairių žmonių / grupių gali būti interpretuojamas skirtingai. Subjektyviajai realybei priskirti visuomenėje susiformavę vyraujantys stereotipai, taip pat neįgalus asmens susitapatinimas su jam priskirtu įvaizdžiu ir elgsena yra betarpiškai svarbūs veiksniai, lemiantys neįgaliojo padėtį visuomenėje ir savo minčių bei elgesio reflektavimą. U. Žalcauskaitė (2012) analizuoja M. Foucault analizuojamą simbolinę kūno reikšmę tiek paties individo savimonei (*Self*), tiek požiūrių į negalę formavimuisi bei neįgaliųjų identiteto formavimui(si). Dauguma gyvenimo sričių, tarp jų ir seksualumas, tėvystė / motinystė, visuomenės požiūriu neįgaliajam yra *uždraustos* (arba nereikalingos), o pačiam neįgaliajam – tai jo gyvenimo dalis ir siekiamybė. Tyrimuose atsispindinti takoskyra tarp negalės ir šeimos kūrimo visuomenėje griaua / panaikina neįgalios *moters-motinos* ir neįgalus *vyrų-tėvo* tapatumus. A. E. Forman, P. M. A. Baker ir kt. (2012) negalę turinčių asmenų atveju dekonstruoja lyties schemas teoriją į negalės schemas teoriją.

Analizuojant lytiškumo konceptą svarbu yra pabrėžti S. Freudą (1922; 1962; 1992) sukurtą žmogaus psichikoje vykstančių procesų modelį, apimančią trijų asmenybės teorinių komponentų Id, Ego ir Superego tarpusavio sąveiką. Id yra pasąmonės psichinės energijos, kuri nuolatos siekia patenkinti pagrindinius išlikimo, dauginimosi ir agresijos stūmus, talpykla. Jo veikimas grindžiamas malonumo principu: jei nevaržytų tikrovė, nedelsiant būtų siekiama pasitenkinimo. R. Žukauskienė (1998) Id sieja su nekantriu, godžiu kūdikiu, kuris reikalauja patenkinti vos tik iškilusius poreikius, visiškai neatsižvelgdamas į aplinkos sąlygas bei reikalavimus. Asmuo, kuriam susiformuoja Ego, išmoksta derintis prie tikrovės. Jis veikia pagal realybės principą: Id impulsus siekiama patenkinti tikroviškais būdais, kurie veikiau sukelia ilgalaikį malonumą, o ne skausmą ir sumaištį. Jei nebūtų Ego, tai visi impulsai, taip pat ir seksualiniai, būtų siekami patenkinti čia ir dabar. Taigi Ego lemia mūsų veiksmus, nes yra impulsyvių Id, ribojančių Superego ir

gyvenimiškų išorinio pasaulio reikalavimų derintojas. Superego yra sąžinės balsas, kuris verčia Ego atsižvelgti ne tik į tikrovę, bet ir į idealus. Jis kreipia į tai, kaip privalu elgtis, bei siekia tobulumo ir vertina mūsų poelgius, leisdamas patirti teigiamą pasididžiavimo arba neigiamą kaltės jausmą. D. G. Myers (2000) pažymi, kad Superego susiformuoja, kai mes įjimate (internalizuojame) tėvų ir kultūros moralines nuostatas ir vertybes, kurių dėka įgyjame gėrio ir blogio bei savo idealų sampratą. Jei kieno nors Superego itin stiprus, jis visada gali elgtis dorai, tačiau jausti kaltę; kitas, kurio Superego silpnas, gali būti lengvabūdiškai nuolaidus savo silpnybėms bei norams ir nejausti sąžinės priekaištų. Kadangi Superego reikalavimai dažnai prieštarauja Id norams, Ego stengiasi juos sutaikyti.

D. Goodley (2011) pažymi, kad negalės studijose S. Freudo idėjos gali būti kritikuotinos dėl medicininio požiūrio į asmenį. Todėl T. Corcoran (2009) siūlo į jo idėjas apie žmogaus psichikos procesus pažvelgti kaip į tarpasmeninių santykių rezultatą (konstrukcionistinis fenomenas) nei į asmenybės individualią struktūrą (konstruktyvistinė tradicija).

1.1.4. Lytiškumo fenomeno raiškos modelio ir struktūros konstravimas

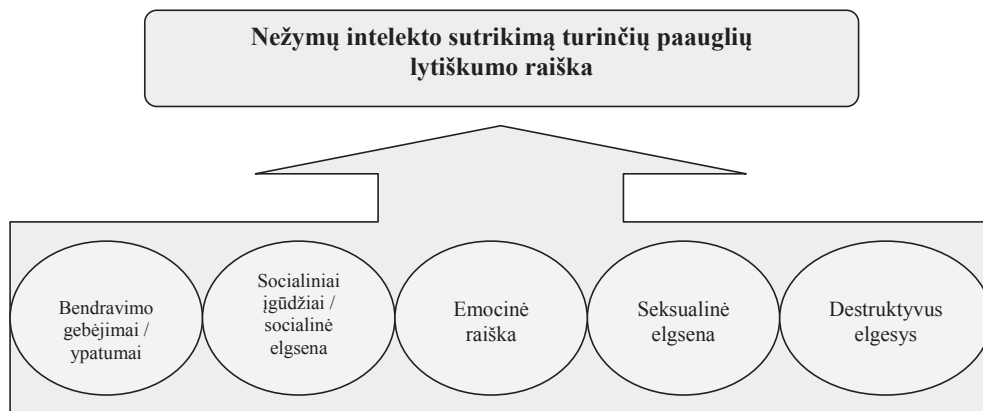
Lytiškumas viena iš pagrindinių asmens savybių, neatsiejamas nuo visų žmogiškųjų išteklių raiškos: fizinių, psichinių, socialinių ir dvasinių (McCabe, 1999; Miltenberger, Roberts, Ellingson, Galensky, Rapp, Long, Lumley, 1999). Lytiškumas atsispindi asmens lytiniame tapatume – vyriškume ar moteriškume (Cameron, Lalonde, 2001; King, 2010). Lytiškumą sudaro asmens įsitikinimų, vertybių sistema, požiūris į save kaip į vyrą ar moterį, į santykius su žmonėmis. Tai buvimo, bendravimo su kitais, kūrybos ir meilės išreiškimo būdas.

Daugelis mokslininkų (Rogers, 2009, 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009 ir kt., Meekosha, 2001) akcentuoja, kad lytiškumo raiškos apimtis turi būti yra žymiai platesnė nei supratimas apie lytinius santykius, embriono vystymosi stadijas, nėštumo planavimą bei ligų prevenciją. Visa ši informacija yra svarbi, tačiau turėtų būti nagrinėjama kartu ir asmenybiniame, emociniame bei socialiniame lygmenyje (McCabe, 1999; Miltenberger, Roberts, Ellingson, Galensky, Rapp, Long, Lumley, 1999). Svarbiausia, analizuojant lytiškumą, yra susitelkti į socialinių santykių, emocijų, sprendimų priėmimo (Khemka, Hickson, Reynolds, 2005), atsakingumo už save ar kitus raišką, nes pats lytiškumas susideda iš fizinių, psichinių, socialinių ir dvasinių komponentų (McCabe, 1999;

Miltenberger, Roberts, Ellingson, Galensky, Rapp, Long, Lumley, 1999).

Lytiškumas apibrėžiamas kaip asmenybės sudedamoji dalis, kuri daro įtaką mūsų suvokimui, nuostatoms bei elgesiui santykiuose su kitais asmenimis ir visuomene (Farrelly, O'Brien, Prain, 2007). Taigi lytiškumo ugdymas apima tobulinimą tokių asmeninių ir socialinių įgūdžių, kaip emocijų sferos valdymas; pasitikėjimas savimi ir buvimas vertu pasitikėjimo; bendravimo ir bendradarbiavimo įgūdžių lavinimas; bendraamžių įtakos ribų supratimas, lyties vaidmenų stereotipizacijos suvokimas; saugojimasis nuo seksualinio smurto bei kitų, susijusių su lytiškumu, konfliktinių situacijų (Valenti-Hein, Yarnold, Mueser, 1994; Farrelly, O'Brien, Prain, 2007; Caspar, Glidden, 2001). Autoriai pateikia „Lytiškumo ugdymo kaip dalies visapusiško sveikatos ugdymo“ / “Sexuality education as part of a comprehensive approach to health education” modelį, susidedantį iš fizinio, socialinio bei psichologinio lytinio identiteto vaizdo. Lytiškumo ugdymui siūlomos temos: *fizinis augimas ir tobulėjimas*: kūno pokyčiai paauglystėje; *rūpinimasis savimi*: asmeninės higienos svarba; *buvimas savimi*: pasitikėjimas savimi kaip vertinga asmenybe; *seksualumas*: paauglystės metu pakitęs emocinis elgesys; *ryšiai su kitais*: draugystės užmezgimas ir išsaugojimas, ištikimybės supratimo kaita; *sprendimų priėmimas*: vertybės, bendravimas, elgesys; *bendruomenės sveikata*: pagalbos įstaigos mano bendruomenėje; *virtuotų apsauga*: reklamos įtaka mano pasirinkimams; *maisto produktai ir mityba*: emocinis maisto vartojimo poveikis; *saugus elgesys*: rizikinga elgsena – būdas pačiam arba kitiems žmonėms pajusti tokio elgesio pasekmes.

Disertaciniame tyrime, remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize (Rogers, 2009, 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009 ir kt., Meekosha, 2001 ir kt.) sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių *bendravimo įgūdžius bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir įgūdžius, seksualumą ir destruktivyvų elgesį tarpasmeniniuose santykiuose*, modelis (4 pav.).

4 pav. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno struktūra (sud. N. Povilaitienė)

Modelis atspindi nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių svarbius lytiškumo raiškos aspektus. Mokslininkai (Walker-Hirsch, 2010; Keshav, Hubertan, 2006; Malhotra, 2012 ir kt.) pabrėžia, kad intelekto sutrikimą turintys asmenys pasižymi menku socialinių įgūdžių, bendravimo gebėjimų ir adekvačios emocijų raiškos išsivystymu, dėl to susiduriama su nesugebėjimu išreikšti seksualumo požymius pagal visuomenėje priimtinas normas, o neretai tarpasmeniniuose santykiuose, seksualume pastebimos destruktivaus elgesio apraiškos. S. Ustilaitės ir kt. (2007) tyrimo metu nustatyta, kad egzistuoja sąsaja tarp ankstyvos seksualinės patirties ir prastos psichoemocinės būsenos: lytiškai aktyvūs paaugliai statistiškai dažniau nei šios patirties neturintys bendraamžiai nesijaučia laimingi ar jaučiasi visiškai nelaimingi, nuolat jaučia pyktį ir agresiją, nerimą ir įtampą mokykloje, dažniau galvoja apie savižudybę, rimtai kuria planus, kaip tai padaryti, bando žudyti, taip pat dažniau elgiasi priešingai, nei reikalauja mokinio elgesio taisyklės.

Mokslininkai, apibūdindami bendravimo gebėjimus, akcentuoja (Allen, 2007; Rhoads, Calderone, 2007; O'Brien, Prain, 2007; Weber, 1998; Anderson, Kitchin, 2000; Ballan, 2008; Bay-cheng, 2003; Culkelly, Gilmore, 2007; Schulz, 2009; Ašmonaitė, Ozolaitė, 1999) mokėjimą užmegzti kontaktą, išlaikyti kito asmens asmeninę erdvę, tinkamai išreikšti jausmus, atsisakyti nepageidaujamos veiklos bei konstruktyviai spręsti konfliktus. Ustilaitė (2007) apibūdindama intelekto sutrikimą turinčius mokinius pažymi, kad jie pažįstamą ar visiškai nepažįstamą žmogų vertina kaip artimą ir patikimą draugą (gali glėbesčiuoti ar bučiuoti nepažįstamąjį, atėjusį pas juos į svečius). Bendravimo ypatumų raiškai, anot autorių (Vaičekauskienė, 2005; McCabe, Cummins,

Deeks, 1999; Schulz, 2009; Rhoads, Calderone, 2007; O'Brien, Prain, 2007; Kublickienė, 2003; Šėporaitytė, 2006; Gaigalienė, 1997; Young, Gore, Mc-Carthy, 2012), turėtų būti svarbu atvirumas, draugiškumas, atsakomybė, pagarba, dėmesingumas, švelnumas, įtampos nebuvimas. V. Gevorgianienė (1999), tyrinėdama vidutiniškai sutrikusio intelekto vaikų bendravimo gebėjimus, jų raišką, nustatė, jog, modeliuojant geranoriškus tarpusavio santykius, būtina ugdyti bendravimo partnerių gebėjimą tinkamai suvokti vienas kitą, deramai interpretuoti vienas kito veiksmus ir reikšti savo dėmesį kitam. Tai labai aktualu heterogeninėje bendruomenėje, kai ugdymo aplinkoje susitinka vaikai, turintys labai ryškių prigimtinių skirtumų (išvaizda, intelektinių ir fizinių gebėjimų), nevienodą patirtį ir poreikius. Socialinių įgūdžių aktualumas pabrėžiamas lytiškumo raiškoje per rūpinimąsi savo išvaizda (Šėporaitytė, 2006; Farrelly, O'Brien, Prain, 2007), pasitikėjimo savimi demonstravimą (Vaicekauskienė, 2005; Šėporaitytė, 2006; Weber, 1998; Schulz, 2009; Rhoads, Calderone, 2007; O'Brien, Prain, 2007), gebėjimą priimti sprendimus (O'Brien, Prain, 2007). Tiek pedagogai, tiek tėvai turėtų mokyti vaikus tinkamai išreikšti emocijas (Veglia, 2004; Šėporaitytė, 2006; Weber, 1998; Wilkerson, 2002; Schulz, 2009; Barkauskaitė ir kt. 2001). Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualumas turėtų būti demonstruojamas adekvačiai visuomenėje galiojančioms normoms (Kaffemanas, 2003; Bay-chengm, 2003; Culkelly, Gilmore, 2007), reikia siekti, kad socialinių įgūdžių, bendravimo gebėjimų, emocijų raiškos trūkumai, nemokėjimas tinkamai išreikšti savo seksualumą nesukeltų destruktivaus elgesio apraiškų (Vaicekauskienė, 2005; Kaffemanas, 2003; Singh, Lancioni, Winton, Singh, Adkins, Singh, 2011 ir kt.). Visuomenėje neretai apie intelekto sutrikimą turinčius asmenis kalbama kaip apie negebančius kontroliuoti savo seksualumo, dažnai siekiančius lytinio susijaudinimo, seksualinių santykių (Anderson, Kitchin, 2000; Earle, 2001; Shakespeare, 2000, 2007 ir kt.). R. K. Westheimer, L. Stanford (2005) pažymi, kad intelekto sutrikimą turinčių asmenų seksualumas reiškiasi neretai per masturbaciją, kalbėjimą intymiomis temomis su bendraamžiais, kitais asmenimis, todėl tėvai, socialiniai darbuotojai turėtų atkreipti dėmesį, kad asmuo turėtų asmeninę intymią erdvę, bet kartu siektų ugdyti bendravimo gebėjimus, socialinius įgūdžius ir emocijų raišką, kad seksualumas nesireikštų destruktiviu elgesiu. Masturbacija visuomenėje traktuojama kaip gėdingas, smerktinas elgesys, o ypač tai taikoma kalbant apie intelekto sutrikimą turinčių mokinių elgesį. Tačiau reikia atkreipti dėmesį, kad šie mokiniai, neturėdami tarpasmeninių santykių įgūdžių, neretai masturbuojasi viešose erdvėse ir dėl to piktina aplinkinius (Walsh, 2000). S. Ustilaitė (2007) pabrėžia, kad juos būtina išmokyti skirti asmeninį ir viešą elgesį, o

veiksmingiausia tai daryti modeliuojant situacijas, aiškinant ir nuolat kartojant. J. L. McCary (1978), A. Walsh (2000), A. Grieve, S. McLaren, W. Lindsay (2009) teigia, kad masturbacija neturėtų būti priskiriama destruktiviam elgesiui, jei tai daroma intymioje erdvėje, o ne viešumoje. Autoriai kaip tik pažymi, kad šis seksualumo raiškos aspektas mažina emocinę įtampą, taip užkertant kelią nepasitenkinimo, dirglumo ar net destruktivaus elgesio demonstravimui. Pasak mokslininkų (Ustilaitė, 2007 ir kt.), svarbu, jog vaikai ir paaugliai turėtų asmeninę erdvę. Tai ne tik leidžia jiems suprasti skirtumą tarp asmeninio ir viešo elgesio, bet ir pripažįsta jų kaip individų teisę pabūti vieniems.

1.2. Lytiškumo ugdymo probleminio lauko apibrėžtis šiuolaikiniuose socialinės realybės kontekstuose

Negalę turinčių mokinių lytiškumo ugdymas analizuojamas bendrojo ugdymo sistemos, ugdymo turinio, socialinės, edukacinės, kultūrinės aplinkos plotmėje, atsižvelgiant į visuomenėje vyraujančių stereotipų kontekstą.

1.2.1. Lytiškumo ugdymas socialinės, edukacinės ir kultūrinės aplinkos kontekstualumo plotmėje

Lietuvoje nėra įstatymiškai reglamentuoto intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo ugdymo, remiamasi Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa, patvirtinta 2007 m. (Valstybės žinios, 2007, Nr. 19-740), kuri įgyvendinama bendrojo lavinimo mokyklose. Taigi Lietuvoje negalę turinčių mokinių lytiškumo ugdymas neturi gilių tradicijų. Tuo tarpu nereglamentuotas ir pedagogiškai nepagrįstas lytinis švietimas plito gana sparčiai nuo 1991 m. (pradžią siejama su organizuota „Sargio švente“). Lytinio švietimo elementai buvo integruoti į mokyklos ugdymo turinį bei mokytojų rengimą (Obelenienė, 2009). Lietuvoje, taip pat užsienio šalyse vyrauja pragmatinis požiūris į intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumą, apsiribojama tik lytiniu švietimu (informacijos apie kontracepciją, lytiškai plintančias ligas, neplanuotą nėštumą suteikimas ir pan.), pamirštant lytinio ugdymo tikslą – žinių suteikimą, vertybių, įgūdžių, nuostatų formavimą, dorovės bei valios ugdymą (Ustilaitė, Purlienė, Poškuvienė, 2000). Šiuo metu dominuoja kelios nuomonės lytiškumo formavimo klausimu: vieni mano (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Obelenienė, Pukelis, 2004), kad dabartinis lytinis švietimas be dorovinio ir valios ugdymo daro žalą jauniems žmonėms; kiti teigia (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000;

Westheimer, 2005; Ustilaitė, 2008; Cymru, 2000), kad lytinis švietimas jaunimą gali apsaugoti nuo ankstyvų lytinių santykių, ligų bei nelaukto nėštumo. A. Narbekovas, B. Obelenienė, K. Pukelis (2008) akcentuoja, kad lytiškumo ugdymu turi būti siekiama ugdyti asmenybę, gebančią kurti, mylėti ir užmegzti darnius santykius su kitos lyties asmeniu. R. Dukšaitė (2009) teigia, kad jauni žmonės turėtų gauti išsamų lytinį ugdymą, kurio turinį sudarytų šios temos: anatomija ir vystymasis paauglystėje, jausmai, lyčių vaidmenys ir stereotipai, santykiai, teigiami lytiškumo aspektai, sprendimų priėmimas, lytiškumas, lytiškai plintančios infekcijos, psichoaktyvių medžiagų vartojimas, sveika gyvensena bei smurto prevencija.

Europos šalyse lytinis švietimas vadinamas skirtingai: „jaunimo rengimu šeimai“, „gyvenimo įgūdžių ugdymu“ arba „lyčių ir santykių ugdymu“. Dažniausiai lytinis švietimas mokyklose yra integruojamas į biologijos dalyką (*Sexuality education in Europe, 2006, p. 9–12.*). Lietuvoje lytinis švietimas dažnai dar vadinamas sveikos gyvensenos ugdymu, lytiniu arba lytiškumo ugdymu (Pukelis, 2007), tačiau šie procesai (viena vertus, lytinis ir lytiškumo ugdymas, kita vertus, lytinis švietimas) grindžiami skirtingais principais, pagal kuriuos juos galima ir būtina identifikuoti, nes norint pasiekti geresnių rezultatų rengiant jaunąją kartą šeimai kiekvienas iš jų privalo užimti atitinkamą vietą atsižvelgiant į jų prioritetus ir paskirtį.

Intelektu sutrikimą, taip pat kitų negalių turinčių mokinių lytiškumo ugdymas Lietuvoje mažai nagrinėjamas (Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002), analizuojamas lytinis švietimas, apimantis lytinės higienos mokymą bei prevencines sritis (apsisaugojimas nuo nepageidaujamo nėštumo, lytiškai plintančių ligų) (Vaičekauskienė, 2002). Užsienio mokslininkai (Walker-Hirsch, 2010; Keshav, Hubertan, 2006; Malhotra, 2012) negalę turinčių asmenų lytiškumo ugdymą apibūdina plačiau, akcentuodami, kad intelekto sutrikimą turintys mokiniai bręsta tokio pat amžiaus kaip ir jų bendraamžiai ir jų žinios lytiniais klausimais (lyties higiena, apsisaugojimas nuo nepageidaujamo nėštumo, lytiškai plintančių lygų ir kt.) yra panašios, bet intelekto sutrikimą turintiems paaugliams žymiai labiau trūksta socialinių, bendravimo, emocijų raiškos gebėjimų ir įgūdžių (Valenti-Hein, Yarnold, Mueser, 1994; Bollman, Davis, 2009). Todėl siūloma į tai atkreipti dėmesį kuriant lytiškumo ugdymo programas, nes intelekto sutrikimą turintis mokinys yra bendruomenės narys ir reikia siekti, kad jo lytiškumo raiška kuo mažiau išsiskirtų nuo negalių neturinčių paauglių bei kitų asmenų. Menki socialiniai, bendravimo įgūdžiai, neadekvati emocijų raiška sukelia grėsmę šių paauglių saugumui, taip pat ir kitų asmenų, nes kaip pažymi autoriai (Singh, Lancioni, Winton, Singh, Adkins, Singh, 2011;

Egemo-Helm, Miltenberger, Knudson, Finstrom, Jostad, Johnson, 2007; Nangle, Hansen, 1993 ir kt.) negalę turintys asmenys kartais padaro seksualinius nusikaltimus to net nežinodami, nes nemoka tinkamai išreikšti jausmų ir neturi supratimo apie tinkamą ir netinkamą elgesį.

Taigi nežymų intelekto sutrikimą turintis mokinys yra tam tikros bendruomenės narys, jį supa tam tikra *socialinė aplinka*: šeima, jos nariai, draugai, bendraamžiai ir kt. (Ustilaitė, 2001; Obelenienė, Pukelis, 2004 ir kt.) bei *edukacinė aplinka*: klasės, mokyklos bendruomenė (Westheimer, Stanford, 2005; Veglia, 2004; Ustilaitė, 2008 ir kt.). Šių aplinkų glaudus bendradarbiavimas ypač svarbus sėkmingam lytiškumo ugdymui. Reikia pažymėti, kad pedagogai, remiantis *edukaciniėje aplinkoje* keliamais reikalavimais (dinamiška mokymo ir mokymosi erdvė, sukurta ir veikiama edukatoriaus bei sąlygota edukacinio tikslo, jį atitinkančio turinio bei jo įsisavinimą paremiančių metodų (Jucevičienė, 2008)), dažniausiai siekia sąmoningai perteikti lytiškumo ugdymo klausimus, o *socialinėje aplinkoje* žinios dažniausiai perduodamos nesąmoningai per šeimos ir aplinkinių tarpusavio santykius, o mokiniai tiesiog kopijuoja elgsenos modelius, perima vyro ar moters vaidmens supratimą (Stoppard, 2001; Tutlytė, 2001). Lytiškumo ugdymas prasideda šeimoje jau pirmaisiais gyvenimo metais (Ustilaitė, 2002; Stoppard, 2001 ir kt.). Šeima yra vienintelė institucija, kuri duoda pirmąją gyvenimo patirtį, joje formuojasi charakterio savybės, moralės samprata. Taigi kuo panašesni socialinės ir edukacinės aplinkos keliami lytiškumo ugdymo tikslai, tuo lengviau juos įgyvendinti nežymų intelekto sutrikimą turinčio mokinio lyties identiteto formavimosi kontekste. Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007) akcentuojama, kad brandaus lytiškumo dėstymas gali būti sėkmingas, jei pirmaisiais ir pagrindiniais vaikų auklėtojais laikysime tėvus. Todėl programą dėstančiam pedagogui yra būtina užmegzti ir plėsti bendradarbiavimą su moksleivių tėvais.

Skirtinga jo forma ir laipsnis turi priklausyti nuo moksleivių amžiaus. Pedagogai turėtų patys neužmiršti ir tėvus skatinti dvasiniam bendravimui su ugdytiniais; be jo moralinis lavinimas virsta moralizavimu. Mokyklos bendruomenės ir šeimos bendradarbiavimo svarba pabrėžiama pagrindiniuose švietimo sistemą reglamentuojančiuose įstatymuose: Lietuvos Respublikos švietimo įstatymo pakeitimo įstatyme (2003), Valstybinėje švietimo strategijoje 2003-2012 m. (2003), Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos pradinio ir pagrindinio ugdymo bendrosiose programose (2008). Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007) taip pat akcentuojama, kad šis bendradarbiavimas ypač svarbus tada, kai tėvų dėmesys mokinių ugdymui yra nepakankamas. Programoje pažymima glaudaus mokytojų ir tėvų bendradar-

biavimo būtinybė, įtraukiant tėvus į lytiškumo ugdymo programą. Šis bendradarbiavimas svarbus, kai tėvų, auginančių intelekto sutrikimą turinčius paauglius, nuostatas veikia rūpestis dėl vaiko gerovės, kai tėvams nepakanka žinių, susijusių su lytiškumo ugdymo klausimais, arba tiesiog stebimas vaiko lytiškumo neigimas. L. Miltenienė (2003), tyrusi tėvų vaidmenį, tenkinant specialiuosius vaikų ugdymosi poreikius, daro išvadą, kad pedagogai linkę nuvertinti tėvų galimybes dalyvauti vaiko ugdymo procese. Tuo tarpu dauguma tėvų sau skiria pozityvų vaidmenį vaiko ugdymo procese, linkę dalytis atsakomybe ir kooperuotis. Tai mažiau pasakytina apie žemesnio išsilavinimo, kaime gyvenančius tėvus.

Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo koncepto operacionalizacijos ugdymo aplinkos, turinio, principų ir metodų aspektų (struktūra pateikta disertacinio darbo 1.2.3 poskyryje, 5 pav.) pagrindu padarytos šios išvalgos *lytiškumo ugdymo aplinkos, turinio ir metodų* kontekste.

Lytiškumo ugdymo aplinkos problematika mokslo darbuose:

- *Edukacinė aplinka* (Ustilaitė, 2001; Obelenienė, Pukelis, 2004; Bruder, Kroese, 2005; Valenti-Hein, Yarnold, Mueser, 1994 ir kt.).

Lietuvai atkūrus nepriklausomybę ir reformuojant švietimo sistemą, neįgalių vaikų ugdymo organizavimui įgavus integruoto ugdymo kryptį, bendrojo lavinimo mokyklose pradėtos diegti „Universaliosios sveikatos ugdymo ir rengimo šeimai bei lytiškumo ugdymo programos“. Deja, minėtos programos neatsižvelgia į neįgaliųjų ugdymo specifiškumą. Neįgaliųjų lytinis ugdymas turi tapti bendrojo auklėjimo ir švietimo sudėtine dalimi. Tačiau kol kas lytinis ugdymas vykdomas tik kai kurių specialiųjų mokyklų, neįgaliųjų ugdymo centrų iniciatyva parengtais projektais, todėl pasigendama kryptingo, organizuoto šios programos vykdymo (Blanchett, Wolfe, 2002; Bos, Schaalma, Pryor, 2008). Remiamasi vien užsieniečių patirtimi, trūksta reikiamos literatūros, vaizdinių priemonių ir pan. Organizuojant ugdymo procesą būtina remtis bendraisiais Lietuvos Respublikos švietimo principais (humaniškumo, demokratiškumo, atsinaujinimo (kaitos), tautiškumo) bei specialiaisiais ugdymo principais, atsižvelgti į individo specialiuosius poreikius ir neįgalumo laipsnį. Ypač svarbu atsižvelgti į kiekvieno asmens išsivystymo lygį: objektyviai įvertinus psichologines ir fiziologines individo galimybes, būtina rengti atitinkamas mokymo programas (Brug ir kt., 2010; Whitehouse, McCabe, 1997; Grincevičienė, 1998). Lytinis ugdymas yra sudėtingas, nuoseklus bei daug pastangų reikalaujantis procesas. Švedija – pirmoji šalis Europoje, jau 1956 m. įvedusi į mokyklą lytinio ugdymo pamokas, daug dėmesio skiria ne-

įgalaus žmogaus savarankiško gyvenimo įgūdžiams ugdyti. Pažymima, kad savarankiškas gyvenimas – ne tik gebėjimas savimi pasirūpinti socialinėje aplinkoje, bet ir galimybės sukurti šeimą. J. V. Uzdila, E. Danilevičius (2000) akcentuoja, kad, siekiant sudaryti atsvarą iš įvairių šalių ateinančioms ir aktyviai savo paslaugas besiuolančioms seksualinio švietimo programoms, būtina parengti aiškią lytinio auklėjimo mūsų Respublikoje koncepciją, suformuoti principus ir adaptuoti pasaulyje žinomas bei rengti originalias tokio tipo programas šalies lygmeniu. Taip pat šie autoriai pažymi, kad bendromis pedagogų, medikų, sociologų ir psichologų jėgomis būtina sukurti naują, mūsų visuomenei pritaikytą, personalistinėmis, bendražmogiškėmis etiškėmis ir teologinėmis vertybėmis pagrįstą, pozityvią brandaus lytiškumo ugdymo programų sistemą, padedančią jaunam žmogui susiformuoti teisingą požiūrį į lyties dalykus ir sėkmingai integruoti asmeninę lytinę galią, ją socializuoti, susikurti vidinę harmoningą kūno ir dvasios vienybę.

■ *Socialinė aplinka* (Westheimer, Stanford, 2005; Ustilaitė, 2008; Ruškus, 2002)

Lytinio švietimo turinio apimtis yra daug didesnė nei ligų profilaktika, gimstamumo kontrolė, seksualinis gyvenimas. Jis apima asmeninį, emocinį ir socialinį kontekstą (McCabe, 1999; Miltenberger, Roberts, Ellingson, Galensky, Rapp, Long, Lumley, 1999). Akcentuojama, kad visuomenės idealai, problemos, visas gyvenimas neatsiejamas nuo augančios kartos mokomosios ir nemokomosios veiklos. Ugdytinis yra tam tikros bendruomenės narys. Jis gyvena šeimoje, bendrauja su artimiausiais draugais, klasės, mokyklos bendruomene. Ugdytinio gyvenimo būdas, elgesys konkrečiose situacijose vienaip ar kitaip sąlygojamas bendruomenės normų, santykių, taip jis įgyja socialinio gyvenimo patirtį. Labai svarbus visų ugdymo dalyvių bendradarbiavimas lytiniame švietime, teigiamas visuomenės ir šeimos požiūris, nes, pasak S. Ustilaitės (2008), ten išugdomas tikrasis moteriškumas ir vyriškumas.

■ *Kultūrinė aplinka* (Westheimer, Stanford; 2005, Veglia, 2004; Ustilaitė, 2008).

Lytiškumo ugdymo turinys, įsiliedamas į edukacinę aplinką: sveikos gyvensenos mokymą, biologijos, etikos, tikybos, technologijų, kūno kultūros ir kitų dalykų pamokas, turėtų remtis socialinės, kultūrinės aplinkos tradicijomis bei papročiais. Kultūrinė aplinka apima tradicijas, elgesio normas, politinius faktorius, mokymąsi, įsidarbinimą bei ekonominės paramos galimybes.

Postmodernaus feminizmo darbuose neretai akcentuojamas stereotipo neatsiejamumas nuo lyties ir jos identifikacijos sociokultūrinėje terpėje (Tereškinas, 2001). Kultūriniai stereotipai, požiūris į asmenybės savybes, būtinas berniukams ir mergaitėms, formuoja ne tik jų interesus ir elgesį, bet ir jausmų išraišką, vienokias ar kitokias vertybines nuostatas. Būtina atskleisti sociali-

nus lytiškumo aspektus, skaudžias socialinės nelygybės pasekmes individui, šeimai ir visuomenei; griauti paplitusius stereotipus, kurie moterims ir vyrams, berniukams ir mergaitėms priskiria tam tikrus vaidmenis visuomenėje. Pagrindinį dėmesį reikia skirti nuostatomis ir požiūriui, kurie daro poveikį vienpusiškam, tradiciniam lyčių vaidmenų išmokimui. Reikėtų keisti elgesį / sąlygas, kad jais būtų užtikrinama berniukų ir mergaičių lygybė, formuoti lyčių elgesio modelius, atitinkančius lyčių lygybės tikslus (Kaffemanienė, 2007).

Lytiškumo ugdymo turinys. Ugdymo turinį lemia: mokymo turinys, metodai bei struktūros (Hopkins, 2005, cit. Gudynas, 2009; Bruder, Kroese, 2005). Tai yra mokymosi patirčių sekos. Remiantis literatūros analize, išskirtas socialinis, biologinis bei psichoemocinis lytiškumo ugdymo turinys.

Socialinis lytiškumo ugdymo turinys:

- *Vyro / moters fenomeno sampratos formavimas* (Ivanauskienė, Šidlauskienė, 2007; Nangle, Hansen, 1993).
Lytiškumas apibūdina vaikinio vyriškumą arba merginos moteriškumą kaip fenomeną, nes žmogiškumas reiškiasi per lytinį tapatumą, kuris yra didelis asmens turtas; lytiškumo ugdymas turėtų brandinti vaikinio kaip vyro ir būsimo tėvo, o merginos – kaip moters ir būsimos motinos savivoką. Lytiškumo ugdymo šeimoje metu berniukai sąmoningai nuolat mokomi būti vyriškais, nei mergaitės – moteriškomis, bet būtinai paklūstančios berniukams (Ivanauskienė, Šidlauskienė, 2007).
- *Bendrujų žinių tam tikrais lyčių klausimais suteikimas* (anatominės ir fiziologinės lyties problemos, lyties higiena) (Dirginčienė, 2004); *žinių suteikimas* (Pukelis, 1998); *žinios* (Ustilaitė, 2008). Taigi žinios akcentuojamos kaip pagrindinis lytiškumo ugdymo komponentas.
- *Gyvenimo įgūdžiai* (Ustilaitė, 2008; Dirginčienė, 2004; Valenti-Hein, Yarnold, Mueser, 1994); *sprendimų įvairiose socialinėse situacijose priėmimas* (Khemka, Hickson, Reynolds, 2005; Rousso, 2003). H. Rousso (2003) pažymi, kad lytinio švietimo vienas iš prioritetų yra suformuoti gyvenimo įgūdžius bei įgalinti turinčius negalę asmenis priimti teisingus sprendimus socialinėse ir seksualinėse situacijose bei aptikti pavojų.
- *Bendražmogiškųjų savybių internalizavimas* (Daudaravičienė, 2002). Teigiama, kad neugdant valios ir nesistengiant padėti internalizuoti bendražmogiškąsias vertybes, t. y. neauklėjant, žinios gali tapti per ankstyvo lytinio smalsumo priežastimi ir negali užtikrinti dorovingų santykių tarp lyčių.
- *Tarpasmeninio bendravimo gebėjimai* (Ustilaitė, 2008; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Young, Gore, McCarthy, 2012). Ugdyti vaikus ir

paauglius, turinčius negalę, ypač svarbu ir sunku dar ir dėl to, kad jie turi specialiųjų poreikių. Šie asmenys dažnai turi mažiau galimybių gauti informaciją iš savo bendraamžių, juos stebėti, modeliuoti tam tikrą socialinį ir seksualinį elgesį. Kita vertus, juos galima išmokyti vertingų tarpasmeninių gebėjimų bei išugdyti atsakomybės už savo kūną ir už savo veiksmus suvokimą. Visa tai paruošia juos prisiimti suaugusiojo žmogaus gyvenimo, darbo bei bendravimo visuomenėje atsakomybę.

P. Anderson, R. Kitchin (2000) akcentuoja, kad visuomenėje vyrauja klaidinga nuomonė, kad asmens lytiškumas reiškia tik lytinių santykių poreikį. Žmogaus lytiškumas turi daug aspektų. Fiziniai lytiniai santykiai yra tik vienas iš lytiškumo aspektų, bet ne vienintelis ir svarbiausias. Būti priimtam ir mėgstamam, reikšti meilės jausmus ir patirti juos iš kito žmogaus, jausti, kad esame įdomūs individai, stengtis atrodyti patraukliai, turėti draugą, su kuriuo galime pasidalyti savo mintimis ir patirtimi – tai svarbiausi žmogaus poreikiai. Vadinasi, lytiškumas toli peržengia fizinius pojūčius ar potraukius. Jis susijęs ir su tuo, kaip save vertiname, ar mes sau patinkame, kaip suprantame save kaip vyrus ir moteris ir kuo, mūsų manymu, turime pasidalyti su kitais.

A. Narbekovas, B. Obelenienė, K. Pukelis (2008) akcentuoja, kad lytiškumo ugdymu siekiama ugdyti asmenybę, gebančią kurti, mylėti ir užmegzti darnius santykius su kitos lyties asmeniu.

- *Rengimas šeimai* (Obelenienė, Pukelis, 2004; Westheimer, Stanford, 2005; Stulpinas, 2005; Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa, 2007). R. K. Westheimer ir L. Lopater (2005) teigia, kad nežymų ir vidutinį intelekto sutrikimą turinčių asmenų santuoka yra įmanoma ir naudinga abiem, tačiau būtina sutikti iššūkius ir aprūpinti tikslia, suprantama informacija apie gimstamumo kontrolę bei tėvystės reikšmę. Pažymėtina, kad daugelis intelekto sutrikimą turinčių suaugusiųjų neturi realistiško savo asmeninių teisių supratimo, negali atskirti meilės nuo eksploatacijos dėl patiklumo, neįvertina pavojingų vengtinų situacijų, kuriose jie to nesuprasdami gali tapti auka. B. Obelenienė, K. Pukelis (2004) bei Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa (2007) iškelia lytinio ugdymo tikslą – asmenybės (vaikino kaip vyro ir būsimo tėvo, o merginos – kaip moters ir būsimos motinos) vidinė branda, pasirengimas santuokai, tėvystei ir motinystei. T. Stulpinas (2005) kaip vieną iš dorovinio ugdymo uždavinių išskiria šeimyninį-seksualinį auklėjimą, kurio paskirtis – parengti jaunimą šeimai. Šeimyninis-seksualinis auklėjimas turėtų seksualiai šviesti mokinius, ruošti juos šeimai; propaguoti meilės dialektiką ir harmoniją (dvasinę ir ly-

tinę); taikyti motinos ir tėvo kultą; propaguoti skaislybę – stiprios šeimos pagrindą; supažindinti su seksualinio gyvenimo pavojais ir nukrypimais; supažindinti su šeimyninio gyvenimo etika.

Biologinis lytiškumo ugdymo turinys:

- *Natūralus požiūris į lytinį gyvenimą* (Westheimer, Stanford, 2005); *teisingas požiūris į lytiškumą* (Daudaravičienė, 2001); *teigiamas požiūris vienos lyties į kitą* (Obelenienė, Pukelis, 2004).

Lytinis auklėjimas – tai pedagoginės veiklos procesas, siekiantis ugdyti jaunosios kartos dorines asmens savybes, nuostatas ir vertybes, lemiančias teigiamą vienos lyties požiūrį į kitą (Westheimer, Stanford, 2005). Lytiškumo tikslas – „duoti jaunimui pagal jo subrendimą teisingą lyties dalykų sampratą ir padėti jam apvaldyti jame bundantį bei bręstantį seksualinį polinkį“ (Daudaravičienė, 2001).

- *Prevenčinis* (Obelenienė, Pukelis, 2004; Daudaravičienė, 2001; Rousso, 2003); *rizikos veiksniai, susiję su aplinka, jaunuolių lytiškumo raiškos aspektu* (Obelenienė, Pukelis, 2004).

Daugelis autorių (Obelenienė, Pukelis, 2004; Daudaravičienė, 2001; Rousso, 2003) pažymi, kad ugdant lytiškumą labai svarbu įvertinti rizikos veiksnius ir vykdyti prevencinį švietimą informuojant apie nėštumo, gimdymo, AIDS, lytiniu keliu plintančių ligų, aborto riziką sveikatai.

Psichoemocinis lytiškumo ugdymo turinys:

- *Valios ugdymas* (Pukelis, 1998; Daudaravičienė, 2003; Obelenienė, Pukelis, 2004; Dirginčienė, 2004).

Lytinis švietimas pedagoginiu požiūriu būna rezultatyvus, jeigu jau yra pasiektas tam tikro lygio lytinio auklėjimo tikslas – valia, t. y. „kūno paklusnumo sielai tradicijos ugdymas“ (Obelenienė, Pukelis, 2004).

- *Dorovinių vertybių ugdymas* (Ustilaitė, 2008); *dorinių asmenybės savybių, nuostatų ir vertybių ugdymas* (Obelenienė, Pukelis, 2004); *vertybinių nuostatų ugdymas* (Westheimer, Stanford, 2005). Šie komponentai, daugelio autorių nuomone, yra rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo pamatas. Stulpinas (2005) bendrąsias žmogaus dorybes skirsto į keturias grupes: santykiai su savimi, su kitais žmonėmis, kultūra, socialinėmis priedermėmis.
- *Savigarbos* (Ustilaitė, 2008; Dirginčienė, 2004), *atsakingumo* (Ustilaitė, 2008; Dirginčienė, 2004), *aukštesniųjų jausmų ugdymas* (Dirginčienė, 2004); *emocinis vystymasis* (Westheimer, Stanford, 2005).

Pagrindinis lytinio ugdymo aspektas koncentruojasi į socialinių santykių, emocijų, teisingo pasirinkimo bei pareigų ugdymą.

S. Ustilaitė (2007) ugdant neįgalius mokinius rekomenduoja vadovautis šiais lytiškumo ugdymo principais:

- žinių prieinamumas ir suprantamumas (svarbu atsižvelgti į ugdytinio amžių, negalės kilmę bei pobūdį);
- atitinkamų mokymo metodų ir priemonių parinkimas bei jų veiksmingumas;
- ugdytojų kompetencija;
- komandinis darbas (tėvų, medikų, psichologų, pedagogų).

1.2.2. Lyties tapatumo formavimosi socialiniai-kultūriniai veiksniai ir tendencijos socializacijos kontekste

Negalę turintys asmenys, kaip ir visi žmonės, įvairiose gyvenimo situacijose prisiima skirtingus vaidmenis, tačiau D. Radke (žr. Šėporaitytė, 2006) pažymi, kad yra pirmiausia redukuojami iki jų negalės, taigi traktuojami tik kaip „neįgalūs“. Patys neįgalieji su lytimi susijusiais klausimais susiduria su priešpriešomis: viena vertus, jie laikomi belyčiais (Adams, 2013; Evans, Williams, 2013; Anderson, Kitchin, 2000; Earle, 2001, Shakespeare, 2000, 2007; Parchomiuk, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011), kita vertus, kalbant apie reprodukcinę potencialą, jie suvokiami kaip keliantys grėsmę. M. Foucault (1999) pažymi, kad seksualumas (lytiškumo dalis) kaip praktika pirmiausia skirtas reprodukciniams tikslams: „Tai kas nepaklūsta giminės pratęsimo principui ir neprisitaiko prie jo reikalavimų, neturi nei vietos nei teisės egzistuoti. Išguita, paneigta, nutildyta. Ne tik šito nėra, bet ir negali būti, ir tai bus panaikinta vos spėjus pasireikšti – veiksmais ir žodžiais. Pavyzdžiui, žinoma, kad vaikai nejaučia lytinio potraukio, o tai dėl ko jiems tai reikia uždrausti.“ D. Šėporaitytė (2006) cituoja visuomenės keliamą klausimą apie neįgaliųjų seksualumo raišką, šeimos planavimą, o kas bus, jei „prigimdys“ dar tokių pačių kaip ji? Akcentuojama, kad kuo didesnė negalė, tuo ji atrodo grėsmingesnė ir ją turinčiam asmeniui mažiau kas leidžiama.

Mokslininkai (Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškus, 2002; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000) nurodo vyraujančius įvairius požiūrius į intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumą. Visuomenėje išsigalėjęs stereotipinis neįgaliųjų lytiškumo vaizdinys, dažniausiai užkertantis kelią lytiškumo raiškai bei ugdymo efektyvumui (žr. 2 lentelę).

Lytiškumo ugdymo faktai ir mitai (parengta pagal Adams, 2013; Veglia, 2004; Giulio, 2003; Ruškų, 2002; Rousso, 2003; Anderson, Kitchin, 2000; Westheimer, 2005; Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Cymru, 2000 ir kt.)

Faktai	Mitai
<ul style="list-style-type: none"> • Lytiškumas dėl negalės neprarandamas. • Psichologiniai ir emociniai lytiškumo aspektai neįgaliam žmogui aktualūs kaip ir įgaliąjam. • Bendravimo nevisavertiškumas lemia neįgaliųjų lytiškumo raidos ir visuomenės požiūrio į neįgaliojo lyties identitetą formavimąsi. • Vyrauja stereotipinis požiūris į neįgaliųjų lytiškumą. Griežtai kontroliuojama socialinė veikla, paminamas privatumas. • Visuomenėje galioja vertybės: grožis, patrauklumas, sveikata ir pan. • Seksualumas asocijuojasi su fiziniu patrauklumu, jaunyste, o kai šito nėra, tai žmogus laikomas neseksuali. 	<ul style="list-style-type: none"> • Dažnai šie žmonės laikomi amžiniais vaikais, nepaisant jų amžiaus, ir traktuojami arba kaip vaikai su vaikiška lytine nekaltybe, arba kaip vaikai su suaugusiųjų lytiniais poreikiais ir troškimais, kurių jie nepasiruošę valdyti. • „Normaliesiems“ priskiriamos specifinės, neįgaliesiems tik genitalinės seksualumo funkcijos. • Neįgalūs asmenys dažnai yra laikomi tarsi belyčiais (<i>non-sexual, asexual</i>) arba seksualiniais monstrais (<i>sexual monsters</i>), negebančiais kontroliuoti savo seksualinių troškimų ir emocijų. • Žvelgiama į juos, kaip į „gerus berniukus (mergaites)“.
<ul style="list-style-type: none"> • Nepripažįstama jų seksualinių jausmų ir nesuteikiama žinių apie lytiškumą. Daugių daugiausia suteikiamas kitoks lytinis išsilavinimas, kuris „atitinka jų poreikius“. Kiti informacijos šaltiniai nepriimtini dėl raštingumo problemos bei bendraamžių ribotų žinių šiuo klausimu. • Reaguojama į lytiškumo klausimus ištikus krizei. • Peršami savi moraliniai įsitikinimai. Individų supa tiek daug skirtingų ir prieštarų vertybių, kad galų gale jis susiduria su dar didesne sumaištimi. 	<ul style="list-style-type: none"> • Lytiškumas yra neturinčių negalės asmenų priedermė. • Asmenims, turintiems negalę, neleistina jokia lytinė raiška; jiems siūloma surišti rankas, bausti kūno bausmėmis, kastruoti, malšinti vaistais. • Asmenys, turintys negalę, yra lytiškai normalūs, bet jie neatsako už save ir turėtų būti kontroliuojami.

Stereotipinis požiūris į sutrikusį intelektą turinčius asmenis lemia vengimą diskutuoti jų lytiškumo ugdymo klausimais. Neįgalūs asmenys redukuojami tik kaip neįgalūs, o apie jų lytinį tapatumą, lytiškumo raišką neretai dėl žinių trūkumo, jų lytiškumo neigimo vengiama kalbėti. A. Grieve, S. McLaren, W. Lindsay (2009) tyrime atspindėtas visuomenės požiūris į seksualumo raišką skirtingų negalių atveju. Pastebėta, kad intelekto sutrikimą turinčių asmenų seksualumas vertinamas negatyviau nei fizinę negalę turinčiųjų. Mokslininkai (Couldrick, 2008; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Allen, Seery, 2007; McCabe 1999) akcentuoja, kad neįgalus asmuo taip pat yra lytinė būtybė, kuri nepaisant negalės puoselėja lūkesčius dėl tarpasmeninių santykių ir šeimos kūrimo, vaikų auginimo. Reikia pažymėti, kad intelekto sutrikimą turintis mokinys, priklausydamas tam tikrai bendruomenei, nepaisant tikslingo lytiškumo ugdymo nebuvimo, sąmonin-

gai ar nesąmoningai perima visuomenės normas, vertybes, elgesio modelius. J. Reingardė (2009) pažymi, kad lytis dažniausiai suvokiama kaip kylanti iš genų, todėl daugeliui sunku patikėti, kad lytis nuolat kuriama ir perkuriama kasdienėse sąveikose, kad ji priklauso nuo žmonių socialinio gyvenimo, be to, ji įprasmina socialinio gyvenimo tvarką. Autorė akcentuoja, kad asmenys kuria visuomenei būdingą vyriškumo ir moteriškumo versiją, kuriai įtakos turi tėvai bendraamžiai, žiniasklaida, mokykla ir kitos institucijos, atstovaujančios nustatytiems normomis lyčių scenarijams šeimose, darbo rinkose ir intymiausiose patirtyse. Žmogaus prigimties paradoksas yra tas, kad ji visuomet yra kultūrinių reikšmių, socialinių santykių ir galios politikos atspindys. Religijos moralės normos ir kultūriniai reiškiniai bei įvykiai tarsi prižiūri lytis skiriančias ribas ir užtikrina, kad visi gerai žinotų tai, kas leidžiama ar draudžiama kiekvienai lyčiai, ir tam paklustų. A. Petronis (2007) pažymi, kad kiekvienas asmuo kuria savitą įsivaizdavimą, kaip būti žmona, kaip vyru. Šį įsivaizdavimą formuoja asmeninė patirtis tėvų šeimoje, vertybinės nuostatos, kultūrinės normos ir t. t. Šis vyro ir žmonos vaidmens įvaizdis yra tik iš dalies sąmoningas, kartais deklaruojamos nuostatos gali labai stipriai skirtis nuo realių veiksmų.

Tinkama psichosocialinė aplinka neįgalų vaiką auginančioje šeimoje, jos sėkminga socialinė integracija galima, kai gaunama kompetentinga parama iš šalies. R. Raudeliūnaitės ir Ž. Rympo (2012) tyrimo duomenys atskleidė šeimos vidinius ir socialinius pokyčius, sąlygojamus vaiko negalės. Tėvai, auginantys negalę turintį vaiką, išgyvena daug prieštaringų jausmų: nuolatinę įtampą, nuovargį, kaltės jausmą dėl vaiko būklės, bejėgiškumą, baimę dėl vaiko ateities, jiems sunku susitaikyti su vaiko negale. Daugiau nei pusė tyrime dalyvavusių tėvų nurodė, kad neįgalaus vaiko auginimas apribojo jų dalyvavimą visuomeniniame gyvenime, o kai kurie atsisakė darbo dėl vaiko būklės. Viena iš priežasčių - pagalbos iš neformalių ir formalių struktūrų stoka. R. Raudeliūnaitė ir Ž. Rympo (2012) tyrimo metu pastebėjo, kad specialistų ir šeimos sąveikoje stokojama tarpasmeninės partnerystės: svarbiausias eksperto vaidmuo skiriamas specialistams, pagalba vaikui dažnai būna atsieta nuo pagalbos šeimai. Nemaža dalis tėvų informacijos jiems rūpimais klausimais, auginant vaiką su negalia, iš specialistų gauna mažokai. Ypač šeimoms stinga pagalbos iš specialistų, padedančios palaikyti sėkmingą šeimos funkcionavimą, per mažai kreipiamas dėmesio į šeimos poreikius ir šeimos vidinius išteklius. R. Raudeliūnaitės ir Ž. Rympo (2012) tyrimas atskleidė, kad tėvams ypač svarbūs šie poreikiai: informacijos, materialiniai, atokvėpio paslaugų, bendradarbiavimas su specialistais palaikant partneriškus tarpusavio santykius, pagalbos šeimoms centrų plėtra, galimybė save realizuoti profesinėje veikloje, artimųjų emocinės

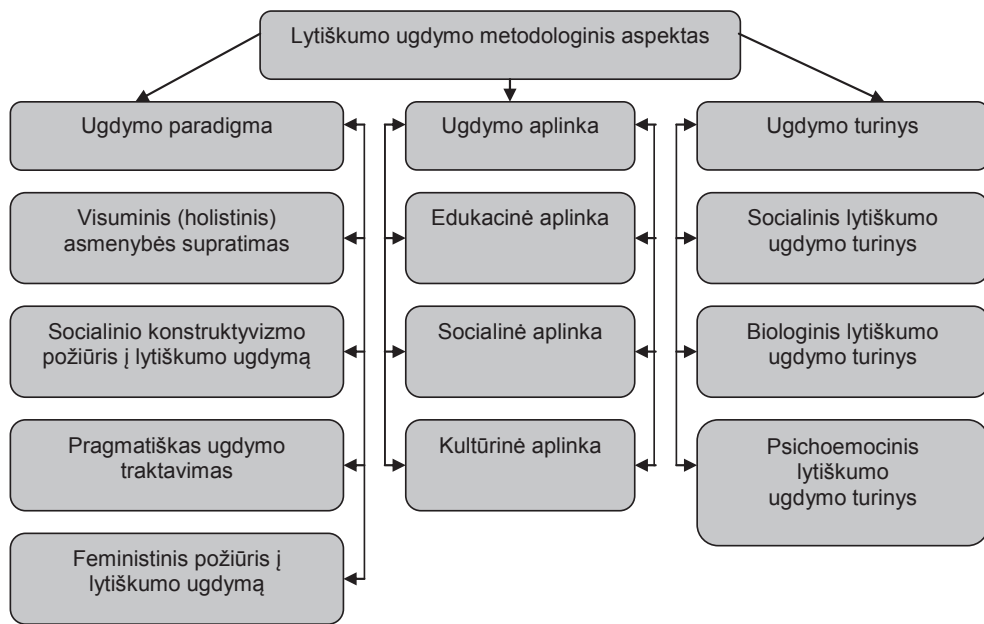
paramos ir pagalbos ugdant vaiką, turintį negalę, poreikis. I. Kaffemanienės, V. Miklošienės (2011) neįgaliųjų globos ir ugdymo specialistų profesinės veiklos ypatumų ir kompetencijų tyrimo metu pastebėta, kad specialistai taip pat susiduria su problemomis, kurios kelia nerimą, kai stokojama žinių ir (ar) gebėjimų orientuotis sudėtingose situacijose (nesaugumas dėl jų agresyvaus elgesio, negebėjimas spręsti lytiškumo raiškos problemų, nesusikalbėjimas su globėjais, tėvais, gydytojais ir kt.).

1.2.3. Lytiškumo ugdymo metodologinis diskursas teorinių, filosofinių prieigų, ugdymo turinio ir aplinkos kontekste

Šiame poskyryje, analizuojant edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiamą lyties identiteto teorinį modelį, metodologiškai pagrindžiamas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymas: ugdymo paradigma, ugdymo aplinka bei ugdymo turinys, kuriais remiantis būtų optimizuojamas nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo ugdymas. Turinio (*content*) analizės metodu siekiama atskleisti mokslinėje literatūroje pateikiamą nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo sampratą, siejant su psichosocialinės raidos dėsniniais ir atlikti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratos operacionalizaciją ugdymo paradigmos, ugdymo aplinkos, turinio, principų ir metodų aspektais.

Tikėtinas kompetencijas ir ugdymo metodus lemia pasirinkta ugdymo paradigma. Terminas *paradigma* [gr. *paradeigma* – pavyzdys] – įrodymui ar iliustracijai parinktas kalbinis, mokslinis, istorinis, teorinis faktas, reiškinytis, pateikiamas kaip pavyzdys (Jovaiša, 2007). Paradigma – esminis teorinis požiūris, kurio susitarta laikytis (Jucevičienė, Čiužas, 2006).

Remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize, pateikiamas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo metodologinis pagrindimas (5 pav.):

5 pav. Lytiškumo ugdymo metodologinė samprata

Analizuojant lytiškumo ugdymo sampratą išskiriamos *visuminio (holistinio) asmenybės supratimo, socialinio konstruktyvizmo, pragmatizmo, feministinio požiūrio į lytiškumo ugdymą* paradigmos. Autoriai, remdamiesi *visuminio (holistinio) asmenybės supratimo paradigma*, akcentuoja edukacinę ir socialinę aplinką, kurioje turi būti ugdomi socialiniai įgūdžiai, bendravimo įgūdžiai, emocijų raiška, seksualumo demonstravimas bei jaunuolis rengiamas suaugusiojo gyvenimui, šeimai. Šioje paradigmoje išskiriami kompleksiško, visybiško, prieinamo, aktualumo, universalumo, kompleksiško, komandinio darbo, suprantamumo principai. Rekomenduojama lytiškumą ugdyti per aktyviuosius mokymo metodus, kurie skatina mokinių dalyvavimą ir bendradarbiavimą bei kūrybiškai pasirinkti mokymo priemones ir išteklius. *Socialinio konstruktyvizmo* šalininkai ugdymuisi tinkamomis laiko socialinę ir kultūrinę aplinkas, kuriose vyksta lyties socialinio konstravimo proceso tyrinėjimas, mokymas pasipriešinti neteisingumui, atskirties, nesėkmės ar diskriminacijos sąvokų aiškinimas. Remiantis šia paradigma, nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytinis švietimas privalo remtis lygių ga-

limybių, švietimo prieinamumo principais, o planuojant ugdymo turinį turi būti įvertinama ugdytinio socialinė ir kultūrinė aplinka. Socialinio konstruktivizmo paradigmoje pažymimas mokymo ir aiškinimo vaidmuo mokantis, aktyvieji mokymo metodai, vaidybiniai žaidimai bei interaktyvūs pratimai. *Pragmatizmo paradigma* mokymosi aplinką apibūdina kaip realią gamtinę ir socialinę, tinkamą realių problemų sprendimui, socialinio sąmoningumo ugdymui, probleminiam mokymui, gyvenimo įgūdžių lavinimui. Mokymo turinys turi būti integruotas, programa sudaryta remiantis mokinių patirtimi, amžiumi, gebėjimais, poreikiais. Remiantis pragmatizmu ugdyti lytiškumą galima kompleksiniu mokymu, projektų metodais, integruotais (keliomis mokslo disciplinomis paremtais) mokomaisiais dalykais, savarankišku gyvenimo bei pažinimo problemų sprendimu. *Feministiniu* požiūriu lyčių lygybės, nestereotipinės elgsenos lavinimas, lygiaverčio lyčių vaidmens ugdymas(is) gali būti vykdomas edukacinėje, socialinėje ir kultūrinėje aplinkoje, remiantis lyčių lygybės, lygių vyro / moters saviraiškos galimybių ir vienodo prieinamumo principais. Intelektu sutrikimą turinčių paauglių lytiškumas ugdomas per aktyvius mokymo metodus, vaidybinius žaidimus, interaktyvius pratimus, situacijų modeliavimą.

Atlikta nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratos operacionalizacija ugdymo aplinkos, turinio, principų ir metodų aspektais leidžia daryti tokias išvadas:

- Moksliniame diskurse apibūdinama lytiškumo ugdymo aplinka: edukacinė, socialinė ir kultūrinė.
- Lytiškumo ugdymo turinys susideda iš socialinio, biologinio ir psichemocinio konstruktų.
- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytinis švietimas privalo remtis lygių vyro / moters saviraiškos galimybių, švietimo prieinamumo, kompleksiško, visybiško, aktualumo, universalumo, komandinio darbo bei suprantamumo principais.
- Akcentuojama aktyviųjų mokymo metodų (vaidybiniai žaidimai, interaktyvūs pratimai, situacijų modeliavimas ir kt.) reikšmė lytiškumo ugdymui. Jie skatina mokinių dalyvavimą ir bendradarbiavimą, kūrybiškai pasirinkti mokymo priemones ir išteklius.

2. NEŽYMU INTELEKTO SUTRIKIMA TURINČIU PAAUGLIU LYTIŠKUMO UGDYMO TYRIMO METODOLOGIJA IR METODAI

Socialinių reiškinių analizavimui ir interpretavimui svarbios loginės-metodologinės prielaidos (Babbie, 2008; Bryman, Bell, 2003; Cohen, Manion, Morrison, 2007; Creswell, 2007; Kardelis, 2002): ontologinės būties, realybės suvokimo prielaidos; epistemologinės prielaidos – gnoseologinės, pažintinės; metodologinės – pažinimo metodų, teorijų prielaidos.

2.1. Tyrimo metodologijos teorinių ir filosofinių nuostatų kontekstas

Visuminis (holistinis) asmenybės supratimas. J. Pestalozzi, J. Dewey, M. Montessori, R. Steineris ir kt. (cit. Vasiliauskas, 2006) apibūdina vaiko raidą ir ugdymą kaip dorovinių, emocinių, fizinių, psichinių ir dvasinių galių plėtrą. Į asmenį žvelgiama kaip į visumą (holistinis požiūris), t. y. kada žmogaus kūniškasis lygmuo turi būti suprantamas kaip neatsiejamas asmens psichinės, dvasinės ir socialinės raidos komponentas (Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programa, 2007).

Socialinio konstruktyvizmo požiūris į lytiškumo ugdymą. Socialinio konstruktyvizmo teorijoje (Berger, Luckman, 1999) teigiama, kad objektyvi ir subjektyvi tikrovė yra socialiai konstruojama sąveikaujant individams, o jos suvokimas nuolat kinta nenutrūkstamo proceso, apimančio objektyvizaciją, eksternalizaciją ir internalizaciją, metu. Visuomenėje egzistuoja reikšmės, sampratos apie negalę turinčius asmenis, jų lytiškumą. Šias reikšmes visuomenės nariai ir patys neįgalūs asmenys yra perėmę internalizacijos procese. Kategorijos, sukuriamos pasitelkus tipizacijas, atitinkamai įvardijamos, kaip ir žmonių tipai, taigi tampa socialiniais konstruktais. Skirtingą suvokimą ir patirtį apie neįgalaus asmens lytiškumą lemia įvairūs socialiniai veiksniai: išsilavinimas, socialinis statusas, asmenybės sandara ir t. t. Neįgalus asmuo savo lytiškumą internalizuoja socialiai sąveikaudamas. Šis internalizuotas supratimas pačių neįgaliųjų ir kitų perteikiamas socialinei aplinkai – eksternalizuojamas įvairiais būdais: reakcijos, veiksmai, kuriamos teorijos, pranešimai žiniasklaidoje ir perteikiami vaizdiniai. Asmenys save nuolat eksternalizuoja, veikdami socialinėje aplinkoje, savo veiksmais kurdami tam tikrus artefaktus arba socialinius konstruktus (Berger, Luckman, 1999). Tačiau, kaip pažymi N. Mažeikienė ir J. Ruškė (2011), socialinio konstravimo teorijos požiūriu,

socialinė žmonių grupių santykių realybė gali būti rekonstruota, t. y. sukurta naujai, inovatyviu būdu, atsižvelgiant į naujus visuomenės principus. Naujos socialinės realybės konstravimas, arba siekis išsivaduoti nuo neigiamų žmonių elgesį ir sprendimus lemiančių stereotipų, reiškia, kad keičiami žmonių įsitikinimai, nuostatos.

Pragmatiškas ugdymo traktavimas. Pragmatizmo filosofijos atstovai C. Pierce'as, W. Jamesas, J. Dewey (cit. Railienė, 2010; Kerevičienė, 2014) akcentuoja, kad idėjos arba sąvokos reikšmę lemia jos galimos praktinės pasekmės. Teorijos, idėjos, sąvokos yra tik veiklos instrumentai, patogios fikcijos ir teisingos tik tiek, kiek jos padeda įgyvendinti užsibrėžtus tikslus. Pragmatizmo ugdymo filosofijos nuostatos pabrėžia, kad individuali asmens patirtis yra ne tik ankstesnio ugdymo rezultatas, bet ir tolesnio ugdymo objektas. Pagrindinė mintis yra ta, kad, tik aiškiai matydamas savo svarstomo sprendimo naudingus jam padarinius, žmogus galės priimti teisingą sprendimą ir būti laimingas. Svarbu, kad jis aiškiai suvoktų visą sistemą ir visus padarinius. Šios filosofijos požiūriu, ugdymo paskirtis – išmokyti ugdytinius spręsti realias gyvenimo problemas ir, sukaupus jų sprendimo patirtį, pasiekti maksimalią asmeninę gerovę nepažeidžiant tų normų, kurios galioja visuomenėje.

Ši paradigma aktuali intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo turinio, principų, metodų parinkimui, nes ugdymo struktūroje svarbios ne pačios žinios ar socialinės idėjos, o individualus gebėjimas visuomeninę patirtį panaudoti individui aktualioms problemoms spręsti. Ugdymo turinio pagrindas yra ugdytinio sąveika su realia gamtine ir socialine aplinka, mokymas optimalių elgsenos formų, galiojančių socialinėje, kultūrinėje ir edukacinėje aplinkoje.

Feministinis požiūris į lytiškumo ugdymą. Viena iš feminizmo krypčių – trečiosios bangos postmodernusis feminizmas (Hughes, McKie, Hopkins, Watson, 2005; Dow, Books, cit. Tereškinas, 2004a; Flex, 1995), skiria dėmesį marginalioms, diasporinėms ir kolonizuotoms kultūroms. Postmodernusis feminizmas gilinasi į kultūriškai, socialiai savitas moteriškumo ir vyriškumo patirtis, atsikleidžiančias istoriniame, kultūriniame, instituciniame kontekstuose. N. Mažeikienė ir A. Dorelaitienė (2011) akcentuoja, kad, pabrėžiant diskursyviąją identiteto prigimtį ir deesencializuojant lytį, vyriškumai ir moteriškumai gali būti analizuojami kaip socialiai sukonstruoti, neaiškūs ir „tekantys“, besikeičiantys, tarpstantys nuolatinių derybų procese. Feministinio tyrimo atstovams aiškinantis netolygų valdžios ir galių paskirstymą visuomenėje, ypatingą dėmesį pradedama skirti ne tik mo-

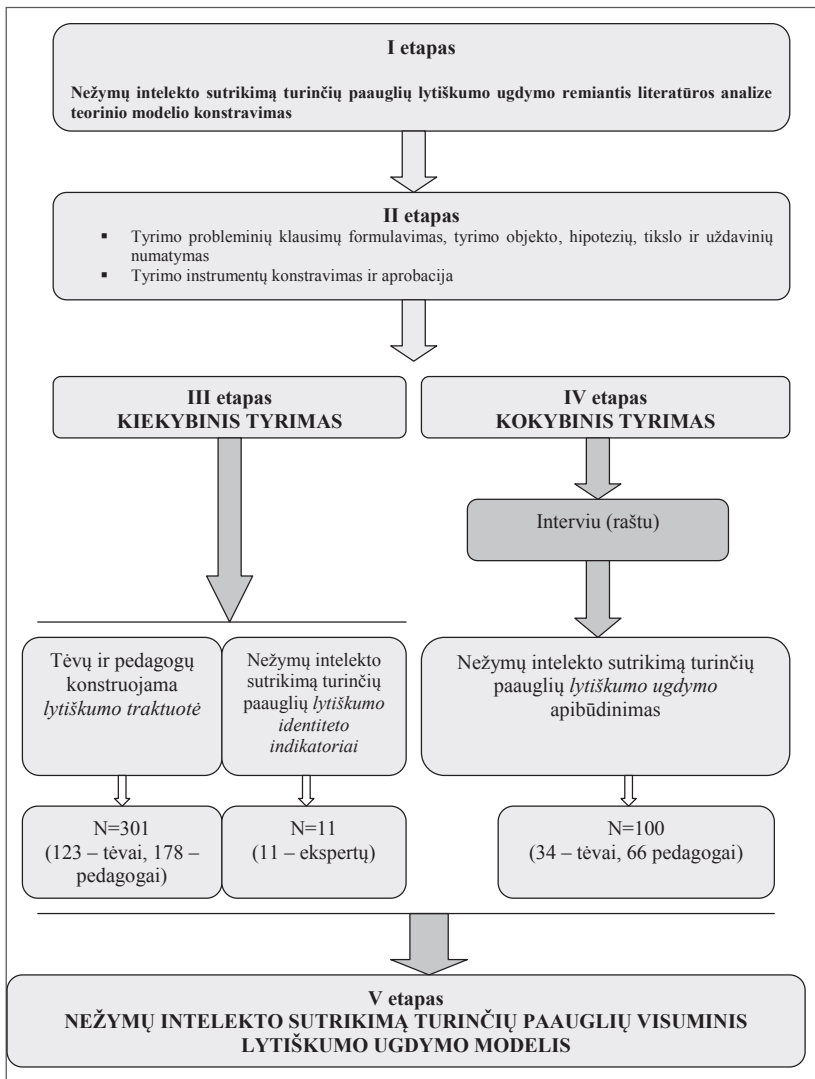
terų, bet ir kitų grupių subjektyvumui, žinojimui. Lygiagrečiai su feministų įgyvendinamu moterų įgalinimo socialiniu projektu siekiama atskleisti kitų marginalių grupių (neįgaliųjų, homoseksualių asmenų, migrantų ir t. t.) nepalankią padėtį visuomenėje ir kartu suteikti galimybę turėti balsą, išreikšti subjektyvią nuomonę.

2.2. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo tyrimo schema

Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo tyrimas grindžiamas kiekybinių ir kokybinio tyrimų derinimo strategija (Merkys, 1995; Maxwell, 1996; Kvale, 1996; Creswell, 1998; Charles, 1999; Silverman, 2001; Kardelis, 2002; Tidikis, 2003; Bitinas, 2006; Bitinas, Rupšienė ir kt., 2008; Паценков, 2002).

Šiuolaikinių socialinių mokslų metodologijoje šis tyrimo metodų derinimo būdas itin populiarus. Šiame tyrime kokybinio ir kiekybinio tyrimo metodai taikomi lygiaverčiu principu, neteikiant prioriteto nei vienam iš jų. Kiekybiniais tyrimais buvo siekiama išanalizuoti ugdymo proceso dalyvių lytiškumo sampratos konstravimo aspektus asmeniniame gyvenime (požiūris į šeimą, santuoką, lyčių tarpusavio santykius), ekspertų vertinamą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno struktūrą, o kokybiniu – visapusiškai, detalai apibūdinti lytiškumo ugdymo objektą, subtiliai atskleisti situacijas ir dalyvių požiūrius, paliekant tyrėjui teisę spręsti, kurie duomenys validūs.

Tyrimas buvo suskirstytas į dvi pagrindines grupes, buvo numatyti tyrimo etapai, struktūra ir instrumentai (6 pav.).

6 pav. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo tyrimo schema

2.3. Kiekybinių tyrimų metodologija ir metodai

A. Tėvų ir pedagogų konstruojamos lytiškumo traktuotės tyrimo instrumentas.

Bendra metodikos charakteristika.

Pirmajam kiekybiniam tyrimui, remiantis E. Scheffer, R. Bell (Шеффер, Белл, 2007: Методика исследования детско-родительских отношений. Методика PARI), A. Volkova (Волкова, 2007: ПОП „Ролевые ожидания и притязания в браке“) ir tyrimo teorine (Obelenienė, Pukelis, 2009; Purvaneckienė, 2001; Ustilaite, 2001; Juodraitis, Pacevičienė, 2008; Pacevičienė, 2007 ir kt.) analize, objekto operacionalizacijos pagrindu, parengta apklausos raštu anketa. Siekiant išsiaiškinti, ar tiriamiesiems suformuluoti klausimai priimtini ir suprantami, 2010 m. birželio mėn. atliktas „bandomasis“ tyrimas, kurio metu išdalinta 11 anketų. Buvo stebima, kaip sekasi pildyti, ar formuluotės suprantamos. Išanalizavus atsakymus, nesuprantami klausimai buvo patikslinti. Tyrimo klausimyną sudarė 5 diagnostiniai blokai ir 64 požymiai. Klausimyno struktūra apima instrukciją (atmintinė), socialinių-demografinių kintamųjų bloką (duomenys apie lytį, išsilavinimą, šeiminių padėtį ir kt.) ir pagrindinę dalį – diagnostinių (konstrukto) kintamųjų blokas. Šį bloką sudarė šeimos, šeimyninio gyvenimo, santuokos, santykių tarp vyro ir moters, santykių tarp tėvų ir vaikų kintamųjų vertinimo skalės (žr. 3 lentelę, 1 priedą).

3 lentelė

Klausimyno diagnostiniai blokai ir juos sudarantys kintamieji

Diagnostinių kintamųjų blokai	Požymiai – teiginių skaičius (N)	Skalės tipas
Demografiniai kintamieji	7	Nominalinės ir ranginės skalės
Moterų požiūris į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters	10	Ranginė skalė
Vyrų požiūris į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters	10	Ranginė skalė
Požiūris į tėvų ir vaikų santykius	25	Ranginė skalė
Požiūris į šeimyninį gyvenimą	12	Ranginė skalė

Šiame tyrimo naudojama statistinė ir kokybinė duomenų analizė: analizuojant duomenis, taikomi statistiniai metodai (aprašomoji statistika, neparametrisinis *Mann-Whitney* testas) ir kokybiniai-interpretaciniai metodai. Gautiems tyrimo duomenims apdoroti, sisteminti bei vaizduoti grafiškai pasitelkiama SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*) programinė įranga.

1) Aprašomoji (deskriptyvinė) statistika. Tai duomenų sisteminimo ir gra-

finio vaizdavimo metodai, leidžiantys daryti pagrįstas išvadas apie nagrinėjamas savybes. Aprašomosios statistikos pagrindu atliekamas pirminis kiekybinis duomenų apdorojimas, sukuriama bazė tolesniems skaičiavimams. Edukaciniuose tyrimuose taikyti tik aprašomosios statistikos metodus tyrimo duomenų validumui, reprezentatyvumui nustatyti nepakanka, būtina derinti su kitomis statistinių metodų grupėmis. Šiame tyrime skaičiuojami kintamųjų dažniai (procentai), siekiant suvokti ir stebėti įvairias duomenų aibių savybes: mažiausiai pasikartojančią reikšmę, dažniausiai pasikartojančią reikšmę ir kt.; sklaidos charakteristikos (standartinis nuokrypis), parodantis vidutinę duomenų sklaidą apie vidurkį; padėties charakteristikos (vidurkiai).

2) Neparametrinis *Mann-Whitney* testas. Tai ranginis kriterijus, skirtas hipotezei apie dviejų ar daugiau populiacijų skirstinių lygybę tikrinti. Tyrime taikytas kintamųjų nepriklausomumo hipotezei tirti. Nulinė hipotezė atmestina, kai reikšmingumo lygmuo $p \leq 0,05$.

Gauti rezultatai apdorojami ir analizuojami remiantis *duomenų patikimumo rodikliu* ($p \leq 0,05$). Statistinio reikšmingumo rodiklis (p) parodo, kad respondentų nuomonė yra statistiškai reikšminga. Tai reiškia, kad, pakartotinai atliekant tokį pat tyrimą, rezultatų paklaida neviršytų 5%.

Tyrimo instrumento patikimumas.

Tyrimo instrumento patikimumui įvertinti buvo panaudota koreliacinė analizė. Apskaičiuotas pagrindinių diagnostinių konstrukto koeficientas *Cronbach* α , leidžiantis įvertinti skalės vidinį patikimumą. Visų apibendrintų faktorių *Cronbach* α yra didesnis už 0,50, t. y. viršija mažiausią leistiną intervalą. Todėl taikomo tyrimo instrumento vidinės konsistencijos patikimumą galima vertinti kaip pakankamą. Rezultatai pateikiami 4 lentelėje.

4 lentelė

Tyrimo instrumento *Cronbach* α

Diagnostinio bloko pavadinimas	Teiginių numeriai	<i>Cronbach</i> α
Moterų požiūris į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters	1.1–1.10	0,60
Vyrų požiūris į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters	1.11–1.20	0,65
Požiūris į tėvų ir vaikų santykius	2.1– 2.25	0,78
Požiūris į šeimyninį gyvenimą	3.1– 3.12	0,58

Tyrimo organizavimas ir tiriamųjų imtis.

Tyrimas buvo atliekamas nuo 2010 m. rugsėjo mėn. iki 2010 m. lapkričio mėn., išsiųsta 538 anketos (248 – tėvams ir 290 pedagogams) į 20 Lietuvos

specialiųjų mokyklų. Tyrimo organizatoriams grįžo 301 anketa (123 – tėvų, 178 – pedagogų). Tyrime dalyvavo 16 specialiųjų mokyklų (*Akmenės Dabikinės specialioji mokykla, Gelgaudiškio specialioji mokykla, Kazlų Rūdos specialioji mokykla, Kėdainių specialioji mokykla, Klaipėdos 1-oji specialioji mokykla, Klaipėdos 2-oji specialioji mokykla, Linkuvos specialioji mokykla, Panevėžio specialioji mokykla, Pasvalio specialioji mokykla, Plungės specialioji mokykla, Priekulės specialioji mokykla, Raseinių specialioji mokykla, Šalčininkų specialioji mokykla, Telšių specialioji mokykla, Vilniaus Verkių specialioji mokykla, Žagarės specialioji mokykla*) pedagogai ir moksleivių tėvai.

Iš viso tyrime dalyvavo 301 respondentas (N = 301) (123 – tėvai, 178 – pedagogai) (žr. 1 priedą). Daugiausia tyrime anketas pildė moterys, tačiau specialiųjų mokyklų mokinių tėvų (vyrų) skaičius buvo didesnis (16,3%) nei pedagogų (vyrų) (9%). 4,1% dalyvavusių tėvų turėjo tik pradinį išsilavinimą, o 19,7% – pagrindinį ir 13,9% – pagrindinį profesinį. Tačiau 95,5% pedagogų turėjo aukštąjį išsilavinimą, o tėvų – 25,4%. Pedagogų, dalyvavusių tyrime, amžius dažniau buvo 46-55 metų intervale, o tėvų – 36-45 m. Tačiau 5,1% pedagogų buvo nuo 66 iki 75 metų. Daugiau kaip 4 vaikus turėjo 11,7% specialiųjų mokyklų tėvų, o 4 – 9,9%. Pedagogai daugiau kaip 4 vaikų neturėjo, o 4 turėjo tik vienas. Tiek tėvai, tiek pedagogai dažniausiai turėjo po 2 vaikus (žr. 1 priedą).

B. Ekspertų vertinamas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno struktūros tyrimo instrumentas. Disertaciniame tyrime, remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize (Bay-cheng, 2003; Farrelly, O'Brien, Prain, 2007; Gaigalienė, 1997; Goldfarb, 2005; Juodraitis, Pocevičienė, 2008; Kaffe-manas, 2003; Kublickienė, 2003; McCabe, Cummins, Deeks, 1999; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Rhoads, Calderone, 2007; Stundžė, 2009; Šėporaitytė, 2006; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, ir kt., 2008 ir kt.) sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių *bendravimo gebėjimus bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir įgūdžius, seksualumą ir destruktivyvų elgesį tarpasmeniuose santykiuose, modelis*, kuris pagrindžia edukaciniame procese formuojamo nežymų intelekto sutrikimą turinčių moksleivių lytiškumo identiteto ypatumus. Siekiant patikrinti sukonstruotą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratos teorinį hipotetinį modelį atlikta ekspertų apklausa.

Tyrimas buvo atliekamas 2009 m. spalio, lapkričio mėn., jame dalyvavo 11 ekspertų (5 – pedagogai, 6 – dėstytojai). B. Bitinas (2006) teigia, kad ekspertai – tai specialų išsilavinimą ir gerą veiklos patirtį turintys asmenys yra palyginti gerai pasirengę spręsti tos srities veiklos uždavinius, kurie kyla neapibrėžtose situacijose net tada, kai nėra pakankamai duomenų. Tyrėjai bei pe-

dagogai įvertino nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką apibūdinančius požymius, kurie buvo remiantis mokslinės literatūros analize suskirstyti į 7 kategorijas (žr. 5 lentelę), detalizuotas į jas paaiškinančius 32 kriterijus, besiremiančius konkrečiais 154 teiginiais (žr. disertacijos 2 priede).

5 lentelė

Klausimyno diagnostinės sritys ir juos sudarantys kintamieji

Kategorijos	Kriterijai (jų teiginius žr. prieduose)
Bendravimo gebėjimai, pasireiškiantys tarpasmeniniuose santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Gebėjimas / negebėjimas užmegzti kontaktą. ■ Tarpasmeninės erdvės suderinimas / nesuderinimas. ■ Mokėjimas / nemokėjimas tinkamai išreikšti jausmus. ■ Mokėjimas / nemokėjimas pasakyti „ne“. ■ Gebėjimas / negebėjimas spręsti konfliktus. ■ Gebėjimas / negebėjimas išklausti kitą.
Bendravimo ypatumai, atsiskleidžiantys tarpasmeniniuose santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Atvirumas / uždarumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Draugiškumas / nedraugiškumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Atsakomybė / neatsakingumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Pagarba / nepagarba tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Dėmesingumas / nedėmesingumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Švelnumas / šiurkštumas, pasireiškiantis tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Įtampa tarpasmeniniuose santykiuose.
Emocijų raiška, siekiant atkreipti į save dėmesį	<ul style="list-style-type: none"> ■ Emocijų raiška tarpasmeniniuose santykiuose.
Socialinė elgsena tarpasmeniniuose santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Drąsa / drovumas / baimė tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Altruizmas / egoizmas aplinkiniams. ■ Ištikimybė / neištikimybė tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Kantrybė / nepakantumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Paklusnumas / nepaklusnumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Sąžiningumas / nesąžiningumas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Teisingumas / neteisingumas tarpasmeniniuose santykiuose.
Socialiniai įgūdžiai, atsiskleidžiantys tarpasmeniniuose santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Rūpinimasis / nesirūpinimas savo išvaizda. ■ Pasitikėjimo / nepasitikėjimo savimi demonstravimas. ■ Sprendimų priėmimo / neryžtingumo demonstravimas.
Seksualumas tarpasmeniniuose santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Seksualios elgsenos požymiai, bendraujant su priešingos lyties asmeniu ■ Pastovus ir nederamas seksualinis elgesys tarpusavyje, su žaislais ar gyvūnais.
Destruktyvus elgesys, atsiskleidžiantis tarpusavio santykiuose	<ul style="list-style-type: none"> ■ Save žalojantis elgesys. ■ Jėgos demonstravimas tarpasmeniniuose santykiuose. ■ Konkurencija dėl dėmesio, bendraujant tarpusavyje. ■ Provokuojanti išvaizda kitų asmenų akivaizdoje. ■ Pabrėžtinai įžūli elgsena su kitais asmenimis. ■ Abejingumas tarpasmeniniuose santykiuose.

Duomenų interpretacijos ir analizės principai.

Šiame tyrime naudojama statistinė ir kokybinė duomenų analizė: analizuojant duomenis, taikomi statistiniai metodai ir kokybiniai-interpretaciniai metodai. Gautiems tyrimo duomenims apdoroti, sisteminti bei vaizduoti grafiškai pasitelkiama SPSS (*Statistical Package for the Social Sciences*) programinė įranga. Šiame tyrime skaičiuojami kintamųjų dažniai, siekiant suvokti ir stebėti įvairias duomenų aibių savybes: mažiausiai pasikartojančią reikšmę, dažniausiai pasikartojančią reikšmę ir kt., atlikta klasterinė analizė, kuri leido teiginius pagal panašumą suskirstyti į grupes – klasterius (klasteris – panašių objektų grupė).

2.4. Kokybinio tyrimo metodologija ir metodai

Tėvų ir pedagogų požiūrio į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą tyrimo instrumentas.

Bendra metodikos charakteristika.

Kokybiniam tyrimui, remiantis tyrimo teorine (Anderson, Kitchin, 2000; Daudaravičienė, 2001; Giulio, 2003; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Rouso, 2003; Ustilaitė, 2008; Veglia, 2004; Westheimer, Stanford, 2005; Farely, O’Brien, Praina, 2007; Cuskelly, Gilmore, 2007 ir kt.) analize – objekto operacionalizacija, parengta interviu raštu klausimai tėvams ir pedagogams. 2010 m. birželio mėn. buvo atliktas „bandomasis“ tyrimas, kurio metu išdalyta 12 anketų ir išsiaiškinta, ar klausimų formulavimas informantams yra suprantamas. Išanalizavus atsakymus, klausimai buvo pakoreguoti.

Tėvų ir pedagogų interviu klausimus sudarė 10 prasminių blokų (žr. 6 lentelę), susidedančių iš 39 klausimų (žr. 3 priedą).

6 lentelė

Tėvų ir pedagogų požiūrio į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą tyrimo duomenų rinkimo ir analizės schema

Blokas	Informantai
Seksualumo ir lytiškumo traktuotė	Tėvai
	Pedagogai
Lytiškumo ugdymo aktualumas	Pedagogai
Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių šeimos planavimas ir vaisingumas	Tėvai, pedagogai
Lytiškumo ugdymas mokykloje tėvų požiūriu	Tėvai
Lytiškumo ugdymas šeimoje tėvų požiūriu	Tėvai
Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualinės elgsenos raiška pedagogų požiūriu	Pedagogai

Paauglio seksualinės elgsenos vertinimas tėvų požiūriu	Tėvai
Tėvų ir paauglių bendravimas santykių su priešinga lytimi klausimais	Tėvai
Lytiškumo ugdymas bendrajame ugdymo kontekste	Pedagogai
Lytiškumo ugdymo didaktikos principai ir organizavimas specialiojo ugdymo kontekste	Pedagogai

Tyrimas buvo atliekamas nuo 2010 m. rugsėjo mėn. iki 2010 m. lapkričio mėn., išsiųsta 120 klausimynų (50 – tėvams ir 70 pedagogams) į 20 Lietuvos specialiųjų mokyklų. Tyrimo organizatoriams grįžo 100 klausimynų (34 – tėvų, 66 – pedagogų). Tyrime dalyvavo 16 specialiųjų mokyklų (*Akmėnės Dabikinės specialioji mokykla, Gelgaudiškio specialioji mokykla, Kazlų Rūdos specialioji mokykla, Kėdainių specialioji mokykla, Klaipėdos 1-oji specialioji mokykla, Klaipėdos 2-oji specialioji mokykla, Linkuvos specialioji mokykla, Panevėžio specialioji mokykla, Pasvalio specialioji mokykla, Plungės specialioji mokykla, Priekulės specialioji mokykla, Raseinių specialioji mokykla, Šalčininkų specialioji mokykla, Telšių specialioji mokykla, Vilniaus Verkių specialioji mokykla, Žagarės specialioji mokykla*) pedagogai ir mokleivių tėvai.

Duomenų interpretacijos ir analizės principai.

Pasirinkta kokybinė tyrimo prieiga leidžia kurti lytiškumo ugdymo reiškinio vientisą visumą atspindinčias žinias, konstruojamas tėvų ir pedagogų požiūrio analizės pagrindu. Patirties atkūrimas, taikant interviu metu gautų duomenų analizę, interpretuotas lyginamuoju turinio analizės būdu, kurio esmė – duomenų skirstymas ir kodavimas pagal kategorijas. Vėliau kategorijos apibrėžtos ir ieškota jų tarpusavio ryšio.

2.5. Tyrimo etikos principai

Vykdamas disertacinį tyrimą buvo laikomasi pagrindinių socialiniams tyrimams būdingų etikos principų: savanoriškumo ir geranoriškumo, privatumo ir pagarbos, teisingumo, anonimiškumo (Charles, 1999; Kardelis, 2002; Tidikis, 2003; Bitinas, Rupšienė, Žydžiūnaitė, 2008). Pagrindiniai tų principų elementai:

- Galimybė asmeniui atsisakyti dalyvauti tyrime arba, jam prasidėjus, iš jo pasitraukti, glaudį tyrėjo ir tiriamųjų sąveika.
- Išsamios ir tikslios informacijos apie tyrimo tikslus, savanoriškumą pateikimas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių ugdymo proceso dalyviams.

- Išimtinio konfidencialumo laikymasis kokybiniame tyrime, kai tiriamieji interviu duomenyse atskleidė individualias savo privataus gyvenimo detales, aplinkybes.
- Dalykinis bendravimas su institucijų, kuriose vykdomas tyrimas, vadovais.
- Tyrimo duomenų kodavimas ir apsauga.
- Galimybė susipažinti su tyrimo duomenų rezultatais – pristatomi pranešimai konferencijose, pateikiami straipsniai.

3. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO UGDYMO KONCEPTO EMPIRINIS TYRIMAS

3.1. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių tėvų ir pedagogų požiūrio į šeimą, santuoką, lyčių tarpusavio santykius tyrimo rezultatų duomenų analizė

Siekiant analizuoti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo nuostatas bei principus, ypač svarbu įvertinti, kokioje socialinėje ir edukacinėje aplinkoje, kuriančioje šeimos, santuokos sampratą, lyčių tarpasmeninius santykius, ugdytiniai gyvena, yra ugdomi. Šiuo kiekybiniu tyrimu buvo siekiama išsiaiškinti tėvų ir pedagogų konstruojamos *lytiškumo sampratos* asmeniniame gyvenime nuostatas, kuriomis tikėtina remiamasi ugdant nežymų intelekto sutrikimą turinčius paauglius.

Nagrinėjant šeimos situaciją dabartinėje visuomenėje akivaizdūs vertybiniai pokyčiai, moterys tampa labiau emancipuotos, dažnai savo veiklą grindžiančios vien laimėjimais darbe, o šeima tampa antraeilium dalyku, apie kurį vengiama kalbėti, siekiant išsaugoti kompetentingumą profesinėje veikloje (Mitrikas, 2001; Reingardė, Tereškinas, 2006; Stankūnienė ir kt., 2003; Tereškinas, 2004b; Uzdila, 2001; Purvaneckienė, Purvaneckas, 2001). Tai sąlygojo XX a. 8-ajame dešimtmetyje Vakarų šalyse paplitęs reiškinys, kuris apibūdinamas kaip *moters / lyties tyrinėjimai* (angl. *women's studies / gender research*), feministiniai tyrimai (angl. *feminist research*) tapo akademinio gyvenimo dalimi, o tai lėmė radikalius visuomenės pokyčius. Kaip pažymi N. Mažeikienė (2001), *moters / lyties tyrinėjimai* kelia itin svarbų klausimą: kaip vyksta marginalizavimo (išstūmimo iš centro į paribius) procesai visuomenėje ir kultūroje. Daug dėmesio čia skiriama nepastebimoms, užmaskuotoms vienos lyties dominavimo, valdžios įtakos realizavimo kitos lyties formoms. Auklėjimo, švietimo sistemos tyrinėjama, kaip tampama tam tikros lyties atstovu, kaip šis procesas yra lydimas stereotipų, išankstinių nuostatų, savęs ir kitų marginalizavimo. Būtent feministine filosofija galima remtis ir neįgaliųjų, patiriančių atstūmimą, marginalizavimą dėl jų negalės (laikymo belyčiais arba itin seksualiai aktyviais ir netgi pavojingais) tyrimuose.

L. Kublickienės (2003) atlikto tyrimo apie vyraujančius dominuojančius vyriškus vaidmenis Lietuvoje duomenimis nustatyta, kad šalyje esama tam tikro nepasitenkinimo lyčių tarpusavio santykiais: tiek vyrai, tiek moterys mano, kad kitos lyties atstovų gyvenimas yra geresnis, lengvesnis. XX a. vi-

suomenės raida buvo susijusi su esmine pažanga lyčių lygybės pokyčiuose – ėmė formuotis visuomenės nuostata į kiekvieno asmens teisę turėti lygias lyčių galimybes pagarbai, savirealizacijai, vaikų lytiškumo ugdymui šeimoje ir švietimo institucijose. Lietuvai atgavus nepriklausomybę, buvo priimti teisės aktai, užtikrinantys tokių nuostatų realizavimą, draudžiantys diskriminuoti žmogų dėl lyties, žeminti jo orumą, rengiamos programos, skatinančios vaikų lyties tapatumo ugdymąsi ir tapsmą (Šidlauskienė, 2011).

Siekiant išsiaiškinti tyrime dalyvavusių moterų (dirbančių pedagoginį darbą ir motinų, auginančių nežymų intelekto sutrikimą turinčius paauglius) požiūrį į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters, remiantis Mann-Whitney testu nustatytas reikšmingas ($p < 0,05$) skirtumas tarp pedagogių ir motinų požiūrio į *priešingos lyties išvaizdą* („man patinka pasidabinę, gražiai apsirengę vyrai“, „man patinka aukšti, išvaizdūs vyrai“) bei *stereotipinio požiūrio į moters vaidmenį šeimoje* („pats svarbiausias žmonos rūpestis – kad namuose visi būtų pamaitinti ir prižiūrėti“). Tiek kitos lyties išvaizdos priešpriešinimas, tiek stereotipinis požiūris į moters vaidmenį šeimoje labiau būdingas tyrime dalyvavusioms motinoms nei pedagogėms (žr. 7 lentelę). Tai gali būti sietina su mokinių motinų žemesniu išsilavinimu.

7 lentelė

Moterų (pedagogių ir motinų) požiūris į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters (N=301)

Teiginiai	Pedagogai				Tėvai				M-U*	p**
	Labai aktualu		Aktualu		Labai aktualu		Aktualu			
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Santuokoje svarbiausia, kad vyras ir žmona turėtų daug bendrų interesų	118	73,3	36	22,4	83	80,6	16	15,5	7697,00	0,186
Man patinka energingi ir veiklūs vyrai	113	70,2	40	24,8	71	70,3	25	24,8	8118,000	0,979
Aš myliu vyrus, aktyviai įsitraukusius į savo veiklą	65	40,9	71	44,7	35	35,0	48	48,0	7367,000	0,280
Mane labai traukia žmonės, sugebantys sukurti šiltą atmosferą	126	78,3	32	19,9	76	75,2	24	23,8	7906,000	0,606
Man patinka pasidabinę, gražiai apsirengę vyrai	39	24,5	81	50,9	44	43,6	44	43,6	6195,500	0,001

Man patinka aukšti, išvaizdūs vyrai	56	36,1	61	39,4	53	54,1	37	37,8	5785,500	0,001
Vyras turi atrodyti taip, kad į jį būtų malonu pažiūrėti	104	64,6	49	30,4	81	81,8	14	14,1	6734,000	0,008
Pats svarbiausias žmonos rūpestis – kad namuose visi būtų pamaitinti ir prižiūrėti	25	15,5	50	31,1	55	54,5	17	16,8	4924,500	0,000
Mano nuotaika labai priklauso nuo to kaip aš atrodau	40	24,7	68	42,0	37	37,4	36	36,4	6881,000	0,043
Aš savo išvaizdai teikiu didelę svarbą	27	17,0	89	56,0	33	32,7	41	40,6	7065,000	0,076

Pastaba. *M-U – neparametrinis *Mann-Whitney* testas, ranginis kriterijus, skirtas hipotezei apie dviejų ar daugiau populiacijų skirstinių lygybę tikrinti. Tyrime taikytas kintamųjų nepriklausomumo hipotezei tirti. Nulinė hipotezė atmetama, kai reikšmingumo lygmuo $p \leq 0,05$; **p – statistinio reikšmingumo rodiklis (p) parodo, kad respondentų nuomonė yra statistiškai reikšminga ($p \leq 0,05$).

Analizuojant tyrime dalyvavusių vyrų požiūrį į šeimą, santuoką, santykius tarp vyro ir moters, remiantis Mann-Whitney testu nustatytas nereikšmingas ($p > 0,005$) skirtumas tarp pedagogų ir tėvų požiūrio (žr. 8 lentelę). Tiek tėvams, tiek pedagogams atrodė itin aktualu, kad *santuokoje vyras ir žmona turėtų daug bendrų interesų* (pedagogai – 81,3%, tėvai – 80,0%), jiems atrodo svarbus *kitos lyties išvaizdos patrauklumas* (ryškios, gražios moterys – pedagogai – 37,5%, tėvai – 55,0%, gebančios gražiai apsirengti – pedagogai – 18,8%, tėvai – 60,0%), *moters veržlumas, energingumas* (moterys, kurios rimtai yra įsitraukusios į savo veiklą ir žino ją iki smulkmenų – pedagogai – 60,0%, tėvai – 35,0%, energingos ir veiklios moterys – pedagogai – 56,3%, tėvai – 57,9%).

Iš tyrimo rezultatų (žr. 7, 8 lenteles) galima spręsti, kad tiek nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių tėvams, tiek motinoms dažniau nei pedagogams būdingas lyties išvaizdos pabrėžimas. Tačiau tėvų (vyrų), taip pat kiek rečiau pedagogų (vyrų) yra akcentuojamas veiklios, siekiančios karjeros moters įvaizdis.

**Vyrų (pedagogų ir tėvų) požiūris į šeimą, santuoką,
santykius tarp vyro ir moters (N=301)**

Teiginiai	Pedagogai				Tėvai				M-U	p
	Labai aktualu		Aktualu		Labai aktualu		Aktualu			
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Santuokoje svarbiausia, kad vyras ir žmona turėtų daug bendrų interesų	13	81,3	2	12,5	16	80,0	3	15,0	158,500	0,945
Man patinka energingos ir veiklios moterys	9	56,3	3	18,8	11	57,9	6	31,6	133,500	0,507
Aš labai vertinu moteris, kurios rimtai yra įsitraukusios į savo veiklą ir žino ją iki smulkmenų	9	60,0	3	20,0	7	35,0	12	60,0	128,000	0,420
Mane labai traukia žmonės, sugebantys sukurti šiltą atmosferą	7	43,8	6	37,5	13	65,0	7	35,0	115,500	0,109
Man patinka ryškios, gražios moterys	6	37,5	6	37,5	11	55,0	8	40,0	121,000	0,174
Aš vertinu moteris, gebančias gražiai apsirengti	3	18,8	10	62,5	12	60,0	8	40,0	82,000	0,006
Moteris turi atrodyti taip, kad praeiviai susižavėję į ją žiūrėtų	2	12,5	9	56,3	5	25,0	9	45,0	140,500	0,503
Aš visada žinau, ko reikia nupirkti mūsų namams	7	43,8	4	25,0	5	25,0	10	50,0	147,500	0,674
Mano nuotaika labai priklauso nuo to, kaip aš atrodau	1	6,3	7	43,8	3	15,0	6	30,0	160,000	1,000
Aš stengiuosi rengtis tais rūbais, kurie man tinka	8	53,3	6	40,0	6	30,0	10	50,0	109,000	0,136

Siekiant išsiaiškinti tyrime dalyvavusių pedagogų ir tėvų požiūrį į tėvų ir vaikų santykius, remiantis Mann-Whitney testu nustatytas reikšmingas ($p < 0,05$) skirtumas tarp pedagogų ir tėvų nuostatų į drovumo išsaugojimą („labai svarbu neleisti mažiems berniukams ir mergaitėms matyti vieni kitų visiškai nuogu“), moters „šimos židinio globėjos“ vaidmenį („moteris turi pasirinkti: arba ji bus gera namų šeimininkė, arba aktyvi darbinėje veikloje“, „daugelis mamų pamiršta, kad mamos vieta namuose“, „gerai mamai visiškai pakanka bendravimo šeimoje“), šeimyninius konfliktus („šeimoje kyla konfliktai, kurių negalima taikiai išspręsti“) ir lytiškumo ugdymą („lytiškumas –

viena iš sudėtingiausių auklėjimo problemų“, „vaikui „kažkas negerai“, jeigu jis užduoda daug klausimų apie lytiškumą“), tėvų ir vaikų santykius („jeigu jūs ką nors darote kartu su vaikais, tai jie jausis artimesni jums ir su jais bus lengviau bendrauti“) (žr. 9 lentelę). Tyrime dalyvavusiems tėvams svarbiau nei pedagogams, kad motina būtų „šeimos židinio saugotoja“. Lytiškumas suvokiamas kaip viena iš sudėtingiausių ugdymo problemų, tačiau tai labiau neramina tėvus kaip ir vaikų užduodami klausimai, susiję su lytimi.

9 lentelė

Pedagogų ir tėvų požiūris į tėvų ir vaikų santykius (N=301)

Teiginiai	Pedagogai				Tėvai				M-U	p
	Labai aktualu		Aktualu		Labai aktualu		Aktualu			
	N	%	N	%	N	%	N	%		
Labai svarbu neleisti mažiems berniukams ir mergaitėms matyti vieni kitų visiškai nuogų	41	23,2	55	31,1	47	38,8	37	30,6	8616,000	0,003
Moteris turi pasirinkti: arba ji bus gera namų šeimininkė, arba aktyvi darbinėje veikloje	15	8,5	37	21,0	28	23,0	36	29,5	8388,000	0,001
Daugelis mamų pamiršta, kad mamos vieta namuose	8	4,5	20	11,3	17	13,9	26	21,3	8370,000	0,000
Šeimoje kyla konfliktai, kurių negalima takiai išspręsti	9	5,2	23	13,3	14	11,7	32	26,7	8086,500	0,001
Lytiškumas – viena iš sudėtingiausių auklėjimo problemų	31	17,6	79	44,9	41	34,2	50	41,7	8255,000	0,001
Gerai mamai visiškai pakanka bendravimo šeimoje	28	15,9	38	21,6	40	33,3	28	23,3	7911,000	0,000
Vaikui „kažkas negerai“, jeigu jis užduoda daug klausimų apie lytiškumą	21	11,9	25	14,1	23	19,0	28	23,1	8460,000	0,001
Jeigu jūs ką nors darote kartu su vaikais, tai jie jausis artimesni jums ir su jais bus lengviau bendrauti	155	88,1	18	10,2	89	73,0	25	20,5	9121,000	0,001

Kitas diagnostinis blokas buvo skirtas įvertinti tyrime dalyvavusių vyrų požiūriui į šeimyninį gyvenimą (žr. 1 priedą), kur remiantis Mann-Whitney testu nustatytas nereikšmingas ($p > 0,005$) skirtumas tarp pedagogų ir tėvų požiūrio

(žr. 10 lentelę). Tiriamieji akcentuoja, kad reikia remtis visuomeninėmis normomis, dora ugdamt vaikus („šalies ir užsienio įvykių aptarimas padeda formuoti aktyvią vaikų gyvenimo poziciją“ – pedagogai – 85,0%, tėvai – 74,4%, M-U – 9046,500, p – 0,025; „tėvai neturi supriešinti šeimyninių ir visuomeninių įsipareigojimų, jeigu nori įskiepyti vaikams socialinio atsakingumo jausmą“ – pedagogai – 85,5%, tėvai – 85,3%, M-U – 10013,500, p – 0,962; „jei tėvai nori išugdyti vaikų moralinius principus, jie turi vaikų aplinkoje būti santūrūs, ypač reikšdami seksualinius potraukius“ – pedagogai – 73,7%, tėvai – 75,9%, M-U – 9472,000, p – 0,675; „šeima turi pati rūpintis savimi, nelaukdama visuomenės pagalbos“ – pedagogai – 90,8, tėvai – 87,8, M-U – 9656,500, p – 0,427). Tiriamiesiems svarbu ugdyti fizinės meilės supratimą, kuris sąlygotų adekvačią seksualumo raišką (pedagogai – 60,9, tėvai – 72,6, M-U – 8985,000, p – 0,039).

Respondentai mano, kad sutuoktinių išradingumas mylintis užtikrina seksualinę harmoniją (pedagogai – 79,9%, tėvai – 82,6%, M-U – 9732,500, p – 0,564) ir jokios aplinkybės negali kaustyti jų seksualinių santykių (pedagogai – 62,1%, tėvai – 73,1%, M-U – 9210,000, p – 0,050). Vertinamos gebančios gražiai apsirengti moterys (pedagogai – 81,3%, tėvai – 100%), jų veržlumas, energingumas (moterys, kurios rimtai yra įsitraukusios į savo veiklą ir žino ją iki smulkmenų – pedagogai – 80%, tėvai – 95%, energingos ir veiklios moterys – pedagogai – 75,1%, tėvai – 89,5%). Tiek tėvų, tiek pedagogų pakankamai šiuolaikiškai išreikšta seksualumo samprata bei deklaruojamas veiklios, energingos moters vaidmuo sudaro pagrindą formuoti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualumui, lytiškumui. Tačiau ugdytojai privalo kryptingai, atitinkant ugdytinio poreikius ir amžių ugdyti lytiškumą.

**Pedagogų ir tėvų požiūris į šeimyninį gyvenimą,
tarpusavio santykius (N=301)**

Teiginiai	Pedagogai		Tėvai		M-U	p
	Labai aktualu		Labai aktualu			
	N	%	N	%		
Jei sutuoktiniai myli vienas kitą, tai jokios aplinkybės negali kaustyti jų seksualinių santykių	174	62,1	119	73,1	9210,000	0,050
Dora turi sulaikyti sutuoktinius nuo per daug laisvo seksualinio bendravimo vienas su kitu	85	49,7	71	60,2	9033,500	0,080
Šeimos reikalų negalima atskirti nuo visuomeninių įsipareigojimų	75	43,6	63	54,3	8939,500	0,084
Sutuoktinių išradingumas mylintis užtikrina seksualinę harmoniją	139	79,9	95	82,6	9732,500	0,564
Kuklumo siekimas ir seksualinė gėda turi išlikti ir santuokoje	74	42,8	66	58,4	8246,500	0,010
Šalies ir užsienio įvykių aptarimas padeda formuoti aktyvią vaikų gyvenimo poziciją	147	85,0	87	74,4	9046,500	0,025
Kuo anksčiau vaikams bus suformuotas fizinės meilės pusės supratimas, tuo geriau jie galės spręsti savo seksualines problemas	106	60,9	85	72,6	8985,000	0,039
Nereiklumas sau, dorovinių idealų nebuvimas priveda žmogų prie neištikimybės sutuoktiniui	138	79,3	82	70,7	9222,000	0,093
Tėvai neturi supriešinti šeimyninių ir visuomeninių įsipareigojimų, jeigu nori įskiepyti vaikams socialinio atsakingumo jausmą	148	85,5	99	85,3	10013,500	0,962
Nuolatinė seksualumo kontrolė priveda prie dvasinės ir fizinės sveikatos pablogėjimo	99	57,6	62	53,0	9602,500	0,444
Jei tėvai nori išugdyti vaikų moralinius principus, jie turi vaikų aplinkoje būti santūrūs, ypač reikšdami seksualinius potraukius	123	73,7	88	75,9	9472,000	0,675
Šeima turi pati rūpintis savimi, nelaukdama visuomenės pagalbos	157	90,8	101	87,8	9656,500	0,427

Tyrimo metu dalyviams pateikti teiginiai buvo suformuluoti remiantis nurodytomis metodikomis ir analizuojami pagal klausimyno „raktą“ (žr. 11, 12 lenteles). Vertinant šeimyninio gyvenimo lytiškumo aspektą, analizuoti respondentų teigiami atsakymai į konkrečius keturis klausimus. Nagrinėjant

požiūrį į šeimos gyvenimo vertybes (žr. 11 lentelę), akivaizdžių skirtumų tarp tėvų ir pedagogų deklaruojamos lytiškumo raiškos laisvės, santūrumo seksualumo raiškoje ir laikantis visuomenės normų neįžvelgta.

11 lentelė

Požiūrio į šeimyninį gyvenimą vertybinė orientacija (N=301)

		Pedagogai		Tėvai	
		N	%	N	%
		Teiginiai			
Lytiškumo raiškos laisvė	Jei sutuoktiniai myli vienas kitą, tai jokios aplinkybės negali kaustyti jų seksualinių santykių	19	10,7	14	11,4
	Sutuoktinių išradingumas mylintis užtikrina seksualinę harmoniją	42	23,6	19	15,4
	Kuo anksčiau vaikams bus suformuotas fizinės meilės pusės supratimas, tuo geriau jie galės spręsti savo seksualines problemas	63	35,4	51	41,5
	Nuolatinė seksualumo kontrolė priveda prie dvasinės ir fizinės sveikatos pablogėjimo	40	22,5	31	25,2
	Apibūdinančių teiginių respondentai nepažymėjo teigiamai	14	7,9	8	6,5
Santūrumas seksualumo raiškoje	Dora turi sulaikyti sutuoktinius nuo per daug laisvo seksualinio bendravimo vienas su kitu	35	19,7	22	17,9
	Kuklumo siekimas ir seksualinė gėda turi išlikti ir santuokoje	40	22,5	27	22,0
	Nereiklumas sau, dorovinių idealų nebuvimas priveda žmogų prie neištikimybės sutuoktiniui	55	30,9	29	23,6
	Jei tėvai nori išugdyti vaikų moralinius principus, jie turi vaikų aplinkoje būti santūrūs, ypač reikšdami seksualinius potraukius	35	19,7	36	29,3
	Apibūdinančių teiginių respondentai nepažymėjo teigiamai	13	7,3	9	7,3
Visuomenės normų laikymasis	Šeimos reikalų negalima atskirti nuo visuomeninių įsipareigojimų	8	4,5	10	8,1
	Šalies ir užsienio įvykių aptarimas padeda formuoti aktyvią vaikų gyvenimo poziciją	26	14,6	20	16,3
	Tėvai neturi supriešinti šeimyninių ir visuomeninių įsipareigojimų, jeigu nori iškiepyti vaikams socialinio atsakingumo jausmą	89	50,0	44	35,8
	Šeima turi pati rūpintis savimi, nelaukdama visuomenės pagalbos	50	28,1	42	34,1
	Apibūdinančių teiginių respondentai nepažymėjo teigiamai	5	2,8	7	5,7

Analizuojant tyrimo rezultatus, pastebėta, kad mokinį supančioje aplinkoje vis dar vyrauja požiūris, jog moters veikla yra susijusi su privačiu gyvenimu –

namais ir šeima (žr. 12 lentelę), o tai gali reikšti, kad vyrui priskiriama viešoji sfera, pirmiausia ją suvokiant kaip profesinę veiklą. Nors mokslininkai (Mitrikas, 2001; Reingardė, Tereškinas, 2006; Stankūnienė ir kt., 2003; Tereškinas, 2004b; Uzdila, 2001; Purvaneckienė, Purvaneckas, 2001; Mažeikienė, 2001; Šidlauskienė, 2011) akcentuoja kintančius socialinius visuomeninius santykius ir šeimos narių vaidmenis, tačiau kaip rodo tyrimo rezultatai, šalyje vis dar galioja patriarchalinės nuostatos šeimos atžvilgiu. Moters vaidmuo šeimoje dažniausiai lieka tradicinis – motina namų židinio saugotoja, vaikų auklėtoja ir globėja.

12 lentelė

Požiūris į vaikų tėvų ir vaikų santykius (N=301)

	Atsakymų skaičius	Pedagogai		Tėvai	
		N	%	N	%
Mamos apsiribojimas namų šeimininkės vaidmeniu	5				
	6	5	2,9	1	0,8
	7	4	2,4	4	3,4
	8	15	8,8	1	0,8
	9	24	14,1	6	5,1
	10	14	8,2	12	10,2
	11	24	14,1	9	7,6
	12	19	11,2	15	12,7
	13	12	7,1	14	11,9
	14	19	11,2	7	5,9
	15	7	4,1	14	11,9
	16	15	8,8	7	5,9
	17	6	3,5	13	11,0
	18	2	1,2	5	4,2
	19	1	0,6	3	2,5
	20	3	1,8	7	5,9

Tyrimo rezultatai atspindi stereotipinius ugdymo proceso dalyvių (dažniau tėvų) (žr. 7, 9, 12 lenteles) lūkesčius į moters vaidmenį šeimoje, visuomenėje. Tačiau, kaip rodo anksčiau aptarti tyrimo rezultatai (žr. 8 lentelę), pedagogai ir tėvai (vyrų) moterį apibūdina ne tik kaip namų šeimininkę ir šeimos židinio globėją, bet taip pat kaip veržlią, energingą, siekiančią karjeros moterį. Teorijos (Mitrikas, 2001; Reingardė, Tereškinas, 2006; Stankūnienė ir kt., 2003; Tereškinas, 2004b; Uzdila, 2001; Purvaneckienė, Purvaneckas, 2001) apie moterų dalyvavimą darbo rinkoje teigia, kad moterų užimtumas įprasmina lyčių vaidmenų lygybę, saviaktualizacijos ir nepriklausomybės galimybę. Taip pat daugumoje žurnalų, skirtų moterims, šiuolaikinė moteris yra apibūdinama kaip dirbanti moteris. Tai pabrėžiama kiekviename straipsnyje, susi-

jusiame su karjera ir darbu. Akcentuojama, kad tik dirbanti moteris gali būti laiminga. Toks požiūris verčia daryti prielaidą, kad darbas yra labai svarbus moters statusui įtvirtinti, užimti tam tikrą padėtį visuomenėje. Tik namų šeimininkės pareigos tampa nepriimtinos moteriai. Atsiranda priešprieša: viena vertus, moteris skatinama siekti karjeros, o kita vertus, ji raginama būti gera motina ir žmona. Tačiau šiuolaikinė moteris turi atlikti daugybę vaidmenų ir visus vienodai gerai, o tai nėra labai lengva. Tokio moters gyvenimo skatinimas gali ne tik padėti moteriai atrasti save, bet ir sukelti didelių problemų, susijusių su vaidmenų nesuderinamumu. Kaip teigia S. Ustilaitė, I. Kuginytė-Arlauskienė ir L. Cvetkova (2011), su šia konfliktine situacija dažnai susiduria moterys, auginančios neįgalų vaiką, nes joms sudėtingiau tampa siekti profesinės karjeros ar net dalyvauti darbinėje veikloje. Kaip rodo tyrimo rezultatai (žr. 7, 9 lenteles), ugdytinių motinos dažniau stereotipiškai apibūdina moters vaidmenį šeimoje, skirdamos mažesnę dėmesį karjerai, darbui. Tai gali turėti įtakos švietimo neįgalaus vaiko auginimo, informacijos socialinių paslaugų teikimo klausimais trūkumas, psichologinės pagalbos, pagalbos sau grupių stoka. Šiame tyrime dalyvavusios nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių motinos gali būti marginalumo būsenos, joms gali stigti emancipacijos bei lyčių lygybės principų įsisąmoninimo.

Šiuo tyrimu atspindėtas požiūris į lytiškumą traktavimas, tikėtina, kad turi reikšmę nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo nuostatoms, ypač kai nėra reglamentuotų ugdymo koncepcijų, o ugdymo turinys priklauso nuo pačių ugdytojų. Daug dėmesio reiktų skirti pedagogų ir šeimos bendradarbiavimui, diskusijų lytiškumo sampratos ir ugdymo klausimais organizavimui, bendrų interesų ir tikslų numatymui, taip pat tėvų (ypač motinų) švietimui, psichologinei pagalbai.

3.2. Ekspertų požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką: kiekybinio tyrimo rezultatai

Lytiškumo raiškos bruožų analizavimas inicijuoja būtinumą išsiaiškinti lytiškumo, kaip asmenybės sudedamosios dalies, kuri daro įtaką mūsų suvokimui, nuostatoms bei elgesiui santykiuose su kitais asmenimis ir visuomene, ypatumus. Lytiškumo ugdymas apima asmeninių ir socialinių įgūdžių tobulinimą: emocijų sferos valdymą; pasitikėjimą savimi ir buvimą vertu pasitikėjimo; bendravimo ir bendradarbiavimo įgūdžių lavinimą; bendraamžių įtakos ribų supratimą, lyties vaidmenų stereotipizacijos suvokimą; saugojimąsi nuo seksualinio smurto bei kitų, susijusių su lytiškumu, konfliktinių situacijų (Farely, O'Brien,

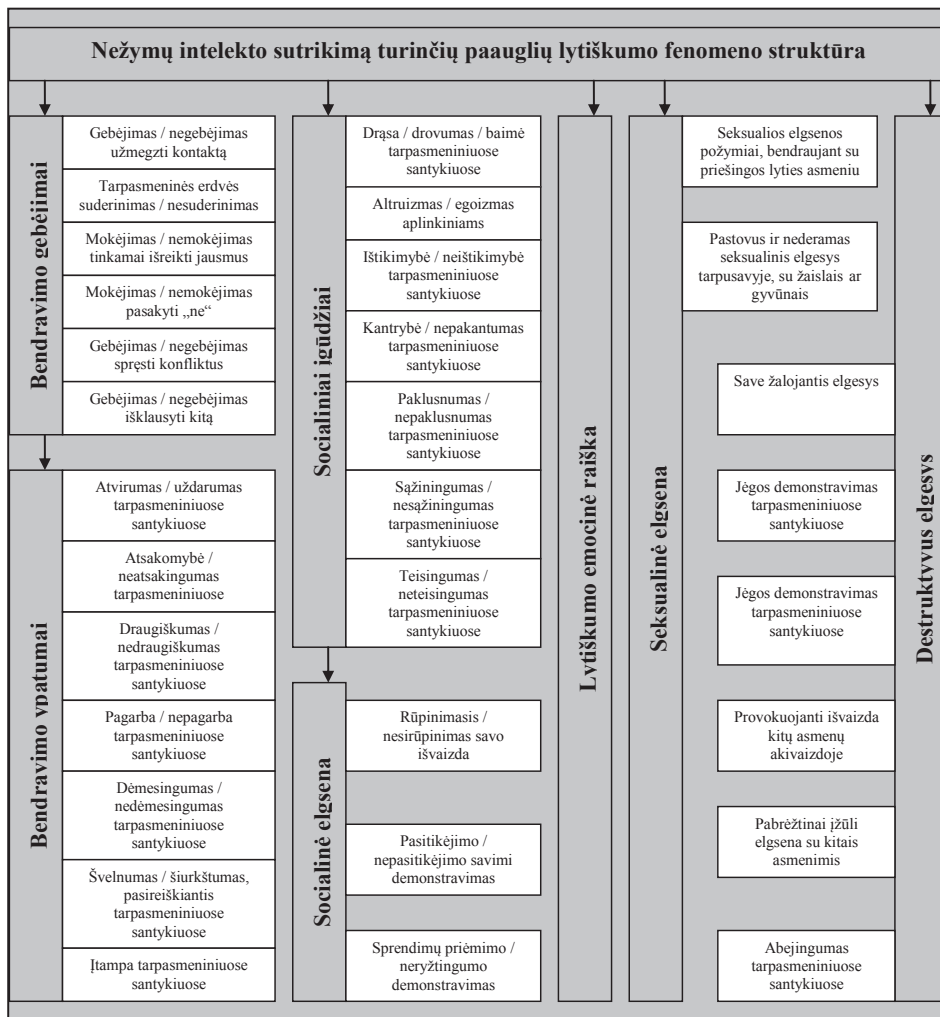
Prain, 2007). Autoriai pateikia „Lytiškumo kaip dalies visapusiško sveikatos ugdymo“ / “Sexuality education as part of a comprehensive approach to health education” modelį, susidedantį iš fizinio, socialinio bei psichologinio lytinio identiteto vaizdo. Lytiškumo ugdymui siūlomos temos: *fizinis augimas ir tobulėjimas*: kūno pokyčiai paauglystėje; *rūpinimasis savimi*: asmeninės higienos svarba; *buvimas savimi*: pasitikėjimas savimi kaip vertinga asmenybe; *seksualumas*: paauglystės metu pakitęs emocinis elgesys; *ryšiai su kitais*: draugystės užmezgimas ir išsaugojimas, ištikimybės supratimo kaita; *sprendimų priėmimas*: vertybės, bendravimas, elgesys; *bendruomenės sveikata*: pagalbos įstaigos mano bendruomenėje; *vartotojų apsauga*: reklamos įtaka mano pasirinkimams; *maisto produktai ir mityba*: emocinis maisto vartojimo poveikis; *saugus elgesys*: rizikinga elgsena – būdas pačiam arba kitiems žmonėms pajusti tokio elgesio pasekmes.

Daugelis mokslininkų (Rogers, 2009; 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009 ir kt.) akcentuoja, kad lytiškumo raiškos apimtis turi būti žymiai platesnė nei supratimas apie lytinius santykius, embriono vystymosi stadijas, nėštumo planavimą bei ligų prevenciją. Visa ši informacija yra svarbi, tačiau turėtų būti nagrinėjama kartu ir asmenybiniame, emociniame bei socialiniame lygmenyje. Svarbiausia analizuojant lytiškumą yra susitelkti į socialinių santykių, emocijų, sprendimų priėmimo, atsakingumo už save ar kitus raišką, nes pats lytiškumas susideda iš fizinių, psichinių, socialinių ir dvasinių komponentų.

Disertaciniame tyrime, remiantis edukologijos, filosofijos, sociologijos mokslinėje literatūroje pateikiama lyties identiteto teorine analize (Bay-cheng, 2003; Farrelly, O’Brien, Prain, 2007; Gaigalienė, 1997; Goldfarb, 2005; Juodraitis, Pocevičienė, 2008; Kaffemanas, 2003; Kublickienė, 2003; McCabe, Cummins, Deeks, 1999; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2008; Rhoads, Calderone, 2007; Stundžė, 2009; Šėporaitytė, 2006; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė ir kt., 2008 ir kt.), sukonstruotas lytiškumo raiškos bruožų, apimančių *bendravimo gebėjimus bei ypatumus, emocijų raišką, socialinę elgseną ir įgūdžius, seksualumą ir destruktivių elgesį tarpasmeniniuose santykiuose, modelis*, kuris pagrindžia edukaciniame procese formuojamo nežymų intelekto sutrikimą turinčių moksleivių lytiškumo identiteto ypatumus. Siekiant patikrinti sukonstruotą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratos teorinį hipotetinį modelį, atlikta ekspertų apklausa.

Tyrėjai bei pedagogai įvertino nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką apibūdinančius požymius, kurie buvo, remiantis mokslinės literatūros analize (Rogers, 2009, 2010; Ustilaitė, 2001; Ustilaitė, Gudžinskienė

nė, Jakučiūnienė, Petronis, Narbekovas, Vaitoška, Obelenienė, 2007; Robinson, Polloway, Paston, Sargint, 1989; Schulz, 2009 ir kt., Meekosha, 2001 ir kt.), suskirstyti į 7 kategorijas (7 pav.), detalizuotas į jas paaiškinančius kriterijus, besiremiančius konkrečiais teiginiais (žr. 2 priedą).

7 pav. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raida (remiantis mokslo studijomis (Farrelly, O'Brien, Prain, 2007; Allen L., 2007; Anderson P., Kitchin R., 2000; Ballan M. S., 2008; Culkelly M., Gilmore L., 2007; Schulz S. L., 2009; Veglia, F., 2004; Weber L., 1998; Wilkerson A. 2002 ir kt.) sudaryta N. Povilaitienės)

Tyrimo dalyvavę ekspertai vieningai sutiko, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių bendravimo ypatumai susiję su pernelyg dideliu pasitikėjimu

kitais, įtampa tarpasmeniniuose santykiuose (pvz., bereikalingi kūno judesiai (pieštuko kramtymas, drabužių tampymas, nagų kramtymas ir kt.), socialinė elgsena pasižymi nesugebėjimu išsaugoti patikėtas paslaptis, egoizmu. Negalima teigti, kad šie mokiniai visada elgiasi garbingai kitų žmonių atžvilgiu, klausosi sąžinės ir elgiasi pagal įstatymus, atlieka nurodymus, užduotis. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualumas reiškiasi atvirai demonstruojama simpatija, bet nepasižymi pastoviu ir nederamu seksualiniu elgesiu tarpusavyje, su žaislais ar gyvūnais. Ekspertai vienareikšmiškai nesutiko, kad šiems paaugliams būdingas atviras masturbavimasis. Destruktyvus elgesys pasireiškia bendraamžių skundimu, melavimu, netinkamu elgesiu, siekiant dėmesio. Mokslininkai ir pedagogai nesutinka, kad kai kurie jausmai ir nuotaikos reiškiami neadekvačiai, t. y. šiems mokiniams nebūdingas siekimas apkabinti ar pabučiuoti pašnekovą bei verksmingas reagavimas į situacijas.

Rezultatų interpretacijai pasirinkti respondentų įvertinti indikatoriai, kurių dažnis nuo 6 iki 11, taip pat ir tais atvejais, kai vienas indikatorius yra įvertintas pagal vienos lyties lytiškumo raišką nuo 6 iki 11, o kitos nuo 0 iki 5. Taip pat šioje analizėje neatsispindi respondentų atsakymai, kurie sutapo vertinant požymius (šie vertinimai buvo aptarti anksčiau).

3.2.1. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per bendravimo gebėjimus ir bendravimo ypatumus

Apibūdindami nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos per bendravimo gebėjimus požymius, ekspertai nurodė, kad tiek berniukams, tiek mergaitėms vienodai būdingas gebėjimas užmegzti kontaktą, t. y. mokėjimas inicijuoti pokalbį su priešinga arba ta pačia lytimi, tačiau mergaitės dažniau nei berniukai vengia kontakto, yra užsidariusios (žr. 13 lentelę).

13 lentelė

Ekspertų išskirtų bendravimo gebėjimų, pasireiškiančių tarpasmeniniuose santykiuose, požymių pasiskirstymas dažniais (N=11)

Kriterijai	Indikatoriai	Būdinga berniukams	Būdinga mergaitėms
Gebėjimas / negebėjimas užmegzti kontaktą.	Pokalbio su priešingos / tos pačios lyties atstovais inicijavimas.	8	8
	Užsidarymas / kontakto vengimas.	5	6
Tarpasmeninės erdvės suderinimas / nesuderinimas.	Bendraujama 0,5-1,2 m atstumu (ne pamokoje).	8	7
	Bendravimo atstumas kelia diskomfortą pašnekovui.	4	6
Mokėjimas / nemokėjimas tinkamai išreikšti jausmus.	Jausmai, nuotaikos reiškiamos neadekvačiai / perdėtai: šūkaujama.	7	7
	Jausmai, nuotaikos reiškiamos socialiai priimtiniu būdu.	0	8
	Jausmai, nuotaikos reiškiamos neadekvačiai / perdėtai: pradedama šokinėti.	2	7
Mokėjimas / nemokėjimas pasakyti „ne“.	Aiškliai išreiškia nenorą veikti.	8	7
	Lengvai prisiima įpareigojimus	6	8
Gebėjimas / negebėjimas spręsti konfliktus.	Konfliktinė situacija aštrinama, kurstoma.	8	5
	Sukeliamos muštynės.	8	2
Gebėjimas / negebėjimas išklausti kitą.	Bendraujant nežiūrima į pašnekovą.	7	6
	Bendraujant palinkstama į priekį.	5	7
	Palaikomas akių kontaktas.	6	8
	Pašnekovui pritariamai linksima galva.	5	6

Tyrimo dalyvavę ekspertai nurodo, kad neįgalieji neretai susiduria su negatyviais dalykais, kurie formuoja jų gyvenimo patirtį bei norą ar nenorą būti

tarp kitų. Tai susiję su galimai patiriamomis patyčiomis, atmetimu, socialine izoliacija, trumpalaikiais santykiais, pasirinkimo stoka, skurdžia patirtimi, uždarumu bei vienatve. Šios priežastys gali sąlygoti nepasitikėjimą arba pernelyg didelį pasitikėjimą kitais, bendravimo vengimą ar agresyvų elgesį. Ekspertai pastebėjo, kad mergaitės šiek tiek patiklesnės ir nedrąsesnės nei berniukai, joms sunkiau atsisakyti nepageidaujamos ar žalingos veiklos. Jos lengviau prisiima įsipareigojimus nei berniukai bei rečiau išreiškia nenorą veikti, nors tai geba nemaža dalis bendraamžių berniukų. Taip pat ekspertai teigia, jog berniukai linkę aštrinti konfliktines situacijas ir netgi sukelti muštynes. Mergaitės taip pat pasižymi konfliktinių situacijų aštriniu, kurstymu, tačiau tai daro šiek tiek rečiau, joms mažiau būdingas muštynių inicijavimas nei berniukams (žr. 13 lentelę).

Analizuojant tyrimo rezultatus akivaizdu, kad bendravime svarbu ne tik pasakyti žodžiai, bet taip pat kalbančiojo mintis atskleidžia balsas, kūno padėtis, akys. Šie aspektai taip pat akcentuojami kitų mokslininkų darbuose (Kepalaitė, žr. Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008; Cymru, 2000), pažymint, kad neverbalinė komunikacija – tai bendravimas be žodžių, kuris suteikia galimybę atpažinti pašnekovo jausmus, nusiteikimą bei pasitenkinimą / nepasitenkinimą bendravimu ir t. t. Veido išraiška, žvilgsnis, gestai, prisilietimai – neverbalinio bendravimo komponentai. Skiriamos dvi neverbalinio bendravimo rūšys: vokalinis neverbalinis bendravimas (balso intonacija, šūktelėjimai ir pan.) ir nevokalinis (gestai, judesiai, mimika ir pan.) (Kepalaitė, žr. Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008). Ekspertai nurodo, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai pasižymi bendravimu nedideliu atstumu (0,5–1,2 m), tai būdinga tiek berniukams, tiek mergaitėms. Ekspertai teigia, kad dažnai šiems paaugliams būdingas nemokėjimas tinkamai išreikšti jausmus, neretai tai daroma neadekvačiai, pvz., šūkaujant bei šokinėjant, tačiau mergaitės, skirtingai nei berniukai, tai daro socialiai priimtiniu būdu (žr. 13 lentelę). Ekspertų teigimu, nežymų intelekto sutrikimą turintiems paaugliams labiau būdingas jausmų, emocijų reiškimas „į išorę“ (šūkaujama, šokinėjama ir kt.), nei „nusigręžimas“ į save ir bendravimas tokiu būdu, kuris atrodo adresuojamas sau, pvz., mojavimas ranka, griežimas dantimis, siūbavimas.

Ekspertai nurodo, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai puikiai valdo aktyvaus klausymosi gebėjimus, kurie pasireiškia dėmesio parodymu visu kūnu: *bendraujant palinkstama į priekį*; žvelgimu į akis: *palaikomas akių kontaktas* bei mokėjimu tinkamu laiku palinkčioti galva: *pašnekovui priitariamai linksima galva*. Tyrime dalyvavę ekspertai teigia, kad berniukams labiau nei mergaitėms būdingas vengimas žiūrėti į pašnekovą (žr. 13 lentelę). Ekspertai teigia, kad abi lytys pasižymi mokėjimu išklausti pašnekovą, tačiau mergaitės tai daro atkakliau.

Akivaizdu, kad neįgaliųjų bendravimas turi savų ypatumų, nes jie save dažnai išreiškia ne žodiniiais – kalbiniais būdais, o visu savo elgesiu bei laikysena. Galima teigti, kad visas neįgaliojo elgesys – nuolatinis bendravimas. Bendravimo elgsena perteikiamos mintys (pažintinė ir protinė sritis), parodomi jausmai (emocinė sritis), išreiškiami norai bei reikalavimai (fizinė sritis). Todėl bendravimo procese aktualus ne tik bendravimo turinys (racionalusis lygmuo), bet ir bendravimo būdai (emocinis lygmuo) bei elgesio išraiškos, atspindinčios neįgaliojo vidinį bei išorinį bendravimą, t. y. sąveiką su kitais žmonėmis (interakcinis lygmuo) (Vasiliauskiene, cit. Garšvienė, Neverdauskaitė, 2008).

Vertindami bendravimo ypatumus, atsiskleidžiančius tarpasmeniniuose santykiuose (žr. 20 lentelė), ekspertai nurodo, jog nežymų intelekto sutrikimą turintiems paaugliams būdingas atvirumas. Tačiau berniukai dažniau nei mergaitės išduoda paslaptis, kalba apie intymius dalykus, o mergaitės savo ruožtu linkusios pasakoti aplinkiniams apie savo jausmus labiau nei berniukai. Reikia pažymėti, kad pernelyg didelis atvirumas, pasitikėjimas aplinkiniais (Eastgate, Scheermeyer, Driel, 2012; Nangle, Hansen, 1993; Wilkenfeld, Ballan, 2011) sukelia riziką patirti lytinį išnaudojimą, įsitraukimą į žalingų įpročių vartojimą ar nusikalstamą veiklą (Murphy, 2005; Gill, 2010; Cambridge, Mellan, 2000; Yacoub, Hall, 2009; Scott, 2013 ir kt.).

Ekspertai nurodė, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai aktyviai dalyvauja bendroje veikloje, o tai gali būti puiki galimybė vykdyti lytinį ugdymą, apsaugant nuo žalingo aplinkos poveikio bei mokant juos būti budresnius socialinėje aplinkoje.

Tyrimė dalyvavę ekspertai teigė (žr. 14 lentelę), kad mergaitės dominuoja pagal draugiškumo tarpasmeniniuose santykiuose indikatorius: dažniau teikia pagalbą. Analizuodami bendravimo ypatumus tarpasmeniniuose santykiuose, ekspertai nurodė, kad berniukai pasižymi atsakomybės stoka: klaidų nenori taisyti, nesistengia pažadų įvykdyti, užduotis atlieka atmestinais. Taigi ekspertų teigimu, mergaitės yra atsakingesnės, be to, jos, skirtingai nuo berniukų, blogai atlikusios užduotį, pažada ją iš naujo atlikti. Reikia pažymėti, kad gebėjimas elgtis atsakingai itin svarbus kalbant apie intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką, nes tai turi įtakos priimant tinkamus sprendimus, sąveikaujant su kitais žmonėmis, priešinga lytimi.

Ekspertai nurodė, kad mergaitėms būdingas ne tik didesnis atsakingumo jausmas, jos geba ir pagarbiau elgtis tarpasmeniniuose santykiuose nei berniukai: mažiau akcentuoja nepatinkantį elgesį, leidžia kitiems išsakyti savo nuomonę, nemenkina kito gebėjimų, minčių, pastangų, vengia įsakinėti, nurodinėti kitiems, tačiau abiem lytims būdingas vienodas blaškymasis bendraujant. Ekspertai pa-

žymėjo, kad berniukai mažiau stengiasi išklausti aplinkinius nei mergaitės.

Tyrimo metu ekspertai išryškino nežymų intelekto sutrikimą turinčių pauglių asmenybės savybių skirstymą į blokus, kurie rodo, kad berniukai socialiai aktyvesni, o mergaitės pasižymi „moteriškomis“ socialiai pasyviomis savybėmis. Vertinant švelnumo / šiurkštumo požymius, atskleistos stereotipinės tendencijos, vyraujančios lyčių raiškoje: mergaitės yra švelnios, berniukai – šiurkštesni. Ekspertai nurodė, kad berniukai dažniau šiurkščiai liečia pašnekovą nei mergaitės bei naudoja šiurkštų balso toną. Mergaitėms būdingas lipšnumas tarpusavio santykiuose, siekimas išlaikyti priešingos ar tos pačios lyties asmens ranką bendraujant.

Visuomenėje vyrauja neigiamas požiūris į neįgaliuosius, jie patiria socialinę izoliaciją, yra atstumiami dėl savo išvaizdos ar mąstymo būdo. Patyrę izoliaciją, gyvendami ir bendraudami su labai ribotu skaičiumi žmonių, būdami uždaro būdo, jie neturi pakankamai patirties įvairovės. Monotoniškas gyvenimo būdas, veiklos įvairovės nebuvimas, dienotvarkės vienodumas apriboja pokalbių temas. Iš ekspertų atsakymų matyti, kad mergaitės dažniau jaučia įtampą nei berniukai tarpasmeniniuose santykiuose. Jos dažniau krūpčioja bei konfliktuoja tarpusavyje. Nuolatinė nesudėtinga veikla ir (arba) sustabarėjusi dienotvarkė gali būti problemiško elgesio, streso, konfliktų priežastis.

14 lentelė

Ekspertų išskirtų bendravimo ypatumų, atsiskleidžiančių tarpasmeniniuose santykiuose, požymių pasiskirstymas dažniais (N=11)

Kriterijai	Teiginiai	Būdinga berniukams (dažniai)	Būdinga Mergaitėms (dažniai)
Atvirumas / uždarumas	Išduoda paslaptis.	8	0
	Kalba apie intymius dalykus.	8	6
	Pasakoja aplinkiniams apie savo jausmus.	6	9
Draugiškumas / nedraugiškumas	Atsisakymas dalyvauti bendroje veikloje.	9	2
	Nenoras padėti bendraamžiams, suaugusiems.	8	7
	Noras dalyvauti bendroje veikloje.	5	9
	Pagalba tarpasmeniniuose santykiuose.	6	8
Atsakomybė / neatsakingumas	Blogai atlikęs užduotį, pasižada ją iš naujo atlikti.	4	7
	Klaidų nenori taisyti.	7	5
	Nesistengia pažadų įvykdyti.	7	6
	Užduočių / namų darbų neatlieka.	7	5
	Užduotis atlieka atmetinai.	9	7

Pagarba / nepagarba	Geba neakcentuoti nepatinkančio elgesio.	5	6
	Kritikuoja bendraamžius, suaugusiuosius.	6	7
	Leidžia kitiems išsakyti savo nuomonę.	8	9
	Neišklauso aplinkinių nuomonės.	8	6
	Nemenkina kito gebėjimų, minčių, pastangų.	7	9
	Nurodinėja, kaip elgtis aplinkiniams.	8	8
	Vengia įsakinėti, nurodinėti kitiems.	4	6
Dėmesingumas / nedėmesingumas tarpasmeniniuose santykiuose	Blaškos bendraudami tarpusavyje.	8	8
Švelnumas / šiurkštumas	Šiurkštus pašnekovo lietimas	8	2
	Šiurkštus balso tonas bendraujant.	7	3
	Lipšnumas tarpusavio santykiuose.	3	7
	Siekimas išlaikyti priešingos / tos pačios lyties asmens ranką bendraujant	2	6
Įtampa	Dažnas konfliktavimas tarpusavyje.	0	9
	Krūpčiojimas netikėtoje situacijoje.	3	8

3.2.2. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška per emocijas

Analizuojant bendravimo gebėjimus tikslinga atlikti lytiškumo raiškos per emocijas, t. y. jausmus, požiūrius, reakcijas į žmones, aplinkybes ir kt., analizę. Kadangi emocijų negalime atpažinti iš organizmo sužadavimo matavimų, tai padaryti galime stebėdami veidus, kūnus, klausydamiesi balso tono. Gebėjimas atpažinti emocijas, jas mokėti tinkamai išreikšti daug įtakos turi tarpasmeninio bendravimo sėkmei. Patiriamos teigiamos emocijos padeda įsisavinti mokomąją medžiagą, skatina kūrybiškumą ir pan. Ekspertai nurodė, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčios paauglės pasižymi žymesne emocijų raiška tarpasmeniniuose santykiuose (žr. 15 lentelę). Joms būdingas didesnis empatiškumas nei berniukams. Nežymų intelekto sutrikimą turinčios paauglės labiau pasižymi linksmumu („daug juokiasi bendraudamas (-a) su kitais“) nei berniukai. Ekspertų teigimu mergaitės dažniau susigėsta dėl papeikto elgesio, berniukams tai šiek tiek mažiau pasireiškia. Tačiau berniukai šiek tiek dirglesni bendraujant tarpusavyje nei mergaitės. Manoma, kad kuriant gerą emocinį klimatą klasėje, grupėje, mokykloje ar šeimoje sudaromos sąlygos teigiamoms emocijoms, kartu ir lytiškumo raiškai per bendravimo gebėjimus.

**Ekspertų išskirtų emocijų raiškos požymių
pasiskirstymas dažniais (N=11)**

Kriterijai	Indikatoriai	Būdinga berniukams	Būdinga mergaitėms
Emocijų raiška tarpasmeniniuose santykiuose	Daug juokiasi bendraudamas (-a) su kitais	4	8
	Dirglumas bendraujant tarpusavyje	9	8
	Empatija tarpusavio santykiuose	3	7
	Gėda dėl peiktino pasielgimo	4	8

Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių bendravimo gebėjimai, bendravimo ypatumai, emocijų raiška veikia neįgaliųjų identiteto raidą bei formuoja visuomenės požiūrį į neįgaliojo identiteto formavimąsi. Lytiškumo ugdymas turėtų būti koncentruojamas į bendravimo gebėjimų, socialinių įgūdžių, emocijų, dorovinių vertybių, valios ugdymą.

**3.2.3. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiška
per socialinę elgseną ir įgūdžius**

Ekspertai nurodo, kad berniukų socialinė elgsena tarpasmeniniuose santykiuose (žr. 16 lentelę) pasižymi nuolatiniu bendravimu su pasirinktais draugais, prieštaravimu suaugusiesiems, vengimu atlikti užduotis, namų darbus bei priimtinių elgesio taisyklių bei įstatymų nepaisymu. Mergaitės, ekspertų teigimu, jautriau reaguoja į fizinius bei dvasinius sunkumus, sudėtingiau juos įveikia.

**Ekspertų išskirtų socialinės elgsenos tarpasmeniniuose santykiuose
požymių pasiskirstymas dažniais (N=11)**

Kriterijai	Teiginiai	Būdinga berniukai	Būdinga mergaitėms
Altruizmas / egoizmas aplinkiniams.	Pirmenybės teikimas savo, o ne kitų ir visuomenės reikalams, savimeilė, savanaudiškumas.	6	5
Ištikimybė / neištikimybė tarpasmeniniuose santykiuose.	Draugams pakliuvus į sudėtingas situacijas visada padeda.	7	7
	Nuolat bendrauja su pasirinktais draugais.	9	0
Kantrybė / nepakantumas tarpasmeniniuose santykiuose.	Fizinių bei dvasinių sunkumų neįveikimas.	7	9
	Jautrumas, negalėjimas išgyventi nemalonumų.	6	0
	Nesugebėjimas valdyti savęs.	9	9

Paklusnumas / nepaklusnumas tarpasmeniniuose santykiuose.	Atsisako vykdyti nurodymus.	6	9
	Prieštarauja suaugusiesiems.	9	6
	Vengia atlikti užduotis, namų darbus.	9	7
Teisingumas / neteisingumas tarpasmeniniuose santykiuose.	Nesivadovauja priimtinomis elgesio taisyklėmis bei įstatymais.	7	6

Nagrinėdami socialinius įgūdžius, ekspertai nurodo (žr. 17 lentelę), kad mergaitės atidžiau rūpinasi savo išvaizda (sušukuoti plaukai (išskyrus tuos atvejus, kai suvelti plaukai – įvaizdžio dalis)), lengviau užmezga santykius, tačiau bijo pasakyti savo nuomonę.

17 lentelė

Ekspertų išskirtų socialinių įgūdžių, atsiskleidžiančių tarpasmeniniuose santykiuose, požymių pasiskirstymas dažniais (N=11)

Kriterijai	Teiginiai	Būdinga berniukams	Būdinga mergaitėms
Rūpinimasis / nesirūpinimas savo išvaizda.	Nešvarios rankos, veidas, kūnas.	6	4
	Nusipraušęs.	7	7
	Sušukuoti plaukai (išskyrus tuos atvejus, kai suvelti plaukai – įvaizdžio dalis).	5	9
Pasitikėjimo / nepasitikėjimo savimi demonstravimas.	Bijo pasakyti savo nuomonę.	4	8
	Sunkiai užmezga santykius.	7	0
	Tiki savo galimybėmis.	6	5
Sprendimų priėmimo / neryžtingumo demonstravimas.	Paliekama sprendimus priimti kitiems.	9	9
	Vengiama priimti sprendimus.	7	7

3.2.4. Nežymų intelekto sutrikimų turinčių paauglių lytiškumo raiška per seksualinę elgseną

Ekspertai nurodo lyčių skirtumus, pasireiškiančius analizuojant seksualumą tarpasmeniniuose santykiuose (žr. 18 lentelę). Teigiama, kas berniukai pasižymi ryškesniais seksualios elgsenos požymiais: priešingos / tos pačios lyties asmens stebėjimu, siekimu pabučiuoti priešingos / tos pačios lyties asmenį, nuolatinėmis kalbomis seksualinėmis temomis prie kitų priešingos / tos pačios lyties asmenų bei priešingos / tos pačios lyties asmenų kūno lietimui. Jie taip pat dažniau nei mergaitės nederamai liečia aplinkinius.

Ekspertų išskirtų seksualumo tarpasmeniniuose santykiuose požymių pasiskirstymas dažniais (N=11)

Kriterijai	Teiginiai	Būdinga berniukams	Būdinga mergaitėms
Seksualios elgsenos požymiai, bendraujant su priešingos lyties asmeniu.	Nuolatinis priešingos / tos pačios lyties asmens stebėjimas.	9	0
	Siekimas pabučiuoti priešingos / tos pačios lyties asmenį.	8	6
	Nuolatinės kalbos seksualinėmis temomis prie kitų priešingos / tos pačios lyties asmenų.	8	4
	Priešingos / tos pačios lyties asmenų kūno lietimasis.	8	7
	Priešingos / tos pačios lyties asmenų rūbų lietimasis.	5	6
Pastovus ir nederamas seksualinis elgesys tarpusavyje, su žaislais ar gyvūnais.	Nederamai liečia aplinkinius.	8	6

3.2.5. Destruktyvaus elgesio raiška tarpasmeniniuose santykiuose

Tyrimo metu ekspertai pažymėjo, kad nežymų intelekto sutrikimą turintiems paaugliams būdingas destruktivus elgesys, pasireiškiantis tarpusavio santykiuose (19 lentelė). Berniukai dažniau nei mergaitės pasireiškia save žalojančiu elgesiu: atvirai pasakoja apie žalingus įpročius (rūkymą, alkoholio, narkotikų vartojimą), tyčia susižeidžia (pjaustosi, daužo galvą, kitas kūno vietas, pešioja plaukus). Ekspertai nurodė, kad berniukai pasižymi jėgos demonstravimu tarpasmeniniuose santykiuose: agresyvumu, žiaurumu bendraujant tarpusavyje, bendraamžių, suaugusiųjų skundimu, muštynių provokavimu, tyčiojimusi iš aplinkinių žmonių. Mergaitės dažniau pasireiškia provokuojančia išvaizda: demonstruoja nuogumą, naudoja ryškų makiažą.

Ekspertų išskirtų destruktivaus elgesio, atsiskleidžiančio tarpusavio santykiuose, požymių pasiskirstymas (N=11)

Kriterijai	Teiginiai	Būdinga berniukams	Būdinga mergaitėms
Save žalojantis elgesys.	Atvirai pasakoja apie žalingus įpročius (rūkymą, alkoholio, narkotikų vartojimą).	9	6
	Tyčia susižeidžia (pjaustosi, daužo galvą, kitas kūno vietas, pešioja plaukus).	6	4
Jėgos demonstravimas tarpasmeniniuose santykiuose.	Agresyvumas, žiaurumas bendraujant tarpusavyje.	9	4
	Bendraamžių, suaugusiųjų skundimas	7	0
	Muštynių provokavimas.	9	2
	Tyčiojimas iš aplinkinių žmonių.	7	3
Konkurencija dėl dėmesio, bendraujant tarpusavyje.	Bendraamžių (-io) menkinimas girdint suaugusiesiems.	8	6
Provokuojanti išvaizda kitų asmenų akivaizdoje.	Netvarkinga / nešvari apranga.	7	4
	Nuogumo demonstravimas.	0	7
	Ryškus makiažas.	3	7
Pabrėžtinai įžūli elgsena su kitais asmenimis.	Nuolatinis keiksmažodžių vartojimas.	8	9
	Pakelia balsą bendraudami.	9	7
	Pašiepia bendraamžius, suaugusiuosius.	6	7
	Tyčiojasi iš aplinkinių.	7	4
Abejingumas tarpasmeniniuose santykiuose.	Jautrumo stoka aplinkiniams.	8	5
	Mokymosi motyvacijos stoka / nebuvimas.	0	9
	Vengimas atlikti užduotis / namų darbus.	9	8

3.2.6. Ekspertų išskirtų lytiškumo raiškos požymių kokybinė analizė

Remiantis tyrimo statistinio duomenų apdorojimo strategija, buvo atlikta požymių klasterinė analizė (požymių reitingą žr. 2 priede). Sudarytos dendrogramos konfigūracija ir standartizuotos klasterinių distancijų skalės duomenys parodė, jog tikslinga naudoti 16 klasterių modelį (žr. 20 lentelę).

Klasterių kokybinė interpretacija

Klasteris	16 grupių (klasterių) modelio struktūra	Teiginių skaičius	D*	M**
1 grupė	Bendravimo įgūdžių stoka	7	58	0,75
2 grupė	Socialinių įgūdžių stoka	13	35	0,24
3 grupė	Draugystės išlaikymas	8	57	0,65

4 grupė	Empatija	4	12	0,27
5 grupė	Destruktyvus elgesys	9	25	0,25
6 grupė	Tipiškas paauglystės elgesys	12	59	0,45
7 grupė	Seksualinės elgsenos požymiai	9	54	0,54
8 grupė	Nemokėjimas pasakyti „ne“	6	27	0,41
9 grupė	Šiurkštumas	7	21	0,27
10 grupė	Atvirumas kalbant apie jausmus bei intymius dalykus	7	43	0,56
11 grupė	Silpnųjų gynimas	9	31	0,31
12 grupė	Noras būti suaugusiu	7	30	0,39
13 grupė	Noras patikti	10	29	0,26
14 grupė	Atsakomybės stoka	9	54	0,54
15 grupė	Savęs išaukštinimas	7	34	0,44
16 grupė	Baimės įveikimas	7	20	0,26

Pastaba. * D – teigiamų atsakymų skaičius, **M – vidurkis.

Atlikę ekspertų nurodomų nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos požymių klasterinę analizę, galime teigti, kad ugdytiniams būdingas noras patikti kitiems, draugų poreikis, empatija, troškimas ginti silpnuosius, atvirumas kalbant apie jausmus bei intymius dalykus ir sugebėjimas įveikti baimę. Šie mokiniai nori kuo greičiau suaugti: aktyviai reiškiasi seksualinės elgsenos požymiai, kalbama apie žalingus įpročius. Nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai pasižymi bendravimo, socialinių įgūdžių, atsakomybės, motyvacijos stoka, nemoka atsisakyti nepageidaujamos ar žalingos veiklos (nemokėjimas pasakyti „ne“). Mokiniai siekia save aukštinti, kitus pažeminant, neretai elgiasi šiurkščiai bei pasižymi paauglystės laikotarpiui būdingais bruožais.

3.3. Tėvų ir pedagogų požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą: kokybinio tyrimo rezultatai

Nežymų intelekto sutrikimą turintis mokinys yra tam tikros bendruomenės narys, jį supa *socialinė aplinka*: šeima, jos nariai, draugai, bendraamžiai ir kt. (Ustilaitė, 2001; Obelenienė, Pukelis, 2004 ir kt.) bei *edukacinė aplinka*: klasės, mokyklos bendruomenė (Westheimer, Stanford, 2005; Veglia, 2004; Ustilaitė, 2008 ir kt.). Lytiškumo ugdymas neatsiejamas nuo *socialinės, edukacinės, kultūrinės aplinkos* sąmoningai ir nesąmoningai perteikiamos lytiškumo sampratos. Kiekvienas žmogus gimsta tam tikros lyties, šie įgimti biologiniai skirtumai kultūrinėje aplinkoje socialiai įprasminami, sukonstruojami socialiniai skirtumai, t. y. „moteriški“ ar „vyriški“ vaidmenys,

elgesys, charakterio savybės. G. Purvaneckienė (2001) pažymi, kad lytiškumo formavimuisi įtaką daro pačių tėvų, pedagogų ir aplinkinių požiūris į lytiškumo konstrukta, vyro ir moters vaidmenis. Šios nuostatos lemia vaikų, mokinių lytiškumo ugdymo traktavimą, turinį, o ypač tam suteikiamas pagrindas kai nėra reglamentuojamas ugdymo procesas, jo vykdymas, kontrolė ir efektyvumo pagrindimas. Socialinės ir edukacinės aplinkos konstruojamos lytiškumo sampratos nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių atžvilgiu bei požiūrio į lytiškumo ugdymą analizė suteikia pagrindą lytiškumo ugdymo principinių nuostatų, koncepcijų, turinio, metodų pasirinkimui. Šių aplinkų sąveika ypač svarbi sėkmingam lytiškumo ugdymui.

3.3.1. Seksualumo ir lytiškumo traktuotė

Atliekant šį tyrimą buvo siekiama išsiaiškinti nežymų intelekto sutrikimą turinčio paauglio supančios socialinės, edukacinės aplinkos subjektyvią nuomonę apie lytiškumo ir seksualumo sampratas, pedagogų pateikiamą lytiškumo ugdymo, lytinio švietimo, lytinio auklėjimo sąvokų traktavimą.

Analizuojant tėvų pateikiamą požiūrį į „lytiškumo“ sampratą, išryškėjo trys kategorijos: *biologinė lytis*, *socialinė lytis*, *seksualumo raiška* (žr. 21 lentelę). Net trylika informantų apie lytiškumą kalba pabrėždami **biologinę lytį**, t. y. skirtingas lytis: „Dviejų skirtingų lyčių žmonės“ [tėv. 7], „Skirtumas tarp berniuko ir mergaitės“ [tėv. 14], „Supratimas apie savo lytį“ [tėv. 19].

21 lentelė

Tėvų ir pedagogų lytiškumo sampratos traktavimas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių aplinkoje

	Tėvai (N=34)		Pedagogai (N=66)	
Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai ³	Teiginių skaičius	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Biologinė lytis	„Skirtingi žmonės“ [tėv. 5]; „Mergaitė – berniukas“ [tėv. 29, 30]; „Ivairūs fiziniai ir hormoniniai procesai, vykstantys mūsų kūnuose“ [tėv. 31].	13	„Žmogaus ypatybė, kuri susiformuoja dar iki žmogui gimstant ir nustatoma gimus žmogui pagal išorinius lyt. organus, nors išorinis lytiškumas ne visada atitinka psichologinį“ [pedagog. 51]; „Moters, vyro fizinės, psichinės lyties ypatybės“ [pedagog. 48, 49]; „Potraukis priešingai lyčiai“ [pedagog. 13].	16

Socialinė lytis	„Tai žodis, nurodantis ne tik, kurios lyties yra žmogus, bet ir lemiantis jo veiksmus, elgesį, ir pan.“ [tėv. 21]; „Lytiškumas – tai dalis aktyvaus pagrindinio žmogaus poreikio mylėti ir būti mylimam. Jis apima eilę emocijų, minčių ir išraiškų (tokių kaip prisilietimas, apsikabinimas, susikabinimas rankomis)“ [tėv. 22]; „Lytiškumą atspindi ir žaislai, nuo mažumės perkami kiekvienam, ir rūbai, ir pokalbiai“ [tėv. 10].	15	„Tai žmonių požiūris į save kaip į vyrą ar moterį, požiūris į partnerį, elgsena vedybiniame gyvenime, santykiai su kt. lyties žmonėmis“ [pedagog. 29]; „Tai lytinis tapatumas (identitetas)“ [pedagog. 23]; „Tai nuo mažens suformuotos sampratos „aš – mergaitė, aš berniukas“, tai žinios apie asmens higieną, kūno sandarą, lyties organų anatomiją, fiziologiją, doros, skaistos sąvokas, meilę, pagarbą, atsakomybę, šeimą, lytinius santykius, ligas ir t.t.“ [pedagog. 46].	47
Seksualumo raiška	„Tai prisilietimas prie kitų lyties tam tikrų vietų“ [tėv. 3]; „Lytiškumas tai meilės trauka be žodžių“ [tėv. 6].	2		

3 Informantų kalba netaisyta. – Aut. past.

Dauguma tėvų apie lytiškumo sąvoką kalba kaip apie reprezentuojančių skirtingą lytį socialinių vaidmenų ir elgesio skirtumus. Tai lyčių skirtumų konstravimas socializacijos, ugdymo ir habitucijos (terminas *habitucija* siejamas su P. Bourdieu habitus samprata) procese. Kaip teigia P. Bourdieu (1990, 2001), vyrų ir moterų habitus formuojami per simbolinę ir praktinę konstravimą, auklėjimą ir socializaciją formuojant mergaitėms ir berniukams moteriškus ir vyriškus bruožus, elgesio nuostatas, vertybes, lūkesčius ir kt. Mergaitės ir berniukai, moterys ir vyrai per habitucijos procesą remdamiesi šeimos ir bendruomenės palaikymu / nepalaikymu, per edukacinį procesą, įgauna lytiškai apibrėžtą habitus, kuri formuoja socialinės institucijos. Vėliau tai pasireiškia pasirinkimais gyvenime, skirtinga praktika. Tai gi siejant biologinį pradą ir socialinės aplinkos daromą įtaką yra išskiriama **socialinės lyties** kategorija. Čia apibūdinant lytiškumą pabrėžiamas „lytinis tapatumas, lytinė orientacija“ [pedagog. 5], „žmogaus vertybės, santykiai su žmonėmis, žmogaus elgsena, kokius sprendimus priima lytiniame gyvenime“ [pedagog. 38], „ne tik, kurios lyties yra žmogus, bet ir lemiantis jo veiksmus, elgesį, ir pan.“ [pedagog. 21], „dviejų skirtingų lyčių asmenų bendravimas“ [pedagog. 25] bei ugdymo įtaka jo formavimui: „lytiškumą atspindi ir žaislai, nuo mažumės perkami kiekvienam, ir rūbai, ir pokalbiai“ [pedagog. 35], „lytiškas ugdymas“ [pedagog. 38].

Pedagogai, apibūdindami lytiškumo sąvoką, taip pat kaip ir tėvai, pažymėjo **biologinės lyties** kategoriją teigdami, kad tai yra „moters ar vyro sąvoka, berniuko – mergaitės, vyro – moters išskirtiniai bruožai“, „žmogaus ypatybė, kuri susiformuoja dar iki žmogui gimstant ir nustatoma gimus žmogui pagal išorinius lytinius organus, nors išorinis lytiškumas ne visada atitinka psichologinį“, „fiziniai ir hormoniniai procesai, vykstantys mūsų kūnuose“, „požiūris (supratimas) apie skirtingų lyčių fiziologiją“, „žinios apie lytis, jų skirtumus, lytinį gyvenimą“ ir kt.

Analizuojant pedagogų subjektyvią nuomonę apie lytiškumo sampratą, **socialinės lyties** kategorija žymiai akivaizdesnė nei biologinės lyties. Vienas iš pedagogų netgi itin pabrėžė lytiškumo svarbą ir grožį mokinio gyvenime: *organizmo sandaros, funkcijų ir elgsenos ypatybių visuma, lyties fizinis ir dvasinis grožis. Tai dovana, kurią kiekvienas mūsų gavome, kad galėtume labiau išreikšti savo meilę kitiems. Jis apima visą eilę emocijų, minčių. Atspindi vyro vyriškumą, moters moteriškumą. Tai didelis asmens turtas ir t.t..*

Daugelio pedagogų lytiškumas akcentuojamas kaip lytinis tapatumas: „savęs kaip lyties atstovo suvokimas“, „požiūris į save kaip į vyrą ar moterį, galbūt net ir lytinė orientacija“, bendravimas tarp lyčių: „būdas užmegzti ryšį su kitu ir jam atsiverti“, „lyčių santykiai tarp abiejų lyčių žmonių, žmogaus elgesys, priimami sprendimai tarp dviejų lyčių žmonių“, „požiūris į partnerį, elgsena vedybiniame gyvenime, santykiai su kt. lyties žmonėmis“, vertybinė orientacija: „žmogaus vertybės, įsitikinimai“, „vertybių suvokimas“, „su savo lytimi susijusios vertybės, pažiūros ir įsitikinimai“, „turėjimas dorą požiūrio į lytinį gyvenimą“, ugdymo įtaka lytiškumo formavimui: „nuo mažens suformuotos sampratos „aš – mergaitė, aš berniukas“, tai žinios apie asmens higieną, kūno sandarą, lyties organų anatomiją, fiziologiją, doros, skaistos sąvokas, meilę, pagarbą, atsakomybę, šeimą, lytinius santykius, ligas ir t.t.“, tačiau kai kuriems lytiškumo ugdymas yra „viena iš sudėtingiausių auklėjimo problemų“.

Atliekant tyrimą taip pat išskirta kategorija - **seksualumo raiška**, kai keli tėvai teigė, kad „lytiškumas tai meilės trauka be žodžių“ bei „tai prisilietimas prie kitų lyties tam tikrų vietų“, o vienas iš pedagogų pabrėžė, kad tai yra „potraukis priešingai lyčiai“.

Tyrimas atskleidė subjektyvų informantų požiūrį į seksualumo sampratą, seksualumo sąvokos reprezentacijas, kurios neretai tapatinamos su lytiškumu.

Tėvai, apibūdindami sąvoką „seksualumas“, daug dėmesio skiria (žr. 22 lentelę) *išvaizdos ir aprangos vaidmeniui seksualume*: „seksualumas – tai tvarkinga išvaizda, apranga, manieros, šukuosena“, „seksualumą

pradedam nuo aprangos, nuo išvaizdos, nuo to pas mus prasideda žingsniai į paauglystę ir pokalbius apie skirtingas lytis“, „gal tuomet, kai norima pabrėžt savo moteriškumą (vyriškumą)“, „tai, kaip žmogus atrodo“, *potraukio vaidmeniui seksualume*: „noras pritraukti priešingą lytį“, „meilės, simpatijos patraukimo forma“, „kas sukelia lytinį potraukį“, „žmogaus norai ir jausmai, „norėti“ kito žmogaus ir jį pajauti“, *seksualumo raiškai lytiniame gyvenime*: „kiek tas seksas reikalingas“. Tačiau kai kuriems tėvams seksualumas sietinas su destruktivumu: „atvirai demonstravimas tam tikrų vietų“.

22 lentelė

Tėvų seksualumo sampratos traktavimas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių aplinkoje (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Išvaizdos ir aprangos vaidmuo seksualume	„seksualumas – tai tvarkinga išvaizda, apranga, manieros, šukuosena“ [tėv. 9], „seksualumą pradedam nuo aprangos, nuo išvaizdos, nuo to pas mus prasideda žingsniai į paauglystę ir pokalbius apie skirtingas lytis“ [tėv. 10], „gal tuomet, kai norima pabrėžt savo moteriškumą (vyriškumą)“ [tėv. 11], „tai, kaip žmogus atrodo“ [tėv. 25], „atvirai demonstravimas tam tikrų vietų“ [tėv. 3].	10
Potraukio vaidmuo seksualume	„noras pritraukti priešingą lytį“ [tėv. 6], „meilės, simpatijos patraukimo forma“ [tėv. 31], „kas sukelia lytinį potraukį“ [tėv. 34], „žmogaus norai ir jausmai, „norėti“ kito žmogaus ir jį pajauti“ [tėv. 14].	9
Seksualumo raiška lytiniame gyvenime	„kiek tas seksas reikalingas“ [tėv. 15]; „tam tikras jausmas, susijęs su skirtingų lyčių asmenų lytiniu gyvenimu“ [tėv. 23].	6

Kalbėdami apie seksualumą pedagogai minėjo (žr. 23 lentelę), kad seksualumas gali būti reiškiamas *išvaizda ir apranga*: „savo (kaip lyties) kai kurių kūno vietų išryškinimas aprangoje“; *seksualumą demonstruojančiu elgesiu*: „šypsenos, noras atkreipti į save kt. lyties asmenų dėmesį“, „manieros, gebėjimas bendrauti su priešingos lyties atstovais, gundyti“, „elgesio manieros (žvilgsniai, šypsenos)“, *seksualumo raiška lytiniame gyvenime*: „su lytimi ir seksu susiję jausmai“, „lytinis potraukis – saikingas geismas“, „potraukis priešingai lyčiai, hormonų audros, sunku paaiškinti“, „sunku paaiškinti, reikia jausti. Pvz., spindinčios akys“.

**Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualumo raiška:
pedagogų požiūris (N=66)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Išvaizda ir apranga	„Tai savo (kaip lyties) kai kurių kūno vietų išryškinimas aprangoje“ [pedagog. 2], „<...> spindinčios akys“ [pedagog. 15], „patrauklumas, simpatiškumas, temperamentingumas“ [pedagog. 18], „Gebėjimas išsiskirti iš minios ne rūbais, o bendra išvaizda, žvilgsniu, laikysena ir t.t.“ [pedagog. 30], „tai bruožas, kuris gali būti ir įgimtas (pvz., kūno formos, žvilgsnis ir t.t.), ir įgytas (aprasanga, manieros ir t.t.) norint patraukti priešingos lyties asmenis“ [pedagog. 51].	22
Seksualumą demonstruojantis elgesys	„<...> elgesio manieros (žvilgsniai, šypsenos); noras atkreipti į save kt. lyties asmenų dėmesį“ [pedagog. 2], „<...> elgesys su tam tikros lyties atstovais, elgsena viešumoje“ [pedagog. 16], „tai jausmai, susiję su lytimi ir seksu, intymumas bei elgesys tarp žmonių, meilės, simpatijos“ [pedagog. 29].	31
Seksualumas lytiniame gyvenime	„Lytinis potraukis – saikingas geismas“ [pedagog. 7], „Vyro ir moters lytinis potraukis, kurį gali sukelti išorė žmogaus, kuris nors žmogaus kitas bruožas, vidinės žmogaus savybės“ [pedagog. 50], „Tiek, kiek seksas reikalingas“ [pedagog. 25], „Didžiulis noras pajusti savo trokštamą fizinį pasitenkinimą“ [pedagog. 35], „Hormonų veikla“ [pedagog. 36], „Lytiškumo traktavimas analitine fiziologine prasme“ [pedagog. 42].	28

Tyrimo metu pastebėta, kad ugdant nežymų intelekto sutrikimą turinčius paauglius dalyvaujantys tėvai ir pedagogai daug dėmesio į skiria išvaizdos, aprangos vaidmeniui bei seksualumo raiškai lytiniame gyvenime.

Apibūdindami lytiškumo sąvoką ugdomajame procese, daugelis mokslininkų (Pukelis, 1998, 2007; Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2007, 2008; Obelenienė, 2009; Ustilaitė ir kt., 2007; Ustilaitė, 2008; Daudaravičienė, 2001 ir kt.) akcentuoja skirtingus terminus, nurodančius skirtingus pedagoginius reiškinius: *lytinis švietimas*, *lytinis auklėjimas*, *lytiškumo ugdymas*. Lytinis švietimas nukreiptas į tiesiogines ankstyvųjų lytinių santykių pasekmes, juo siekiama panaikinti arba sumažinti galimos tokių santykių žalos padarinius. Šiuolaikinio lytinio švietimo keliami tikslai: pasiekti, kad sumažėtų tarp paauglių lytiškai plintančių infekcijų ir ŽIV / AIDS bei nėštumų, taip pat, kad plačiau būtų vartojama kontracepcija. Todėl galima teigti, kad lytinis švietimas labiau susijęs su sveikatos apsaugos sistema. Lytinio auklėjimo pasiskirtis – dorinių savybių, vertybių, valios ugdymas, kuris ypač svarbus lytinio tapatumo formavimuisi bei rengimuisi suaugusiųjų gyvenimui, šeimai. Lytiš-

kumo ugdymas – tai jaunos dar nesubrendusiuos asmenybės lytinio tapatumo ir darnių santykių tarp skirtingų lyčių asmenų ugdymas (Narbekovas, Obelenienė, Pukelis, 2007). Sėkmingai lytiškumas gali būti ugdomas tik esant išplėtotam lytiniam auklėjimui.

2001 m. V. Daudaravičienės (2001) atliktoje mokytojų anketinėje apklausoje į klausimą: „Ar yra skirtumas tarp lytinio auklėjimo, lytinio švietimo ir lytinio ugdymo?“ – dauguma apklaustųjų atsakė, kad yra, tačiau grįsdami savo atsakymą ne visi teisingai apibrėždavo skirtumus. Taigi atliekant tyrimą buvo siekiama išsiaiškinti, kaip nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių pedagogai apibūdina šiuos reiškinius (žr. 24 lentelę), ar teisingai supranta ir traktuoja šias sąvokas.

24 lentelė

Pedagogų lytiškumo ugdymo sampratų traktuotė (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Lytinis švietimas – žinių suteikimas	„siekiami supažindinti su žmogaus anatominėmis, fiziol. savybėmis, lytinių org. higiena, gimstamumo kontrole ir t.t.“ [pedagog. 1], „žinios apie lyčių skirtumus, higieną, lytinį gyvenimą“ [pedagog. 3], „užsiėmimai apie lytinius santykius paaugliams, kurie nėra dar lytiškai aktyvūs“ [pedagog. 5], „žinių teikimo principas“ [pedagog. 10], „suteikti žinių“ [pedagog. 17], „Suprantamais žodžiais pokalbis apie lytinį gyvenimą“ [pedagog. 35], „Seksualumas, tai noras, gebėjimas tenkinti lytinius poreikius. Pagalba vaikui, suvokiant save, kaip lytinį subjektą“ [pedagog. 45]	34
Lytinis auklėjimas – aukštesniųjų savybių ir vertybių ugdymas	„nuoseklus ir aiškus (nuoseklus) švietimas šiuo klausimu. Tai įtakoja tėvai, mokytojai, kunigai“ [pedagog. 7], „vertybių ugdymas“ [pedagog. 8], „siekiami ugdytiniams ugdyti dorovines nuostatas, lemiant teigiamą vienos lyties asmens požiūrį į kitą. Valios ugdymas – pagrindinis tikslas“ [pedagog. 9], „<...> valios ugdymo principai“ [pedagog. 18], „ugdoma žmogaus valia susilaikyti nuo ankstyvų, atsitiktinių santykių ir pan.“ [pedagog. 19], „moralinių normų mokymas“ [pedagog. 30]	24
Lytiškumo ugdymas – holistinis ugdymas	„vaikų ruošimas gyvenimui: šeimos kūrimui, giminės praradimui“ [pedagog. 2], „žmogaus vertybės ir žinios lytiniais klausimais realizuojamos realiame gyvenime“ [pedagog. 3], „naujos kartos ugdymas visais gyvenimo atžvilgiais ir visomis savo žmogiškosios prigimties išgalėmis“ [pedagog. 10], „kalbėti apie draugystę, pagarbą, atsakomybę, vyro ir moters tarpusavio santykius“ [pedagog. 15], „žmogaus rengimas santuokai, tėvystei ir motinystei, ugdoma žmogaus vidinė branda“ [pedagog. 19], „Asmenybės ugdymas, rengimas gyvenimui, formuoti lytinį sąmoningumą, suteikti konkrečių žinių lytiniais klausimais (išugdyti valią ir tinkamą mokinių požiūrį į save)“ [pedagog. 20], „Lytinis ugdymas ir apima lytinį švietimą bei lytinį auklėjimą“ [pedagog. 23].	49

Tyrimo metu pastebėta, kad pedagogai skiria lytinio švietimo, lytinio auklėjimo ir lytiškumo ugdymo sąvokas: *lytinį švietimą tapatindami su žinių teikimu* apie fiziologinius moterų ir vyrų skirtumus, higieną, lytiškai plintančias ligas, apsisaugojimą nuo neplanuoto nėštumo ir kt., *lytinį auklėjimą apibūdindami kaip aukštesniųjų savybių ugdymą* (valios, vertybinių nuostatų dorovinio požiūrio ir kt. formavimą), o į lytiškumo ugdymą žiūrėdami kaip į viską apimančią, *holistinį lytiškumo ugdymą*, kurio procese asmuo ruošiamas gyvenimui, šeimos kūrimui, tarpasmeniniams santykiams, teigiama, kad „Lytinis ugdymas ir apima lytinį švietimą bei lytinį auklėjimą“ [pedagog. 23]. Tyrimas parodė skirtingus rezultatus nei prieš dešimtmetį atlikta V. Daudaravičienės (2001) apklausa. Rezultatams galėjo turėti įtakos tai, kad apie lytiškumą, jo ugdymą pradedama kalbėti daugiau ir drąsiau.

3.3.2. Lytiškumo ugdymas mokykloje pedagogų požiūriu

Visuomenėje turėtų būti aktyviai svarstomas aktualus nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo klausimas, nes tai yra svarbi šių mokinių socializacijos dalis, lemianti lyties identiteto formavimąsi (Rogers, 2009, 2010; Yvi, 2012 ir kt.).

Pedagogų nuomone, mokiniai, turintys intelekto sutrikimą, „turi tuos pačius poreikius, pojūčius ir troškimus kaip įgalūs žmonės ir informacija, lytiškumo ugdymas yra lygiai svarbūs. Lytiškumo ugdymas gali patobulinti bendravimo spendimo <...> ir kt. įgūdžius“ [pedagog. 1], todėl jį reikia vykdyti, kad paauglys „tinkamai suvoktų vyro ir moters skirtumus, mokėtų tarpusavyje palaikyti normalius santykius“ [pedagog. 4], būtų išvengta „nesavalaiškės ir nesaugios lytinės elgsenos“ [pedagog. 20], o „neįgalieji turi teisę į švietimą apie šeimyninį gyvenimą, taip pat į lytinį ugdymą“ [pedagog. 38]. Tačiau neretai manoma, kas lytiškumo ugdymas yra itin svarbus dėl „padidėjusio lytinio (seksualinio) potraukio“ [pedagog. 2], „jų emocijos ir poelgiai yra daug stipriau reiškiami nei sveikųjų bendraamžių“ [pedagog. 6], „<...> vaikams trūksta žinių lytinio švietimo srityje. Jie tuo perdėtai domisi. Ne visada moka adekvačiai išreikšti savo jausmus“ [pedagog. 3].

Tyrimo rezultatai parodė (žr. 25 lentelę), kad pedagogai lytiškumo ugdymą laiko aktualia nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių ugdymo problema dėl mokinių ir tėvų *nepakankamų žinių apie lytiškumo ugdymą*. Informantai ypač susirūpinę dėl *auklėtinių aktyvaus lytinio gyvenimo*, kurio pasekme tampa ankstyvas nėštumas, lytiškai plintančios ligos ir kt. Ugdytojai taip pat susiduria su nepilnamečių seksualinio išnaudojimo problema („<...mergaitės, net tėvams

žinant, bendrauja su suaugusiais vyrais...>“ [pedagog. 17]) bei paauglių homoseksualių elgesiu. Problemas sąlygoja mokinių *emocijų ir elgesio problemas, socialinių įgūdžių trūkumas*, o gilina *neigiamas šeimos ir aplinkos poveikis*. S. Ustilaitė (2001) pažymi, jog paaugliai ankstyvais lytiniais santykiais bando kompensuoti nepakankamą dvasinį ryšį su tėvais, meilės ir pasitikėjimo stoka. Manoma, kad tėvų meilė, pasitikėjimas paaugliais kaip asmenybėmis gali sumažinti lytinio gyvenimo patirties turinčių paauglių skaičių ir su ja susijusią skaudžią seksualinę patirtį. Ankstyvi lytiniai santykiai daro įtaką emocinių ir psichologinių problemų atsiradimui (Rector, 2002) ir sudaro sąlygas atsirasti kitoms rizikingo elgesio apraiškoms.

25 lentelė

Pedagogų požiūris į lytiškumo ugdymo poreikį mokykloje (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Nepakankamos žinios apie lytiškumą	„Labai mažai žinių gauna šeimos“ [pedagog. 65], „šeimose nekalbama apie lytiškumą. Patys nesupranta savo organizmo pakitimų“ [pedagog. 48]	59
Aktyvus auklėtinių lytinis gyvenimas	„mokyklos bendrabutyje gyvena tiek mergaitės, tiek berniukai, tarp jų užsimezga draugystė, kurios ne visada yra kontroliuojamos“ [pedagog. 60], „proto negalią turintys asmenys yra lytiškai aktyvesni ir turi nevaldomą (dažnai) tam potraukį“ [pedagog. 16], „<...> gyvena lytinį gyvenimą, „dalijasi patirtimi“ su kitais mokiniais. Manau reikia sudaryti alternatyvą tam“ [pedagog. 44], „mergaitės paauglės ieško sau draugų ir anksti pradeda lytinį gyvenimą, 3 atvejai, kai 10 kl. mokinės tapo nėščios“ [pedagog. 2], „mergaitės, net tėvams žinant, bendrauja su suaugusiais vyrais, taip pat yra atvejų slapstosi nuo auklėtojų, kad galėtų pabendrauti berniukai su mergaitėmis“ [pedagog. 17], „susidomėjimas tos pačios lyties asmeniu“ [pedagog. 14; 15]	20
Emocijų ir elgesio problemos, susijusios su lytiškumo raiška	„<...> nesuvokia tam tikrų dalykų, nežino normų, kaip tvarkytis su savo jausmais, potraukiais, emocijomis“ [pedagog. 29], „stokoja savitvardos, greičiau pasiduoda neigiamai įtakai“ [pedagog. 42], „dažniausiai nesuvokia pasekmių ir pan.“ [pedagog. 19], „<...> neadekvačiai vertina save ir kitus <...> [pedagog. 21], „<...> nesuvokia, kas su juo darosi. Kas normalu, kas ne“ [pedagog. 41], „sunkiau vaikui savarankiškai suvokti savo bręstančio kūno kintančius poreikius“ [pedagog. 45], „sunkiai suvokia kultūringų santykių esmę: simpatiją, dėmesį dažnai supranta kaip paskatą lytiniam aktui“ [pedagog. 59].	9

Socialinių įgūdžių trūkumas	„sunkiau orientuojasi gyvenimiškose situacijose, yra labiau pažeidžiami“ [pedagog. 23], Reikia mokyti vaikus tinkamai priimti savo lytiškumą, jį socialiai realizuoti“ [pedagog. 39], „nepajėgia savarankiškai kritiškai mąstyti, linkę mėgdžioti dėl būdingo jiems įtaigumo nemoka atsirinkti tinkamų elgesio pavyzdžių“ [pedagog. 55], „juos lengva suvilioti, jie nežino kur kreiptis pagalbos“ [pedagog. 17].	6
Neigiamas šeimos poveikis lyties identitetui formuotis	„mokosi paaugliai iš asocialių šeimų, kuriose mato tik netinkamą pavyzdį“ [pedagog. 19], „dauguma vaikų neturi šeimų, kur gautų pirmąsias žinias“ [pedagog. 23], „Daug jų iš asocialių šeimų, kur mato negatyvius reiškinius, neigiamus pavyzdžius“ [pedagog. 23], „šeimose šiuo klausimu nėra jokio auklėjimo arba priešingai prižiūri ir prisiklauso negerų dalykų“ [pedagog. 41], „dažniausiai mokinių asocialios ir problematiškos šeimos“ [pedagog. 46].	7
Neigiamas aplinkos poveikis lyties identitetui formuotis	„problemų yra visose srityse – „pasitarnauja“ televizijos laidos, kompiuteriai, pažintys“ [pedagog. 46], „daug negerų dalykų paima iš draugų“ [pedagog. 48], „reikia apsaugoti vaikus nuo netikėtų išpuolių prieš juos kur nors svetimoje aplinkoje. Kas gali jais pasinaudoti“ [pedagog. 64].	4

Taigi auklėtinių emocijų ir elgesio problemos, socialinių įgūdžių trūkumas, kaip teigia pedagogai, dar komplikuojami socialinės aplinkos (šeimos, draugų, žiniasklaidos ir kt.) daromo neigiamo poveikio, kas gali sąlygoti paauglių ankstyvą lytinį gyvenimą, destruktivią lytiškumo raišką (pvz., viešai demonstruojamas nuogumas ir kt.)

Pedagogai taip pat nurodė aplinkos įtaką, šeimos aplinkos daromą poveikį apibūdindami nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lyties socialinius įgūdžius tarpasmeniniuose santykiuose (žr. 26 lentelę). Mokslininkai (Eastgate, Scheermeyer, Driel, 2012; Nangle, Hansen, 1993; Yacoub, Hall, 2009 ir kt.) akcentuoja socialinius įgūdžius, kaip vieną iš esminių sąlygų sėkmingai lytiškumo raiškai, tarpasmeniniams santykiams. Tai ypač svarbu plintant informacinių technologijų naudojimui, kai intelekto sutrikimą turintys asmenys patiria dar didesnį pavojų būti seksualiai išnaudojami dėl *socialinių įgūdžių stokos, patiklumo, šeimos ir aplinkos* abejingumo arba jų daromos neigiamos įtakos. Kaip rodo tyrimo rezultatai, šeima ypač svarbi socialinių įgūdžių formavimui, nes ji yra arčiausiai vaiko, paauglio, todėl reikia šviesti šeimos narius, skatinti jų veiklumą, sąmoningumą ugdant nežymų intelekto sutrikimą turinčius paauglius.

**Mokinių socialiniai įgūdžiai tarpasmeniniuose santykiuose
pedagogų požiūriu (N=66)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Socialinių įgūdžių trūkumas	„Tarpasmeninius santykius apsunkina pažintinės veiklos sutrikimai. Jiems nepakanka dorinių vaizdinių ir sąvokų analizuojant elgesį su kitais asmenimis, numatyti vieno ar kito elgesio pasekmes, tinkamai įvertinti moralines pasekmes“ [pedagog. 1], „Socialiniai įgūdžiai primityvūs; kovoja dėl savo gerbūvio bet kokiais būdais; neturi užuojautos, gailėsčio; elgesys nekultūringas“ [pedagog. 2], „Nežymią proto negalią turinčių mok. socialinius įgūdžius reikia nuolat ugdyti ir tobulinti“ [pedagog. 3], „Negebėjimas adekvačiai vertinti situacijų. <...> nemokėjimas tinkamai išreikšti savo jausmus, <...>“ [pedagog. 4], „Trūksta socialinių įgūdžių“ [pedagog. 25].	33
Neigiamas šeimos ir aplinkos poveikis	„Daug patirties įgyja šeimoje. Trūksta sanitarinių-higieninių įgūdžių. Didesnis domėjimasis priešinga lytim, potraukis. Dažnas partnerių keitimas“ [pedagog. 65], „Požiūris ir įgūdžiai labai priklauso nuo šeimos, nuo artimiausios aplinkos. Socialiniai įgūdžiai visų mokinių skirtingi. Galbūt labiau paviršutiniški“ [pedagog. 12], „Socialiniai įgūdžiai silpni, nes jie nėra ugdomi namuose. Jų supratimas baigiasi uždarius mokyklos duris“ [pedagog. 16], „Iškreipta jų gyvenimo samprata, negatyvus požiūris į save. Šalia girtaujantys tėvai, <...>“ [pedagog. 18], „Dalijasi patirtimi, įgyta šeimose, tarp bendraamžių“ [pedagog. 31].	12
Teigiama šeimos ir aplinkos įtaka	„Paauglys ateina į mokyklą iš šeimos. Dažniausiai taip kaip šeima bendrauja tarpusavyje, tokie įgūdžiai ir vaikuose“ [pedagog. 43], „Socialiniai įgūdžiai dažniausia priklauso nuo auklėjimo šeimoje ar globos įstaigoje. O tai labai matosi tarpasmeniniuose santykiuose („valdiški vaikai“ ir „naminukai“). Pirmiausia tai priklauso nuo santykių ir auklėjimo šeimoje“ [pedagog. 62].	4
Patiklumas tarpasmeniniuose santykiuose	„Yra neatsargūs, lengvai užmezga santykius su nepažįstamais žmonėmis, labai patiklūs, nevertina ir nesaugo savo kūno, seksualiai provokuoja priešingos lyties atstovus“ [pedagog. 38], „Jie labai greitai užmezga pažintis su nepažįstamais žmonėmis, yra pernelyg patiklūs ir prieraišūs, neadekvačiai vertina savo ir kt. elgesį“ [pedagog. 44].	4

**3.3.3. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių šeimos planavimas
tėvų ir pedagogų požiūriu**

Intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo raiška per lyčių tarpusavio santykius ir šeimos planavimas yra vienas iš aspektų, svarbių sėkmingai neįgalaus mokinio integracijai visuomenėje. D. A. Richards, S. L. Watson, S. M. Monger, C. Rogers (2012), R. Sandland (2013), E. Giedraitienė, R. Vaičekauskaitė (2002) pažymi, kad šių mokinių teisės į lytinį gyvenimą neretai pažeidžiamos. Šeimos narių ir socialinių darbuotojų nuostatos tampa pagrindiniu faktoriumi, lemiančiu neįgalaus mokinio lytiškumo raišką tarpusavio

santykiuose (Rogers, 2009, 2010). V. Vaicekauskienės (2011) tyrimų rezultatai parodė, kad neįgalių vaikų draugystė ir intymūs santykiai sudaro reikšmingą jų gyvenimo dalį, tačiau negalę turintys asmenys yra labai pažeidžiami lytiškumo prasme, nes jų seksualinių poreikių patenkinimas dažniausiai priklauso nuo kitų žmonių nuoširdumo, empatijos, požiūrio į neįgalų žmogų kaip lygiavertį asmenį. Svarbu pažymėti, kad Neįgaliųjų teisių konvenciją (2010) ratifikuojančios šalys įsipareigoja imtis veiksmingų ir atitinkamų priemonių, kad negalę turintys žmonės nebūtų diskriminuojami dėl negalės sudarant santuoką, šeimą, prisiimant tėvystės (motinystės) įsipareigojimus ir atsakingai galėtų priimti sprendimus dėl savo vaikų skaičiaus ir jų gimimo laikotarpių, gautų informaciją reprodukcijos ir šeimos planavimo klausimais ir būtų suteiktos priemonės, kurios leistų jiems pasinaudoti šiomis teisėmis. Neįgalieji, įskaitant vaikus, lygiai su kitais asmenimis turi teisę išsaugoti savo vaisingumą.

Analizuojant tėvų lūkesčius į intelekto sutrikimą turinčių mokinių šeimos planavimą pastebėta, kad nemažai tėvų su vaikais *nekalba apie būsimą šeimą*, tačiau kiti bendrauja su vaikais šiais klausimais: *savitarpio supratimas šeimoje, tarpusavio pagalba šeimoje, meilė, pagarba / savigarba, atsakomybė, pareiga, vyro vaidmens išryškkinimas, karjeros akcentavimas* (žr. 27 lentelę). Tačiau kai kurie tėvai pabrėžia, kad efektyviausias rengimas šeimai yra *mokymas savo pavyzdžiu*: „geriausiai, kad vaikas matytų, kaip elgiasi jo mama ir tėtis“, „<...> nekalbame. Vaikai mato tėvų tarpusavio bendravimą ir to pakanka“. Akivaizdu, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių tėvai turi gana pozityvius lūkesčius į šių mokinių šeimos planavimą, ypač daug dėmesio skiria *savitarpio supratimo šeimoje* svarbai, tai, jų nuomone, viena iš pačių pagrindinių sėkmingos šeimos planavimo aspektų.

**Tėvų lūkesčiai apie nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių
šeimos planavimą (N=34)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Lūkesčiai apie būsimą šeimą neaktualizuoti	„Apie tai nekalbame“ [tėv. 27], „Tiesą pasakius, apie tai dar nekalbėjome“ [tėv. 31].	17
Savitarpio supratimas šeimoje	„Šeimoje turi būti savitarpio supratimas, tarpusavyje daug bendrauti, turėti bendrų pomėgių“ [tėv. 9], „Pakantumas, jei yra klystama, ramūs pokalbiai ir santykių aiškinimasis“ [tėv. 10], „Kad būtų santarvė ir supratingumas“ [tėv. 11], „Tarpusavio supratimą“ [tėv. 14], „Supratimą, <...>, rūpestį“ [tėv. 7], „Reikia susikalbėjimo, mokėti nušviesti“ [tėv. 30], „<...> supratimą, gerumą“ [tėv. 32], „Kad nesipyktų“ [tėv. 17], „Svarbiausia yra išklausti vienas kitą, problemas spręsti taikiai, pasakyti griežtą „ne“ smurtui. Tačiau iš vaikų globos namų vaikai dažniausiai išeina taip ir neturėdami tinkamo šeimos modelio pavyzdžio“ [tėv. 21], „Tarpusavio elgesys, kokios daromos klaidos, dėl ko dažniausiai kyla ginčai, kaip jų išvengti“ [tėv. 23] „Kad reikia kuo artimiau susipažinti su draugu bei jo šeima“ [tėv. 18].	13
Tarpusavio pagalba šeimoje	„Padėti namų ruošos darbus, buities darbus“ [tėv. 8], „Kad turi būti <...> darbai bendri, vaikų auklėjimas“ [tėv. 6], „Tai, kad šeima – tai ne tik seksas lovoje, visokeriopa pagalba žmonai“ [tėv. 8], „Kalbu, kad reikia šeimoje daug padėti darbuose“ [tėv. 15], „Pagalba vienas kitam įvairiuose namų ruošos darbuose“ [tėv. 16], „Pagalbą, draugystę, <...>“ [tėv. 20].	6
Meilė šeimoje	„Kad jie vienas kitą mylės, turės vaikelių, kuriais džiaugsis ir mylės“ [tėv. 6], „Kad reikės savo žmoną mylėti ir gerbti“ [tėv. 25], „Kad turi būti meilė“ [tėv. 6], „Meilę, ištikimybę“ [tėv. 29], „Apie vyro ir moters meilę vienas kitam, bendravimą, elgesį, <...>“ [tėv. 31].	5
Pagarba / savigarba šeimoje	„Kad turi būti <...> pagarba, <...>“ [tėv. 6], „Pagarbą, pasitikėjimą vienas kitu“ [tėv. 24], „Kad moteris turi būti visų pirma gerbianti save“ [tėv. 21], „Savigarbą“ [tėv. 34].	5
Atsakomybė šeimoje	„<...> atsakomybę“ [tėv. 20], „<...>ir atsakingumo“ [tėv. 31].	5
Pareiga šeimoje	„Pareiga šeimai, darbe <...>“ [tėv. 7], „Apie jų pareigas šeimoje, <...>“ [tėv. 34].	3
Vyro vaidmens išryškėjimas	Vyras, neturintis žalingų įpročių „Kad nebūtų panašūs į savo tėvus (pagal ydas)“ [tėv. 20], „Kad būsimas vyras būtų padorus, kad per daug neturėtų žalingų įpročių, būtų rūpestingas, paslaugus“ [tėv. 9], „Kad negertų, nesimuštų“ [tėv. 17], „Kad būtų geras, negertų, nerūkytų, <...>“ [tėv. 29], „Kad būtų sąžiningas, be žalingų įpročių. <...>“ [tėv. 18] Vyras šeimos maitintojas „Apie tai, kad vyras turi uždirbti pinigus šeimos išlaikymui. <...>“ [tėv. 8], „Gauti gerą vyrą, kad uždirbtų daug pinigų“ [tėv. 26], „<...> rūpintųsi šeima (vyras)“ [tėv. 29].	5 3

Tėvai taip pat atspindėjo lūkesčius dėl vyro vaidmens šeimos gyvenime: „Vyras, neturintis žalingų įpročių“, „Vyras šeimos maitintojas“. Šie teiginiai išryškino visuomenėje gajų stereotipinį požiūrį į vyro, kaip šeimos galvos, vaidmenį, taip pat gana akivaizdžiai parodė, kad neretai intelekto sutrikimą turintys vaikai į ugdymo įstaigas ateina iš socialinės rizikos, asocialių šeimų. Analizuojant interviu duomenis taip pat aptiktas fenomenalus tėvų požiūris (kategorija – *karjeros akcentavimas*) apie į nežymų intelekto sutrikimą turinčios paauglės būsimos šeimos planavimą: „Kad tas vyras atsirastų gyvenime kuo vėliau, kadangi svarbiausia mokslai, geras darbas, o šeima gali ir palaukti.“ Šis fenomenas atspindi požiūrį, kad tėvams nėra svarbu, kad paauglys turi negalę, jis yra matomas kaip sėkmingai siekiantis išsilavinimo ir karjeros, o šeimą planuojantis tik pasiekęs statusą visuomenėje.

Kiek kitoks požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių vaisingumą atsispindėjo pedagogų atsakymuose (žr. 28 lentelę). Daugelis jų išreiškė savo *neigiamą nuostatą į šeimos kūrimą*. Tačiau yra pedagogų, kurie nėra taip kategoriškai nusiteikę, jie mano, kad šiems mokiniams *reikia pagalbos planuojant šeimą*. Kiti pedagogai deklaravo, kad intelekto sutrikimą turintys asmenys *turi teisę į šeimą*: „neįgalieji turi teisę į visus žmogiškuosius santykius“, „jie teisę į vaisingumą turi“, todėl reikia „leisti gimdyti“, keletas iš jų net teigė, kad „praktika rodo, kad dalis mokinių sėkmingai sukūrė šeimas, augina vaikus“.

Reikia pasakyti, kad ugdymo įstaigose vyrauja *ne tokie pozityvūs lūkesčiai į neįgalių mokinių šeimos planavimą*, t. y. atliekant tyrimą akivaizdžiai išsiskyrė pedagogų *neigiama* nuostata šiuo klausimu. Tačiau informantai suvokdami, kad *neįgalieji turi teisę į šeimą*, vaikų gimdymą, nurodė, kad *reikalingas švietimas kuriant šeimą*, taip pat ją sukūrus.

Pedagogų požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių šeimos planavimą (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Neigiama nuostata į šeimos kūrimą	„<...> negatyvus požiūris. Tokie mokiniai sukuria šeimas su panašiais į save, o sulaukia vaikų, kurių proto negalia yra dar žymesnė“ [pedagog. 3], „neatsakingai seksualiai elgiasi. Neplanuoja nėštumo, negalvoja apie pasekmes“ [pedagog. 5], „patys nebūdami brandžios asmenybės, neišugdys ir vaikų“ [pedagog. 18], „negerbia partnerio, todėl nesisaugo, nevartoja kontr. priemonių, todėl dažnai pastoja“ [pedagog. 21], „<...> jau mokykloje dirbu 35 metai. Auklėju buvusių mokinių vaikus. Reiškia šie vaikai kuria šeimas, gimdo vaikus, vėl turinčius protinį atsilikimą, kartais net didesnį“ [pedagog. 23], „padaugėja neįgalių naujagimių“ [pedagog. 36], „tokių mokinių vaisingumas nepageidautinas, išsigimsta tauta“ [pedagog. 48], „neplanuoja šeimos, atsitiktiniai lytiniai santykiai, gimdo labai dažnai tik dėl pašalpu“ [pedagog. 46], „praktika tokia – kuo protinė negalia didesnė, tuo daugiau vaikų šeimoje“ [pedagog. 59], „geriau būtų, kad šie negalia turintys žmonės būtų sterilizuojami“ [pedagog. 22], „<...> reiktų, mano manymu, riboti vaikų skaičių šeimoje“ [pedagog. 16].	19
Aktyvus švietimas, rengiant sutrikusio intelekto vaikus šeimai	„kontroliuoti, suteikti žinių tais klausimais, padėti spręsti jiems iškilusias problemas“ [pedagog. 9], „reikia supažindinti su kontracpcija. Bet tai reikia daryti subtiliai, individualiai“ [pedagog. 39], „manau, jiems būtina didelė parama, kai susilaukia palikuonių“ [pedagog. 9], „būtina supažindinti su apsisaugojimo nuo nėštumo priemonėmis“ [pedagog. 30], „galėtų būti saikingai reguliuojamas“ [pedagog. 41], „reikia įvertinti rizikos veiksnius“ [pedagog. 20], „žiūrint, koks negalios lygis“ [pedagog. 9], „Geriausia, žinoma, būtų, kad šeimoje vienas iš tėvų būtų sveikas“ [pedagog. 17].	7
Teisės į šeimą pripažinimas	„Turi teisę į visus žmogiškuosius santykius“ [pedagog. 38], „Leisti gimdyti“ [pedagog. 52], „manau, kad merginos arba vaikinai gali kurti šeimas ir gimdyti vaikus“ [pedagog. 17], „tai kiekvieno žmogaus teisė“ [pedagog. 39], „kiekvieno žmogaus teisė ir pasirinkimas“ [pedagog. 31].	6
Sėkmės atvejų planuojant šeimą patirtis	„praktika rodo, kad dalis mokinių sėkmingai sukūrė šeimas, augina vaikus“ [pedagog. 13; 15].	3

Atliekant tyrimą, pastebėti socialinėje ir edukacinėje aplinkoje nagrinėjami opūs intelekto sutrikimą turinčių mokinių šeimos planavimo aspektai. Nemaža dalis tėvų net nesiryžta kalbėti su vaikais apie būsimą šeimą, o daugelis pedagogų išreiškia neigiamą nuostatą į nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių šeimos planavimą. Tam gali turėti įtakos ilgą laiką vyravęs klinikinis požiūris į šių vaikų ugdymą, akcentuojantis sutrikimo pobūdį ir jo šalinimo metodus, o ne siekis neįgalaus mokinio integracijos į socialinę aplinką, visuomenę. Tačiau reikia pažymėti, kad vyrauja ir kitokia informantų nuomonė dėl

šių mokinių šeimos planavimo seksualumo ir lytiškumo sampratų kontekste. Pedagogai teigia, kad šiems mokiniams reikia padėti kuriant tarpusavio šeimos santykius, o tėvai siekia perteikti sėkmingos santuokos aspektus.

3.3.4. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo aktualumas

Moksliniame diskurse (Wilkenfeld, Ballan, 2011; Swango-Wilson, 2010 ir kt.) pažymima, kad neįgalaus mokinio lytiškumas turėtų būti suvokiamas kaip natūrali ir svarbi gyvenimo ypatybė, kaip dalis bendrosios žmogaus sveikatos, nes psichologiniai, etiniai ir emociniai lytiškumo aspektai neįgaliam žmogui išlieka ne mažiau aktualūs kaip ir kitiems visuomenės nariams. Nagrinėjant tėvų požiūrį į lytiškumo ugdymą (žr. 29 lentelę) pastebėta, kad tėvai pasižymi pasyvumu, kai kurie teigia, kad *lytiškumo ugdymas yra neaktualus*. Tėvai nėra linkę kalbėti su vaikais ir mano, kad pats paauglys gali viską *sužinoti iš aplinkos*: draugų, internetinių forumų, taip pat neretai ši klausimą linkę *perduoti mokyklos pedagogams ir (ar) darbuotojams*. Tėvų pasyvumas ugdant lytiškumą, taip pat įsitikinimas, kad lytiškumą atspindinčios elgsenos paaugliai gali išmokti žiniasklaidos priemonėse, problemą tik gilina. A. Juodraitis, R. Pocevičienė (2008) pažymi, kad žiniasklaida tampa itin svarbiu asmenybės socializacijos elementu, nes formuoja išorinio pasaulio sampratą, požiūrį į įvairius reiškinius, elgesio normas, vertybių sistemą. S. Ustilaitė (2001) nurodo, kad paaugliai, besidomintys erotiniais ir pornografiniais filmais, dažniau nei tuo nesidomintys turi lytinių santykių.

29 lentelė

Tėvų informacijos apie lytiškumo ugdymą šaltinis (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Informacija iš aplinkos	„Apie lytinius santykius dažniausiai jis sužino pats iš internetinių forumų, žurnalų bei iš draugų“ [tėv. 23], „Visko išmoks pats, skubėti nereikia. Svarbiausia neperlenkti lazdos“ [tėv. 26]	2
Informacija iš mokyklos	„pageidaučiau, kad tai būtų paaiškinta mokykloje“ [tėv. 24], „tokiom temom kalbės su mokytoja“ [tėv. 11], „šeimoje nebūtų galima paaiškinti, kad esi berniukas“ [tėv. 24], „Namuose aš nesugebu vaikams paaiškinti apie lytiškumą“ [tėv. 24].	6
Informacija apie lytiškumo ugdymą neaktuali	„Jis dar mažas“ [tėv. 15], „Mano vaikas dar mažas“ [tėv. 2], „Kol kas nesvarbus“ [tėv. 25], „Visiškai nesvarbus“ [tėv. 1], „Nelabai svarbus“ [tėv. 27], „Nežinau“ [tėv. 15], „Kažkaip dar nesusimąščiau“ [tėv. 11].	7
Informacijos šaltinis nenurodomas	„Labai svarbus“ [tėv. 5; 8], „Viskas yra svarbu nuo a iki z.“ [tėv. 7], „Lytiškumo ugdymas svarbus“ [tėv. 30].	9

Tyrimas taip pat parodė, kad kai kurie tėvai supranta *lytiškumo ugdymo aktualumą*, todėl pedagogai turėtų siekti įtraukti šiuos tėvus į lytiškumo ugdymą, bendradarbiaujant užtikrinti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių sėkmingą lyties identiteto formavimąsi. Požiūrio į lytiškumo ugdymo aktualumą formavimas ir nors mažos dalies tėvų įtraukimas į ugdymo procesą galėtų būti paskatinimas kitiems tėvams plėsti problemos suvokimą bei paskatinti jų dalyvavimą ugdant lytiškumą.

Valstybinėje šeimos politikos koncepcijoje (2008) akcentuojamas glaudus šeimos, mokyklos ir visuomenės bendradarbiavimas, padedant šeimai ugdyti asmenį, pajėgų suvokti pasaulį, savarankiškai ir kartu su kitais spręsti savo ir visuomenės gyvenimo problemas. Kaip jau buvo minėta anksčiau, bendradarbiavimo svarba deklaruojama ugdymą reglamentuojančiuose dokumentuose, taip pat Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007). Tyrimu buvo siekiama išsiaiškinti tėvų bendradarbiavimo su pedagogais lytiškumo ugdymo klausimais aspektus. Tyrimo metu pastebėta, kad tėvai, ugdant lytiškumą, mažai linkę bendradarbiauti su pedagogais, neretai pasitenkinama tik formaliu dalyvavimu susirinkimuose. Analizuojant informantų atsakymus buvo išskirtos šios kategorijos (žr. 30 lentelę): *bendradarbiavimo stoka, aktyvus keitimasis informacija su pedagogais, formalus bendravimas mokyklos susirinkimuose*. Tėvų *bendradarbiavimo stoka* su pedagogais lytiškumo ugdymo klausimais pasižymi tėvų nenorėjimu šiuo klausimu bendrauti su pedagogais, nes jie labiau linkę problemas spręsti šeimoje arba kreipiasi tik iškilus problemoms. Tačiau kai kurie tėvai *aktyviai keičiasi su pedagogais informacija* apie lytiškumo problemas, bando bendrai surasti tinkamiausius jų sprendimo variantus, o kiti apsiriboja *dalyvavimu bendruose susirinkimuose*, kuriuose, anot jų, ne visada išsamiai aptariami lytiškumo klausimai.

**Tėvų deklaruojamas bendradarbiavimas su pedagogais
lytiškumo ugdymo klausimais (N=34)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendradarbiavimo stoka	„Nebendrauju šia tema“ [tėv. 1], „Dar neteko bendrauti šia tema“ [tėv. 6], „Ta tema neteko man bendrauti“ [tėv. 7], „Apie tai nekalbu“ [tėv. 17], „Mokytojai – sau. Aš – atskirai“ [tėv. 8], „Su mokytojais bendraujam mažai, dažniausiai bandom viską spręsti namuose šeimoje“ [tėv. 10], „Kažkaip dar nesusimąščiau, tokiom temom kalbės su mokytoja“ [tėv. 11], „Visai nebendraujame“ [tėv. 24], „Kol nekyla problemų tais klausimais nebendraujame“ [tėv. 25].	15
Aktyvus keitimasis informacija su pedagogais	„Skambučiai telefonu, susirinkimai“ [tėv. 26], „Retkarčiais pasikalbame telefonu su auklėtojais“ [tėv. 27], „Paklausiu, koks vaiko elgesys mokykloje, draugų tarpe“ [tėv. 29], „Kalbėti apie tai“ [tėv. 2], „Kalbame apie tai“ [tėv. 3], „Kalbame“ [tėv. 5], „Kalbamės“ [tėv. 18], „Konsultuojosi“ [tėv. 19], „Kartais apie tai pasikalbame“ [tėv. 34], „Perteikdami savo nuomones, prašymus, patirtis“ [tėv. 4], „Su auklėtoja bandome rasti geriausią variantą“ [tėv. 9], „Konkrečiu atveju bandome patarti, suprantamai paaiškinti“ [tėv. 9], „Pasitariau, pakalbame šia tema“ [tėv. 31].	10
Bendravimas mokyklos susirinkimuose	„Kalbuosi su pedagogais, kai nuvažiuoju į susirinkimus“ [tėv. 15], „Dalyvauju mokykloje susirinkimuose“ [tėv. 16; 26], „Bendradarbiavimas yra labai minimalus, susirinkimuose šie klausimai dažniausiai neliečiami“ [tėv. 21], „Per susirinkimus kartais užsimeina apie šiuos klausimus“ [tėv. 23], „Bendradarbiaujame su savo įstaigos specialistais“ [tėv. 20], „Paskaitos, pokalbiai“ [tėv. 32], „Kalbame, skaitome šia tema knygas, žurnalus“ [tėv. 14].	6

Tėvų keliami klausimai pedagogams dėl nežymų intelekto sutrikimų turinčių paauglių lytiškumo ugdymo. Maža dalis pageidaujančių bendradarbiauti su pedagogais tėvų nurodė juos dominančius klausimus apie lytiškumo ugdymą (žr. 31 lentelę): bendravimo lytiškumo tema su vaiku problemos, informacijos lytiškumo ugdymo klausimais poreikis. Juos domina bendravimo su vaiku klausimai: pvz.: „<...> kada ir kaip pradėti pokalbį, kad neužsisklęstų ir būtų atvira <...>“ [tėv. 9], „Kaip reaguoti į vaikų domėjimąsi priešinga lytimi?“ [tėv. 31], „Kada vaikas pradeda bręsti, keičiasi balsas ir t.t.“ [tėv. 14]. Taip pat kai kuriems tėvams trūksta visapusiškos informacijos lytiškumo ugdymo klausimais, pvz.: „Iš kur gauti literatūros šiuo klausimu“ [tėv. 24], „Neretai pastebima, kad mokyklose labai trūksta lytiškumo ugdymo paskaitų ir pan.“ [tėv. 21]. B. Obelenienė, K. Pukelis (2004) akcentuoja, jog efektyvios mokinių ankstyvų lytinių santykių ir lytiškai plintančių ligų prevencijos programos turėtų būti pagrįstos ne kontraceptikų propagavimu, bet ryšio tarp tėvų ir vaikų stiprinimu. Mokykloje turėtų būti skiriama daugiau dėmesio tėvų, kaip ugdytojų, vaidmeniui (Giedraitienė, Vaičekauskaitė, 2002; Obelenienė, Pukelis, 2004 ir kt.).

Tėvų klausimai pedagogams apie lytiškumo ugdymą (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendravimo lytiškumo tema su vaiku problemos	„Dažniausiai iškyla klausimas, kada ir kaip pradėti pokalbį, kad neužsisklęstų ir būtų atvira, tai ne visada pavyksta“ [tėv. 9], „Vaikai šiuo klausimu nėra linke su suaugusiais atvirai kalbėtis“ [tėv. 9], „Retai teiraujuos vaiko apie lytiškumą, jis nekalba“ [tėv. 23], „Kaip reaguoti į vaikų domėjimąsi priešinga lytimi?“ [tėv. 31], „Bendravimas“ [tėv. 5], „Bendrauti su vaiku“ [tėv. 3].	6
Informacijos lytiškumo ugdymo klausimais poreikis	„Iš kur gauti literatūros šiuo klausimu“ [tėv. 24], „mokyklose labai trūksta lytiškumo ugdymo paskaitų ir pan.“ [tėv. 21].	2

Tyrimo metu pastebėta, kad vyrauja skirtingas ugdymo proceso dalyvių (tėvų ir pedagogų) požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo ugdymą socialinėje ir edukacinėje aplinkoje. Pedagogai teigia, kad lytiškumo ugdymas yra aktuali problema dėl mokinių ankstyvų lytinių santykių, socialinių įgūdžių stokos, emocijų ir elgesio problemų, destruktivaus lytinio elgesio demonstravimo. Tėvams būdingas pasyvus požiūris į lytiškumo ugdymą, jie linke šią funkciją perduoti pedagogams ir žiniasklaidai. Tai gali būti sąlygota to, kad nemaža dalis mokinių ateina iš šeimų ir aplinkos, darančių jiems neigiamą įtaką, kur perimamos netinkamos elgesio normos ir vertybinės orientacijos. Reikia pažymėti, kad sėkmingam lytiškumo ugdymo procesui itin svarbu tėvų ir pedagogų bendradarbiavimas, nes tik derinant ugdymo tikslus, ieškant bendrų problemų sprendimo variantų galima pasiekti sėkmingo mokinio lytinio identiteto formavimo(si). Pedagogai turėtų siekti didesnio tėvų įsitraukimo į lytiškumo ugdymo procesą, plėsti jų suvokimą apie lytiškumo svarbą.

3.3.5. Lytiškumo ugdymas šeimoje tėvų požiūriu

Ugdymas šeimoje. Atliekant tyrimą buvo siekiama išanalizuoti, kaip tėvai ugdo lytiškumą šeimoje, nes lytiškumo ugdymo pradžia yra šeimos institucijoje, kur duodama gyvenimo patirtis, formuojasi vertybės, charakterio savybės. Šeimos reikšmė taip pat pabrėžiama Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programoje (2007), kurioje akcentuojama, kad lytiškumo ugdymas gali būti sėkmingas, jei pirmaisiais ir pagrindiniais vaikų auklėtojais laikysime tėvus. Tyrimo metu pastebėta, kad tėvai pokalbiuose su vaiku apie šeimą, berniukų ir mergaičių skirtumus (žr. 32 lentelę), „skiepija“ paaugliams pagarbą priešingai lyčiai, bendravimo tarp lyčių gebėjimus, tačiau neretai auklėjimas pasižymi ir stereotipiniu požiūriu į

lytis. Informantai formuoja lytiškai tipišką elgesį: „Mergaitės būsimos motinos“, „Mergaitės pasižymi „moraliau“ elgesiu“, „Berniukai saugo „silpnąją“ lytį“, „Darbais skiriasi pagal lytis“ ir kt.

32 lentelė

Šeimoje aptariamas lytiškumo raiškos turinys (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Pagarba priešingai lyčiai	„Pirmiausias akcentas yra pagarba vienas kitam, po to jau seka visa kita“ [tėv. 10], „Supratimas ir pagarba yra skiepijami nuo mažumės“ [tėv. 10], „Akcentuoju pagarbą vienas kitam“ [tėv. 24].	8
Bendravimas tarp lyčių	„Tarpusavio bendravimą, santykius“ [tėv. 23], „Kad ir berniukai, ir mergaitės yra svarbūs. <...>“ [tėv. 6], „Kad būtų draugiški, dėmesingi“ [tėv. 5].	9
Fiziologija ir higiena	„Kūno ypatumus, <...>“ [tėv. 31], „Tai, kad reikia sulaukti pilnametystės“ [tėv. 8], „Berniukų ir mergaičių skirtumus“ [tėv. 14], „A. higienos pagrindus, charakterio, išvaizdos pokyčius“ [tėv. 20].	8
Rengimas šeimai	„<...>, šeimą, ir jos tvirtumą“ [tėv. 7], „Darbas yra lygios teisės ir abu vienodai turi rūpintis šeimos gerove“ [tėv. 9].	4
Tradicinis auklėjimas	„Darbus pagal lytį <...>“ [tėv. 34], „Su mergaitėmis dažniausiai kalbama apie tinkamą – moralų elgesį <...>“ [tėv. 21], „Berniukas neturi skriausti mergaitės“ [tėv. 26], „<...>. Mergaitės – būsimos motinos“ [tėv. 6].	8
Asmens higiena	„Dažniausiai kalbame apie lytinės higienos klausimus. Tai prausimosi ir drabužėlių keitimas“ [tėv. 6], „Tai, kad reikia laikytis higienos“ [tėv. 8].	5
Ankstyvų lytinių santykių žala ir apsaugojimas nuo nėštumo, LPL	Seksualinio gyvenimo pradžia „Pirmiausia seksualinio gyvenimo amžius ir svarbiausia apsauga“ [tėv. 10], „Dažniausiai kalbama apie ankstyvų lytinių santykių žalą asmenybei, <...>“ [tėv. 21], Apsaugojimas nuo neplanuoto nėštumo, lytiškai plintančių ligų „... reikia saugotis. Akcentuoju, jog svarbu pasitikrinti“ [tėv. 23], „Savigarbą, saugotis nėštumo, neprasidėti su berniukais“ [tėv. 34].	10
Šeima nevykdo lytinio švietimo	„Dar nekalbam“ [tėv. 11], „Mes apie tai nekalbame“ [tėv. 27], „Tai paaiškina medikai“ [tėv. 20].	12

Tėvai, mokydami vaikus bendrauti su priešinga lytimi, akcentuoja: savigarbą, mandagumą, švelnumą ir pagarbą kitai lyčiai. Vienas iš svarbiausių informantų akcentuojamų lyčių tarpusavio santykių ugdymo aspektų yra *pagarbos priešingai lyčiai* pabrėžimas (žr. 33, 34 lenteles). Tėvams tai atrodo pamatinė bendravimo tarp lyčių vertybė, be kurios negali būti sėkmingų tarpasmeninių santykių. Analizuojant duomenis pastebėta, kad tėvai taip pat akcentuoja vaikams *savigarbos* reikšmę, pažymima, kad „Visų pirma reikia gerbti save <...>“ [tėv. 9]; „Pirmoje eilėje – draugystę, po to tik meilės ir seks. santykius“ [tėv.

8]. Informantai pažymėjo, kad moko vaikus *mandagumo* ir *švelnumo* santykiuose tarp lyčių. Analizuojant atsakymus pakartotinai pabrėžtas tėvų pasyvumas ugdant lytiškumą, nes kai kuriems informantams tai atrodo ne itin svarbus ugdymo klausimas, pvz.: „Nekalbu, nes dukra to nesuvokia“ [tėv. 19]; „Vaikas nesuvokia nei šeimos, nei berniukų-mergaičių skirtumų“ [tėv. 1]. Reikia prisiminti, kad, be lyties tapatumo ugdymo, vertybių, savigarbos bei pagarbos priešingai lyčiai formavimo ir kt. svarbių aspektų, lytiškumo ugdymas apima ir lytinio švietimo klausimus. Todėl tyrimo metu buvo reikšminga išsiaiškinti, ką tėvai akcentuoja kalbėdami apie ankstyvo nėštumo prevencijos priemones, lytiniu keliu plintančias ligas, lytinės higienos klausimus, t. y. tėvų vykdomą lytinį švietimą šeimoje. Pastebėta, kad informantai neretai *apie lytinį švietimą nenori kalbėti*, jį kartais perleidžia sveikatos priežiūros specialistams. Suprantama, kad lytinis švietimas yra daugiau sveikatos apsaugos sistemos nei ugdymo įstaigų klausimas, bet vis dėlto tėvai yra arčiausiai vaiko, mato jo vystymąsi, fiziologinius pokyčius ir jiems turėtų būti svarbu paaiškinti lytinės higienos klausimus, supažindinti su neplanuoto nėštumo ar lytiškai plintančių ligų prevencinėmis priemonėmis. Tačiau pedagogams reikėtų išsiaiškinti tėvams, kad lytinis švietimas negali būti vykdomas prieš lytinį auklėjimą, kurio metu mokiniam formuojamos dorovinės savybės, vertybės, valia ir t. t., nes priešingu atveju galima sukelti paauglių priešingą reakciją, t. y. jų susidomėjimą lytiniais santykiais. Reikia pažymėti, kad nemažai tėvų supažindina paauglius su *ankstyvų lytinių santykių žala ir apsaugojimu nuo nepageidaujamo nėštumo, lytiškai plintančių ligų*. Jie akcentuoja, kad anksti pradėti lytiniai santykiai daro „žalą asmenybei, <...>“ [tėv. 21], supažindina su apsaugos priemonėmis. Mažiau tėvai pateikė apibūdinimų apie lytinės higienos mokymo aspektus, jie daugiau su vaikais kalba apie *asmens higieną*: prausimąsi, drabužių keitimą, jų tvarkingumą.

33 lentelė

Bendravimo tarp lyčių ugdymo turinys tėvų požiūriu (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Pagarba priešingai lyčiai	„Visų pirma reikia gerbti save ir kitą asmenį, su kuriuo bendrauji“ [tėv. 9], „Dažniausiai yra akcentuojama pagarba priešingai lyčiai, bendravimo kultūra“ [tėv. 21], „Apie tarpusavio santykius, bendravimą, barnius, dėl ko jie kyla“ [tėv. 23].	11
Savigarba	„Visų pirma reikia gerbti save <...>“ [tėv. 9], „Pirmoje eilėje – draugystę, po to tik meilės ir seks. santykius“ [tėv. 8].	6
Mandagumas	„Būti mandagiu, neskriausti vienas kito“ [tėv. 26], „Kad mandagiai elgtųsi su berniukais“ [tėv. 27], „<...>mandagumą“ [tėv. 31].	6
Švelnumas	„<...> švelnumą, <...>“ [tėv. 31].	4
Tėvų pasyvumas	„Nekalbame“ [tėv. 1], „Nežinau“ [tėv. 15], „Neakcentuoju“ [tėv. 11], „Nekalbu, nes dukra to nesuvokia“ [tėv. 19].	7

Tyrimo metu konkretizuota, kokias dažniausiai lytiškumo perteikimo priemonės nurodo naudojantys ugdytinių tėvai. Teigiama, kad svarbus yra lytiškumo ugdymo klausimų nuoseklus *aiškinimas*: „Aiškinimas vaikui“ [tėv. 2]; „Svarbu vaikui viską aiškinti“ [tėv. 3]; „Paaiškinti profesionaliai, be išvedžiojimų, aiškiai“ [tėv. 20], taip pat *bendravimas su vaiku*: „Lytiškumas yra svarbus tiek, kiek kiekvieną domina. Mano vaikui yra tai svarbu (matau iš jo elgesio)“ [tėv. 15]; „Pas mus šeimoje sunkumų tokiomis klausimais niekada nekilo, labai atvirai kalbame visomis temomis ir tarp tėvų ir vaikų nedarom trinties vien todėl, kad esam tėvų pozicijoje“ [tėv. 10]; „Kalbamės su dukra namie. O mokykloje yra viskas pagal programą“ [tėv. 17]; „Svarbiausia kalbėtis su vaiku, atsakyti į jį dominančius klausimus“ [tėv. 10], siekiant išsiaiškinti jo poreikius, dominančius klausimus, patiems inicijuoti pokalbius, pamokymus svarbiais lyties identiteto formavimosi klausimais, lytiškumo supratimo ir raiškos aspektais.

Šeimos traktuojamas ugdytinių elgesys lytiškumo raiškos aspektais. Tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos aspektus per bendravimo su priešinga lytimi įgūdžius, savarankiškumą, rūpinimąsi savo išvaizda, ištikimybę, kantrybę, baimę, draugiškumą, pyktį ir kt. Informantai turėjo pateikti savo požiūrį į vaikų emocijų raiškos pobūdį, išsakyti problemas dėl seksualinio elgesio raiškos. Taip pat apibūdinti seksualumo reiškimosi dėsninumus.

Tėvų nuomonė apie nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių bendravimo su priešinga lytimi įgūdžius (žr. 34 lentelę) pasirodė šiek tiek prieštaringa: vieni teigė, kad jų vaikai susiduria su bendravimo problemomis, bet kiti akcentavo, kad bendravimo įgūdžiai yra pakankami ir netgi labai išlavinti: „Vaikas – mėgstantis bendrauti, randantis kalbą su įvairiais žmonėmis, dažniausiai su šypsena. Stebiu, kaip jis bendrauja su draugais, suaugusiais žmonėmis“ [tėv. 23]; „Mūsų auklėjimo vaisiais esame patenkinti, sūnus elgiasi atsakingai, santūriai, draugiškai“ [tėv. 10]. Tėvai, taip pat užsiminė, kad jų vaikams itin svarbus dėmesio poreikis („Reikalauja daug dėmesio, supratimo ir šilumos“ [tėv. 9]) ir bendravimas su kitos lyties bendraamžiais („Nori bendrauti su mergaitėmis. Apie jas kalba, perka saldinius, kviečia į pasimatymus“ [tėv. 6]).

Tėvų požiūris į bendradarbiavimo su priešinga lytimi įgūdžius (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendravimo įgūdžių stoka	„Bendravimo įgūdžių neturi. Pradeda bendrauti su mergaitėmis, bet iš karto klausia – „ar tu mane myli““ [tėv. 8], „Trūksta bendravimo kultūros, dažnai naudojami netinkami, necenzūriniai žodžiai, epitetai. Nemoka nuosekliai išreikšti minčių“ [tėv. 21], „Nėra tikro bendravimo, nes ji nekalba“ [tėv. 19], „Bendravime turi problemų, sunkiai bendraujantis su svetimais, nepažįstamais žmonėmis“ [tėv. 31], „Labiau užsidariusią, sunkiau bendraujančią su berniukais“ [tėv. 27], „Ką mato, taip ir kalba“ [tėv. 26], „Na mano dukra nėra linkusi į dideles draugystes. Greit atsibosta“ [tėv. 11], „Pasakojimų, nuotaikų kaita“ [tėv. 24], „Juokas“ [tėv. 5], „Bendrauja. Labai išdykauja“ [tėv. 15], „Bendrauja žaisdami ir išdykaudami“ [tėv. 16].	11
Bendravimo įgūdžiai pakankami	„Bendrauja normaliai, nukrypimų nėra“ [tėv. 29], „Normalūs“ [tėv. 34], „Vaikas – mėgstantis bendrauti, randantis kalbą su įvairiais žmonėmis, dažniausiai su šypsena. Stebiu, kaip jis bendrauja su draugais, suaugusiais žmonėmis“ [tėv. 23], „Labai daug šneka“ [tėv. 2], „Mūsų auklėjimo vaisiais esame patenkinti, sūnus elgiasi atsakingai, santūriai, draugiškai“ [tėv. 10], „Nori bendrauti su mergaitėmis. Apie jas kalba, perka saldinius, kviečia į pasimatymus“ [tėv. 6], „Dabar yra vaikiški, bet nuoširdūs klausimai ir atsakymai būna“ [tėv. 7], „Reikalauja daug dėmesio, supratimo ir šilumos“ [tėv. 9], „Vaikas noriai bendrauja tiek su berniukais, tiek ir mergaitėmis“ [tėv. 14], „Labiau bendrauja su berniukais“ [tėv. 25].	10

Tyrimo metu tėvai pateikė savo vaikų elgsenos apibūdinimą (žr. 35 lentelę) per savarankiškumo, rūpinimosi savo išvaizda, ištikimybės, kantrybės, baimės, draugiškumo, pykčio apibūdinimą. Informantai kalbėdami apie *draugiškumą tarpasmeniniuose santykiuose* teigė, kad jų vaikai „<...>. Stengiasi būti draugiški“ [tėv. 24], tačiau būna atvejų, kada „<...> tiktai draugauja su mažesniais arba savo lygio vaikais“ [tėv. 8]. Šie mokiniai, pasak tėvų, dažnai pasižymi *savarankišku elgesiu*, tam galimai turi įtakos tėvų rūpinimasis vaikų savarankiškumo lavinimu, pvz., „Sūnus nuo mažens buvo mokomas savarankiškumo, rūpintis savo išvaizda, higiena ir mokytis priimti tinkamai sprendimus prieš tai juos gerai apsivarsčius“ [tėv. 10]. Tačiau kai kuriems tėvams atrodo, kad *savarankiškumo įgūdžiai nėra pakankami*, nes, pvz., „reikia dar dažnai patarti, paaiškinti, kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje, yra labai jautri ir dažnai priima kaip priekaištavimą“ [tėv. 9] ir kartais „Trūksta visų socialinių įgūdžių, <...>“ [tėv. 21]. Situacija dėl socialinių įgūdžių stokos gali lemti intelekto sutrikimas, taip pat socialinės aplinkos nepakankamas dalyvavimas ugdyme. Analizuojant tėvų pateikiamą jų vaikų *rūpinimosi savo išvaizda* apibūdinimą, pastebėta, kad šiems paaugliams, kaip ir neturintiems intelekto sutrikimo, ypač svarbu atrodyti gražiai, patraukliai. Tai yra svarbu

šiuolaikinėje informacinėje visuomenėje, kai tiek televizijos laidose, tiek interneto puslapiuose yra kuriamas grožio, patrauklumo, seksualumo kultas. Dar gali būti kita, kaip pažymi E. Giedraitienė, R. Vaičekauskaitė (2002) priedžastis, – visuomenėje galiojančios vertybės: grožis, patrauklumas, sveikata ir pan. Seksualumas asocijuojasi su fiziniu patrauklumu, jaunyste, o kai šito nėra, tai žmogus yra laikomas neseksuali.

Tėvai, apibūdindami *pykčio demonstravimą*, pažymėjo, kad šie mokiniai ypač „dažnai supyksta“ [tėv. 15], pasitaiko „pykčio nevaldymo priepuoliai, emocijų nevaldymas“ [tėv. 21], o neretai „<...> audringai reaguoja į pamokymus, agresyvi, jei kas neįtinka“ [tėv. 20]. Tėvams reikėtų mokyti vaikus suvaldyti pykčio proveržius, nes jie ypač kenkia bendraamžiu, skirtingų lyčių bendravimo santykiams, tarpasmeniniame gyvenime ir kt.

35 lentelė

Ugdytinių elgsenos apibūdinimas tėvų požiūriu (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Draugiškumas tarpasmeniniuose santykiuose	„Draugiškumas“ [tėv. 5], „Vaikas nori būti <...>, draugiškas, nori save išreikšti bendraudamas su žmonėmis“ [tėv. 14], „<...> Draugiškas, tik-tai draugauja su mažesniais arba savo lygio vaikais“ [tėv. 8].	5
Savarankiškumo įgūdžiai	„Savarankiškumas, <...>“ [tėv. 2], „Savarankiškas nori būti, bet kartais tingisi. <...>“ [tėv. 8], „Vaikas savarankiškas, dažniausiai viską bando ir susitvarko pats. Retai teiraujasi mano patarimo“ [tėv. 23].	9
Pykčio demonstravimas	„Pyktis žmogui iššaukia pyktį ir baimę. O kai viskas gerai, tada būna ir vaikas geras“ [tėv. 6], „Dažnai nekantrumas pasireiškia pykčiu“ [tėv. 16], „Dažnai supyksta, net verkia“ [tėv. 15], „<...> pasireiškia <...>, dažnai pykčio nevaldymo priepuoliai, emocijų nevaldymas“ [tėv. 21].	8
Rūpinimasis savo išvaizda	„Patinka būti gražiam“ [tėv. 3], „Jis rūpinasi tada, kai ton nori, turi savo nuomonę visada apie tai“ [tėv. 7], „<...>. Savimi pasirūpina pats, pirkdamas darbužius, renkasi tai, kas patinka jam. Jis yra draugiškas, retai kada pyksta, mieliau nusileidžia“ [tėv. 23].	8
Savarankiškumo stoka	„Nėra labai savarankiška, reikia dar dažnai patarti, paaiškinti kaip elgtis vienoje ar kitoje situacijoje, yra labai jautri ir dažnai priima kaip priekaištavimą“ [tėv. 9].	4

Tėvai, apibūdindami nežymų intelekto sutrikimą turinčių mokinių emocijų raišką (žr. 36 lentelę) teigė, kad jiems kartais būdingas *dirglumo pasireiškimas tarpasmeniniuose santykiuose*, kai „Neigiamas emocijas dažnai išreiškia smurtu. <...>“ [tėv. 21], „<...> Kai blogai – keikiasi, mēto daiktus“ [tėv. 6]; tai papildo anksčiau pateiktus rezultatus, kai informantai išskyrė pykčio demonstravimą. Taip dar kartą patvirtinama, kad šiam aspektui reikia tiek

tėvams, tiek pedagogams daugiau skirti dėmesio organizuojant lytiškumo ugdymą. Tačiau kitų informantų pateikti teiginiai nurodė, kad šiems mokiniams būdinga ne tik ryškus emocijų nestabilumas, bet ir dažniais atvejais pasitaikanti adekvati emocijų raiška, pvz., „Taip, jis yra emocingas. Tačiau jas suvaldome. Svarbiausia išsikalbėti su vaiku“ [tėv. 14]. Kiti tėvai pažymėjo, kad paaugliai teigiamas emocijas dažniausiai *išreiškia džiaugsmu*: pvz.: „Kai gerai vaikui sekasi, jis džiaugiasi tėvams, apkabina mamą, glaudžiasi <...>“ [tėv. 6], „Moka džiaugtis naujomis pažintimis, rodo nuotraukas t. t. Džiaugiasi, rodo, kaip moka šokti, dainuoti“ [tėv. 8]. Nusivylimas, nesėkmės išreiškiamos ne tik dirglumu, pykčiu, bet ir liūdesiu, kai „<...> nusivylimą lydi ašaros“ [tėv. 24], „<...>, jei liūdi, nesisarmatija ir paverkti prie savų žinoma“ [tėv. 10]. Kai kuriems paaugliams būdingas uždarumas, kai jie tiek džiaugsmu, tiek nusivylimu nėra linkę dalintis su aplinkiniais, artimaisiais. Tai gali rodyti tiek asmenines charakterio savybes, tiek psichologines problemas. Į tai reiktų šeimos nariams, taip pat ir pedagogams atkreipti dėmesį.

36 lentelė

Ugdytinių šeimos pateikiama paauglių emocijų raiška (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Adekvati emocijų raiška	„Vaikas moka išreikšti emocijas“ [tėv. 33], „Taip, jis yra emocingas. Tačiau jas suvaldome. Svarbiausia išsikalbėti su vaiku“ [tėv. 14], „Atitinkamos emocijos“ [tėv. 30].	17
Neadekvati emocijų raiška	„Kai gerai vaikui sekasi, jis džiaugiasi tėvams, apkabina mamą, glaudžiasi <...>“ [tėv. 6], „Taip, sūnus emocingas, jei džiaugiasi, gali pribėgti ir pakelti nuo žemės, sušukti garsiai, <...>“ [tėv. 10], „<...>, kai linksmas, laimingas pasidalina gerom naujienom, drauge pasidžiaugiam. <...>“ [tėv. 23].	11
Dirglumas tarpasmeniuose santykiuose	„<...> Kai blogai – keikiasi, mėto daiktus“ [tėv. 6], „Pasigendu kantrybės, emocijos reiškiasi pykčiu, ašarom“ [tėv. 30], „Neigiamas emocijas dažnai išreiškia smurtu. <...>“ [tėv. 21].	5
Uždarumas	„Dažniausiai būna užsidaręs savyje, <...>. Apie problemas, iškilusius rūpesčius pasakoja retai. Savo problemas dažniausiai sprendžia pats vienas“ [tėv. 23].	3

Reikia pasakyti, kad dar vienas iš svarbiausių lytiškumo raiškos aspektų yra seksualumo demonstravimas tarpusavio santykiuose. Seksualumas, tėvų požiūriu (žr. 37 lentelę), gali būti demonstruojamas tiek subtiliai, tiek neati tinkant vyraujančių visuomenės normų, išsišokant, pernelyg siekiant artimo kontakto su kitu asmeniu ir kai tai pasitaiko netinkamose situacijose: „Siekimas pabučiuoti“ [tėv. 2], „Siekimas apkabinti“ [tėv. 11]. Tėvai, apibūdindami seksualumo raišką, pažymi, kad šie paaugliai ypač domisi priešinga lytimi, ta-

čiau taip pat teikia reikšmę žiniasklaidos ir socialinės aplinkos formuojamam seksualumo raiškos modeliui, tai ne visada laiko blogu pavyzdžiu. Žiniasklaida kartais pasitelkiama lytiškumo ugdymui šeimoje, kai tėvai kartu su vaikais matytas situacijas televizijoje, internete analizuoja, diskutuoja. Tyrimo metu pastebėta, kad nemažai tėvų lytiškumo raiškos paauglių elgesyje nepastebi.

37 lentelė

Tėvų požiūris į paauglių seksualumo raišką (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Domėjimasis priešinga lytimi	„Vaiko seksualumas reiškiasi, komentuoja moterų nuogumą, krūtinės dydį, elgesio nepadorumą“ [tėv. 6], „Ypatingas susidomėjimas vyrais“ [tėv. 19].	3
Seksualumo demonstravimas	„noras juos apkabinti“ [tėv. 19], „Siekimas pabučiuoti“ [tėv. 2].	9
Aplinkos (žiniasklaidos, draugų) dalyvavimas ugdyme	„Taip informaciją žiniasklaidoje, televizijoje seka, diskutuojame tais klausimais, kurie jam įdomūs, tėvas padeda nesuprantamus klausimus spręsti“ [tėv. 10]), „Dažnai galima išgirsti tarpusavyje vaikus kalbant apie seksualines temas, tam didelę įtaką turi visuomenė, žiniasklaida“ [tėv. 21].	2
Seksualumo raiška nepastebima	„Vengia tokių pokalbių“ [tėv. 25], „Jam nepatinka“ [tėv. 26], „Nelabai, nepastebiu“ [tėv. 23].	10

3.3.6. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytinės elgsenos raiška pedagogų požiūriu

Tyrimo metu buvo siekiama išsiaiškinti, su kokiomis problemomis, susijusiomis su ugdytinių lytimi, lytiškumu, susiduria pedagogai (žr. 38 lentelę). Analizuojant informantų atsakymus pastebėta, kad nežymų intelekto sutrikimą turintiems paaugliams ypač svarbus lytiškumo ugdymas dėl jų valios trūkumo, vertybinės sistemos nesusiformavimo (*lytinio auklėjimo poreikis*). Ugdytiniams taip pat aktualus *lytinio švietimo klausimas*, nes šie paaugliai gyvena ypač aktyvų lytinį gyvenimą, kas neramina pedagogus, nes, pvz., „Vaikas su negalia sunkiai suvokia save, savo seksualinę raidą ir laisvą pasirinkimą, teisę į apsaugą nuo seksualinės prievartos ir išnaudojimo“ [pedagog. 65]. Informantai teigia, kad *ugdytiniai lytiškai santykiuoja* ne tik su bendraamžiais, bet ir palaiko santykius su vyresniais asmenimis. (Labai tikiuosi, kad pedagogai šį faktą ne tik konstatavo, bet ir pasielgė kaip socialiai aktyvūs teisinės valstybės piliečiai ir perdavė šią informaciją teisės saugos įstaigoms. – Aut. past.) Pedagogai taip pat pažymi, kad ugdytiniai susiduria su lytinių santykių pasekmėmis: neplanuotais nėštumais, lytiškai plintančio-

mis ligomis ir kt., jiems stinga *lytinės higienos žinių*. Kaip jau buvo minėta anksčiau, pateikiant tyrimo rezultatus, lytinių santykių ankstyvą debiutą gali lemti neigiamas šeimos mikroklimatas, kai vaikai nesijaučia gerbiami, mylimi, neturi emocinio ryšio su tėvais. Taigi informantai ir vėl nurodė *neigiamą įtaką lytiškumo formavimui*, kur netgi pažymėjo, kad „tėvai dažnai su vaikais nesprenžia lytinių problemų, dažnai jau anksti tais klausimais informuoja iškreipti faktai, vaizdiniai“, tai rodo, kad patys tėvai kartais pernelyg atvirai demonstruoja savo seksualinę elgseną, taip pernelyg anksti, nesusiformavus asmenybei, perteikdami vaikams „lytinio gyvenimo sampratą“, kuria jie ne labai tinkamais būdais dalijasi su bendraamžiais. Pedagogai akcentavo ugdytinių *netinkamą seksualinę elgseną*, kai paaugliai pasižymi negebėjimu „<...> subtiliai, deramai bendrauti su priešinga lytimi“ [pedagog. 12], pasireiškia šiurkštumas, agresyvumas, patyčios. Informantai pažymėjo dar vieną destruktvyvų seksualumo demonstravimo apibūdinimą – viešą *masturbavimąsi*. Tyrimo metu taip pat buvo siekiama išanalizuoti pedagogų pateikiamą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių seksualumo požymių apibūdinimą. Informantai teigė, kad ugdytiniai dažniausiai seksualumą išreiškia per *elgesį ir aprangą*, kai merginos, norėdamos atrodyti patraukliai, pradeda ryškiau dažytis, renkasi seksualesnius drabužius, aksesuarus, domisi madingomis šukuosenomis („Pradeda dažytis, <...>“ [pedagog. 9], „Trumpi sijonai, plačiai atsagstyti marškinėliai, permatomos liemenėlės, trumpos maikutės (tokios, kad matytųsi bamba)“ [pedagog. 11], „labai puošniai ir viliokiškai rengiasi, ryškiai dažosi ir iššaukiančiai elgiasi stebint berniukams, jiems paklūsta ir noriai bendrauja“ [pedagog. 32]. Vaikinai, norėdami patraukti priešingos lyties dėmesį, „demonstruoja jėgą, grubumą“ [pedagog. 59]. Paaugliams kaip ir visiems jaunuoliams būdingas *potraukio priešingai lyčiai reiškinimas*, kai ieškoma pažinčių, siekiama atkreipti dėmesį, užmegzti kontaktą. Teigiama, kad tokio amžiaus aktyvesnės mergaitės, jos „labiau domisi berniukais, rodo iniciatyvą, siūlo draugystę“ [pedagog. 61]. Pedagogai taip pat pažymėjo, kad šiems mokiniams būdingas *atviras jausmų demonstravimas*: susidomėjimo reiškinimas, pasakojimas apie savo jausmus, nepasisekimus bei dažnas prisipažinimas raštu apie įsimylėjimą ir kt. Pedagogų nuomone, mokiniams itin *svarbus artimas kontaktas*: apsikabinimas, prisiglaudimas. Tai, anot informantų, daroma ne visada adekvačiai esamai situacijai, dėl to mokiniai apibūdinami kaip neturintys gėdos jausmo ir savigarbos. Tai gali lemti mokinių socialinių įgūdžių stoka, nemokėjimas išreikšti savo lytiškumo. Vienas informantas netgi pažymėjo, kad „jie [mokiniai] nežino, kas vyksta su jų lytiniais organais tam tikrais momentais, pvz., susijaudinus, liečiant vienas kitą“ [pedagog. 64].

**Pedagogų identifikuojamos problemos,
susijusios su ugdytinių lytiškumu (N=66)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Lytiškumo ugdymo poreikis	„Žema vertybių sistema trukdo paaugliams skirti sąvokas: meilė, aistra, simpatija <...>“ [pedagog. 21], „Sunkiau formuojamos vertybės“ [pedagog. 8], „Kokios pasekmės lydi po lytinių santykių ir pan.“ [pedagog. 29], „Vaikai su negale sunkiai suvokia savo seksualinę laisvę, pasirinkimą, apsisaugojimą, šeimos planavimą“ [pedagog. 66], „Kalbant lytinio švietimo temomis dažnai tenka susidurti su mok. menkomis žiniomis ir jų per daug dideliu susidomėjimu. <...>“ [pedagog. 3].	19
Neigiama šeimos įtaka lyties identiteto formavimuisi	„Jų uždumas „<...> blogas auklėjimas šeimoje“ [pedagog. 31], „Tai daug priklauso nuo jų protinio atsilikimo, socialinės padėties, iš kokios aplinkos vaikas atėjęs“ [pedagog. 23], „tėvai dažnai su vaikais nespėdžia lytinių jau problemų, dažnai jau anksti tais klausimais informuoja iškreipti faktai, vaizdiniai“ [pedagog. 51].	4
Aktyvus ugdytinių lytinis gyvenimas	„noras anksti pradėti lytinį gyvenimą“ [pedagog. 2], „Ankstyvas domėjimasis partneriu; Potraukis prie suaugusiųjų“ [pedagog. 4].	22
Lytinės higienos trūkumas	„Mergaites reikia pamokyti, paaiškinti, kas yra mėnesinės, kaip susitvarkyti, palaikyti švarą, berniukams poliucijų metu kaip susitvarkyti ir kas tai yra“ [pedagog. 17].	3
Netinkama seksualinė elgsena	„Savęs ir kito žeminimas, tyčiojimas“ [pedagog. 4], „grubiai elgiasi su priešingos lyties atst.“ [pedagog. 23], „Nevaldomas noras atkreipti dėmesį bet koku būdu“ [pedagog. 40]; „Siekimas bučiuotis, siekimas apkabinti, glaustytis“ [pedagog. 24] „prisiglaudimai, glostymai <...>“ [pedagog. 49]; „Dažni prisilietimai, „pasičiupinėjimai“, neturėjimas sarmatos, gėdos jausmo“ [pedagog. 50]; „Perdėtai atvirai priekabiaujama prie priešingos lyties asmenų, trūksta gėdos, savigarbos jausmų“ [pedagog. 51].	22
Viešas masturbavimasis	„nepagarbūs prisilietimai prie kai kurių kūno vietų“ [pedagog. 2]; „Masturbacija“ [pedagog. 41]; „Pasitaiko: atviras suaktyvėjusio lytiškumo demonstravimas“ [pedagog. 16].	3
Amžių atitinkantys tarpusavio santykiai	„Domėjimasis priešinga lytimi“ [pedagog. 33], „Dažniausiai mergaitės labiau domisi berniukais, rodo iniciatyvą, siūlo draugystę“ [pedagog. 61], „Tokie, kaip ir visų paauglių“ [pedagog. 63].	13
Atviras jausmų demonstravimas	„Atvirai domisi prieš. lyties draugais, viešai rodo savo jausmus, nusivylimus, atvirai viską pasakoja“ [pedagog. 2], „Raštu prisipažįsta meilėje“ [pedagog. 5], „Be jokios paslapties, atvirai“ [pedagog. 35].	7
Aprangos, elgesio akcentavimas pabrėžiant seksualumą	„Rengiasi seksualiai; Manierom stengiasi atkreipti dėmesį“ [pedagog. 5], „Pradedą dažytis, nori gražiai atrodyti“ [pedagog. 9], „Trumpi sijonai, plačiai atsagstyti marškinėliai, permatomos liemenėlės, trumpos maikutės (tokios, kad matytųsi bamba)“ [pedagog. 11], „Mergaitės stengiasi patraukti dėmesį apranga, aksesuarais, garsia kalba, buvimu greta. Berniukai – demonstruoja jėgą, grubumą“ [pedagog. 59].	18

Pedagogai taip pat pateikė ugdytinių destruktivaus seksualinio elgesio apibūdinimą (žr. 39 lentelę). Jie teigė, kad ugdytiniai pasižymi labiau *pastebimu lytiniu potraukiu*, jiems būdingi *ankstyvi lytiniai santykiai*, *neadekvatus elgesys ir apranga siekiant dėmesio*, *seksualinio turinio pokalbiai ir vaizdiniai bei nuogumo demonstravimas, masturbacija*. Apibūdinami *neadekvatų elgesį ir aprangą siekiant dėmesio* pedagogai pažymėjo, kad paauglių apranga dažnai pernelyg provokuojanti, jie dažosi, konkuruoja tarpusavyje dėl dėmesio, elgiasi agresyviai, kartais netgi prievarta siekia dėmesio. Mokinių žodyne vartojami keiksmazodžiai, vulgarūs posakiai. Pokalbiuose paaugliai dažnai analizuoja seksualinio pobūdžio temas: kalbama apie pornografiniuose filmuose ar gyvenimiškose situacijose matytas scenas. Ugdytiniai neretai patys sugalvoja istorijas, kurias pasakoja bendraamžiams, piešia piešinius seksualinių santykių tema, taip pat kartais kūno judesiais „imituoja lytinį aktą“ [pedagog. 53]. Pedagogai susiduria su paauglių masturbacijos, nuogumo demonstravimo problema, pvz., „turime mokinių, kurie nesigėdi demonstruoti savo lytinių organų“. Informantai taip pat nurodė, kad pasitaiko homoseksualumo atvejų ugdymo įstaigoje.

39 lentelė

Ugdytinių destruktivus seksualinis elgesys pedagogų požiūriu (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Padidėjęs lytinis potraukis	„Padidėjęs lytinis potraukis“ [pedagog. 7], „Nežymią proto negalę turintys paaugliai anksčiau ima domėtis lytiniu gyvenimu – jų seksualinis potraukis stipresnis, labiau išryškėja nei to paties amžiaus paauglių“ [pedagog. 34], „Jie yra gašlūs, šis jausmas turi gyvuliškumo atspalvį“ [pedagog. 28].	10
Ankstyvi lytiniai santykiai	„oraliniu seksu“ [pedagog. 22], „Atsitiktiniai lytiniai santykiai, nėštumas paauglystėje ir kiti“ [pedagog. 38].	6
Neadekvatus elgesys ir apranga siekiant dėmesio	„Iššaukiančiai apnuoginantys kūno dalis rūbai, grubus elgesys, keiksmazodžių vartojimas“ [pedagog. 21], „Ryškus makiažas, iššaukianti apranga, priekabiavimas prie berniukų, vulgarus žodynas“ [pedagog. 4], „Merginos konfliktuoja su konkurentėmis; vaikinai prieš merginas panaudoja fizinę jėgą, kad patrauktų dėmesį“ [pedagog. 19].	15
Seksualinio turinio pokalbiai, vaizdiniai	„Mėgsta seksualinio pobūdžio kalbas, nepadorūs gestai, nepadorūs pokalbiai, paveikslėliai“ [pedagog. 17], „žodžių, susijusių su seksu, vartojimas, nepadorių piešinių piešimas ir demonstravimas“ [pedagog. 23], „pasakoja savo istorijas apie meiles“ [pedagog. 55].	14
Nuogumo demonstravimas, masturbacija	„Masturbacija pamokų metu, pertraukų metu. Nuolat apie tai kalba nesigėdydami suaugusių“ [pedagog. 31], „Tenka mokyti vaikus tinkamai spręsti masturbacijos problemą“ [pedagog. 39], „turime mokinių, kurie nesigėdi demonstruoti savo lytinių organų“ (pedagog. 13, 14, 15).	12
Artimo kontakto siekimas	„Siekimas bučiuotis, siekimas apkabinti, glaustyti“ (pedagog. 24), „prisiglaudimai, glostymai, <...> (pedagog. 49), „Dažni prisilietimai, „pasičiupinėjimai“, neturėjimas sarmatos, gėdos jausmo“ (pedagog. 50), „Perdėtai atvirai priekabijama prie priešingos lyties asmenų, trūksta gėdos, savigarbos jausmų“ (pedagog. 51).	4

Tyrimo metu taip pat buvo siekiama išanalizuoti dar kokiais kitais aspektais (emocijomis, bendravimo ypatumais) ugdytiniai reiškia savo priklausymą lyčiai (žr. 40 lentelę). Pedagogai pažymėjo, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių emocijų raiška pasižymi *emocijų neadekvatumu*: „jausmų primityvumas, nediferencijuotumas, neadekvatumas esamai situacijai, staigi nuotaikų kaita“ [pedagog. 1], *emocijų nestabilumu*: „ryški emocijų kaita: dažnai tampa nenuspėjama, kalba necenzūriniais žodžiais, stumdomi, spardosi, glamžo popierių, mēto įrankius ir kt., esant gerai nuotaikai – paslaugūs, geranoriški, nuoširdūs, atviri“ [pedagog. 11], „emocijos nestabilios, daug euforijos, padėties nesuvokimas“ [pedagog. 31], „nuo beprotiškos meilės iki begalinės neapykantos“ [pedagog. 60], *pykčiu, agresyvumu*: „veido išraiška, gestai, balso tono pokyčiai, kūno poza, smogimas kam nors, durų trankymas, užsisklendimas savyje, baimė“ [pedagog. 10], „agresyvumas; patyčios; fizinis smurtas; apkalbos“ [pedagog. 5], „jų emocijos labai dažnai kinta: keliskart per dieną: dažnai jie elgiasi brutaliai, stengiasi panaudoti jėgą prieš silpnesnius draugus, juos žaloja, žaloja kartais ir patys save“ [pedagog. 32], „grubi, necenzūriška kalba; simpatijų reiškimas panaudojant grubius veiksmus“ [pedagog. 59]. Pedagogai apibūdindami *bendravimo įgūdžius* daugiausia nurodo (žr. 40 lentelę), kad paaugliai *susiduria su bendravimo įgūdžių stoka*, jiems ypač būdingi *šiurkštūs tarpusavio santykiai ir konfliktavimas*. Agresyviu elgesiu dažniau pasižymi berniukai: „Vaikiniai – grubiu bendravimu <...>“ [pedagog. 19], „Berniukai – agresyvoka poza, jėgos demonstravimu“ [pedagog. 59]. Paaugliai (nepriklausomai nuo lyties) dažnai vartoja necenzūrinius žodžius, įžeidinėja bendraamžius, juos kritikuoja. Mokiniai taip pat siekia atkreipti į save dėmesį, tai daro dažniau netinkamu būdu: „Mergaičių hiperaktyvumas, siekiant atkreipti į save dėmesį, <...>“ [pedagog. 38], „Iššaukiantis bendravimas, norint atkreipti į save dėmesį“ [pedagog. 44], „garsūs šūkalojimai, replikavimai, necenzūriniai žodžiai“ [pedagog. 5], „Atvirai pasakojantys apie savo lytiškumo patirtį“ [pedagog. 66]. Kai kurie pedagogai, apibūdindami bendravimo įgūdžius, akcentavo bendravimo ypatumus tarp skirtingų lyčių, kuriems būdingas jausmingumas, emocionalumas, neretai pernelyg viešai reiškiamas ir dėl to labai pastebimas.

Pedagogų požiūris į bendravimo įgūdžius (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendravimo įgūdžių stoka	„priešingą lytį vilioja primityviais būdais“ [pedagog. 2], „Skurdus žodynas, nemokėjimas tinkamai <...> užmegzti ir palaikyti tarpasmeninius santykius su bendraamžiais ir suaugusiais“ [pedagog. 4], „silpna bendravimo patirtis“ [pedagog. 18], „negebėjimu tinkamai bendrauti“ [pedagog. 7], „Trūksta tarpusavio supratimo, bendravimo įgūdžių“ [pedagog. 29], „nepastovūs, kintantys santykiai“ [pedagog. 35]; „apkabinimai, bučiniai“ [pedagog. 5], „bendravimo ypatumai – pavydas, pataikavimas, laiškelių rašymas su meilės prisipažinimu, pasimatymai, noras arčiau ir dažniau bendrauti“ [pedagog. 5].	20
Šiurkštumas ir konfliktai tarpasmeniuose santykiuose	„Vaikiniai – grubiu bendravimu <...>“ [pedagog. 19], „Berniukai – agresyvoka poza, jėgos demonstravimu“ [pedagog. 59], „nešvankios replikos ir kt.“ [pedagog. 9], „kalba necenzūriniais žodžiais“ [pedagog. 11], „Perdėtas aktyvumas, lengvabūdiškumas, nesantūrumas, grubumas, gobšumas tarpusavio santykiuose“ [pedagog. 38], „Dažnai konfliktuoja vieni su kitais, kartais atsiako paklusti taisyklėms, tyčia kenkia kitiems, <...>“ [pedagog. 66], „Konfliktinės situacijos, <...> [pedagog. 46], „įžeidinėja vienas kitą, žemina. Draugiškus gražius santykius jiems sunku išlaikyti“ [pedagog. 29], „kerštingi“ [pedagog. 28].	25
Siekimas atkreipti į save dėmesį	„Mergaičių hiperaktyvumas, siekiant atkreipti į save dėmesį, <...>“ [pedagog. 38], „Iššaukiantis bendravimas, norint atkreipti į save dėmesį.“ [pedagog. 44], „garsūs šūkalojimai, replikavimai, necenzūriniai žodžiai“ [pedagog. 5], „Atvirai pasakojantys apie savo lytiškumo patirtį“ [pedagog. 66], „dėmesio troškimas, <...>“ [pedagog. 7], „Stengiasi atkreipti dėmesį į save“ [pedagog. 49], „noras bet kokiomis priemonėmis patraukti aplinkinių dėmesį“ [pedagog. 66], „Stengiamasi atkreipti kitos lyties bendraamžių dėmesį į save“ [pedagog. 6].	9

Pedagogai nurodė priežastis, kodėl nežymų intelekto sutrikimą turintiems mokiniams svarbu žinoti apie lytinę sveikatą (žr. 41 lentelę). Informantams svarbiausias aspektas formuojant lytinę sveikatą turėtų būti *apsisaugojimas nuo lytiškai plintančių ligų*, nes ugdytiniai neturi žinių apie apsisaugojimo priemonių naudojimą, pasižymi *informacijos apie lytinę sveikatą stoka*. Informantų teigimu, nežymią proto negalę turintiems mokiniams svarbu žinoti apie lytiškai plintančias ligas todėl, kad jie pakankamai negali įsigyti priemonių, apsaugančių nuo lytiškai plintančių ligų. Jie visada turi mažas pajamas. Visas žinias gauna mokykloje, pabaigę ją mažai besidomi kokia nors literatūra“ [pedagog. 10]; „Jie mažiau skaito ir gilinaisi į šią problemą, todėl būtina suteikti informaciją“ [pedagog. 4]. Apie lytinę sveikatą svarbu žinoti dar ir dėl to, kad ugdytiniai gyvena *aktyvų lytinį gyvenimą*, neretai *nesuvokia lytinių santykių pasekmių*, dažnai *keičia partnerius*.

Žinių apie lytinę sveikatą ugdytiniais svarba (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Informacijos apie lytinę sveikatą stoka	„Svarbu, nes tai gali perduoti savo palikuonims“ [pedagog. 16], „Visiems svarbu žinoti apie tai, n. p. negalią turintys nelabai suvokia, negeba įsisavinti informacijos, ar paprasčiausiai pamiršta“ [pedagog. 54].	13
Apsisaugojimo nuo lytiškai plintančių ligų supratimo formavimas	„Kad apsisaugotų nuo lytiškai plintančių ligų“ [pedagog. 5], „Tai būtina, nes jie labai greitai susižavi priešinga lytimi, jų žodžiais „išimylė“, nevengia lytinio akto, nenaudoja apsaugos priemonių“ [pedagog. 59], „Siekiant užkirsti kelią ligų platinimui“ [pedagog. 61].	30
Aktyvus lytinis gyvenimas	„Jie turi žinoti, nes ruošiamasi gyventi pilnavertį gyvenimą“ [pedagog. 27], „Manau, kad jie labiau pažeidžiami nei jų normalūs bendraamžiai, ir lytinį gyvenimą pradeda anksti“ [pedagog. 44].	5
Lytinių santykių pasekmių nesupratimas	„Todėl, kad jie apie lytiniu keliu plintančias ligas neturi informacijos, nesuvokia pavojaus, nežino apie pasekmes“ [pedagog. 60], „Svarbu, nes daugelis šių mokinių nežino šių ligų pasekmių. Dėl iškreiptos gyvenimo sampratos būna nesivaldantys, neturintys valios ir kt.“ [pedagog. 18], „Lytiškai aktyvesni, nesuvokia iki galo savo veiksmų pasekmių, jie trokšta patenkinti savo seksualinius poreikius“ [pedagog. 22].	11
Dažnas lytinių partnerių keitimas	„Todėl, kad jie dažnai keičia partnerius, todėl platina ligas“ [pedagog. 21], „Būtinai reikia žinoti, nes jie dažnai gyvena amoraliu gyvenimą“ [pedagog. 28], „Todėl, kad neužsikrėtę patys ir neplatintų šių ligų, nes dažniausiai iš šeimų atsineša požiūrį, kad lytiniai santykiai galimi su bet kuo, bet kada, bet kur“ [pedagog. 30].	4

Tyrimo metu pedagogai nurodė tėvų pateikiamus klausimus, prašymus, susijusius su vaikų lytiškumo ugdymu, jų seksualinio elgesio problemomis (žr. 42 lentelę). Informantai nurodė, kad tėvai dažniausiai rūpinasi paauglių *aktyviu lytiniu gyvenimu, susiduria su destruktivaus elgesio apraiškomis*, jiems taip pat reikia *informacijos* apie mokinių tarpusavio santykius, elgesį mokykloje, mokinių pernelyg akivaizdžiai demonstruojamą seksualumą, prašo patarimų dėl apsisaugojimo priemonių nuo nėštumo, lytiškai plintančių ligų, kartais tariasi dėl medikamentų, slopinančių lytinį potraukį, vartojimo. Anot pedagogų, tėvai neretai nerimauja dėl *destruktivaus elgesio* apraiškų: vaikų negrįžimas į namus, ankstyvi lytiniai santykiai, viešai demonstruojamas seksualumas, lytiniai nusikaltimai, konfliktai su tėvais ir kt. Taigi pedagogai, įvardydami bendradarbiavimo aspektus su tėvais, pakartotinai išryškino šių mokinių ankstyvą lytinio gyvenimo pradžią, kurią, kaip jau buvo minėta anksčiau, gali lemti neigiamas šeimos ir socialinės aplinkos poveikis. Pedagogai labiausiai akcentavo *bendradarbiavimo su tėvais stoką ir lytiškumo ugdymo ignoravimą*. Jie teigė,

kad „tėvai šia tema nelabai domisi ir mano, kad viską turi paaiškinti ir parengti šeimai mokykla“ [pedagog. 65]. Informantai pažymėjo, kad tėvai dažnai neigia lytiškumo problemas, nesidomi, nekreipia dėmesio, o keletas pedagogų nurodė, kad *bendradarbiavimas vyksta tik iškilus problemoms*. S. Ustilaitė (2001) pažymi, kad paaugliai, patiriantys dvasinių poreikių, būtinų jų visaverčiam vystymuisi ir socializacijai, trūkumą (jaučiasi nesuprasti, nereikalingi), yra psichologiškai pažeidžiamesni. Tai gali sąlygoti ankstyvus lytinius santykius, skatinimą perimti bendraamžių neigiamą pavyzdį.

42 lentelė

Pedagogų požiūris į tėvų vykdomą lytiškumo ugdymą (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendradarbiavimo stoka	„su savo vaikais drovosi bendrauti šiuo klausimu“ [pedagog. 7], „<...>, tenka jiems aiškinti apie galimas ankstyvos draugystės – meilės pasekmes, pvz., leidžia mergaitės namuose miegoti su draugu“ [pedagog. 2], „<...> kai įvyksta kas negero“ [pedagog. 41], „tėvai mažai domisi problemomis, kol jos „neišlenda“ į viešumą“ [pedagog. 43], „įvykus nelaimėi“ [pedagog. 49].	20
Lytiškumo ugdymo ignoravimas	„<...> dažniausiai nepastebi vaikų problemų“ [pedagog. 54], „<...> per mažai suvokia arba nesidomi vaikų lytiškumo ugdymu“ [pedagog. 7], „neretai nesigilina“ [pedagog. 16], „nesidomi, beveik nekreipia dėmesio į tai“ [pedagog. 2].	16
Pagalbos prašymas dėl paauglių lytinio gyvenimo aktyvumo	„Dažniausi prašymai – prižiūrėti merginas, kad neturėtų lytinių santykių“ [pedagog. 19], „pasikalbėti su mokiniais apie ankstyvų lytinių santykių pasekmes, neštumą ir pan.“ [pedagog. 19], „nemo-kėjimas pasirinkti tinkamo draugo (-ės)“ [pedagog. 12], „subtilumo stoka tarpusavio santykiuose“ [pedagog. 12], „ieško patarimų, kaip sutramdyti ir padėti vaikui įveikti brandos metu kylantį susidomėjimą priešinga lytimi“ [pedagog. 32].	13
Informacijos poreikis	„Tėvai nežino ir klausia, ką daryti su vaikais, kurie nesusitvarko su savo seksualumu“ [pedagog. 29], „Tėvų klausimai: kaip elgtis“ [pedagog. 21], „Tėvams įdomu šių vaikų poelgis pamokų metu, santykiai su bendraamžiais ir aplinkiniais“ [pedagog. 6], „Jiems reikia informacijos apie draugystės, pasimatymų, meilės ir intymumo subtilybes“ [pedagog. 1], „Taip pat, kaip apsaugoti nuo nepageidaujamo neštumo, lytiniu keliu plintančių infekcijų bei seksualinio išnaudojimo“ [pedagog. 1], „Tėvai dažnai klausia apie medikamentus, kuriais būtų galima nuslopinti padidėjusį lytinį potraukį“ [pedagog. 32].	14
Destruktyvus elgesys	„ankstyvi lytiniai santykiai“ [pedagog. 13], „lytiniai nusikaltimai“ [pedagog. 13], „viešai jį (seksualumą – aut. pastaba) demonstruoja, skleidžia garsus ir pan.“ [pedagog. 29], „Problemos: pastovus noras ginčytis su tėvais, maištauti prieš mokytojus“ [pedagog. 21].	11

3.3.7. Paauglio seksualinės elgsenos vertinimas tėvų požiūriu

Pedagogai nurodo, kad nežymų intelekto sutrikimą turintys paaugliai dažnai demonstruoja seksualumą tiek priimtiniu visuomenei, tiek nepriimtiniu būdu. Todėl tyrimo metu buvo analizuojami tėvų stebimi vaiko seksualinės elgsenos požymiai (žr. 43 lentelę). Tėvai pažymėjo, kad paaugliai dažniausiai *vengia demonstruoti seksualumą šeimoje*, jis reiškiasi *bendraujant su priešingos lyties asmenimis* arba *tos pačios lyties bendraamžiais*. Kai kurie tėvai didžiuojasi savo vaikų seksualumo raiška, pvz., nurodo, kad „Sūnus turi didelį dėmesį mergaičių tarpe, tai labai gerai matosi bendravimas ir jo supratimas tuose aspektuose“ [tėv. 10]. Kiti išreiškia susirūpinimą, kad lytiškumas dažniau reiškiasi nesant suaugusiųjų, kai būtų galima pastebėti netinkamą seksualinę elgseną ir stengtis vaikui padėti suprasti savo elgesio neadekvatumą ar patarti.

43 lentelė

Paauglio seksualinės elgsenos požymiai tėvų požiūriu (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Seksualumas santykiuose su priešingos lyties asmenimis	„Su berniukais“ [tėv. 2], „Kai jis būna su mergaitėmis“ [tėv. 3], „Sūnus turi didelį dėmesį mergaičių tarpe, tai labai gerai matosi bendravimas ir jo supratimas tuose aspektuose“ [tėv. 10].	10
Seksualumas bendraujant su bendraamžiais	„Bendraujant su draugais, pokalbiuose“ [tėv. 17], „Kai vieni bendrauja ar žaidžia tarpusavyje, <...>“ [tėv. 21].	3
Vengimas demonstruoti seksualumą šeimoje	„<...> kai mano, jog šalia nėra suaugusiųjų“ [tėv. 21], „Kai žiūri televizorių. Mato pusnuoges gražuoles“ [tėv. 6], „Gaila, bet kai tas seksualumas pasireiškia, nei mūsų, tėvų, šalia nėra“ [tėv. 29].	12

Reikia pasakyti, kad paauglio seksualinis elgesys šeimoje nėra toks ryškus kaip ugdymo įstaigose. Tačiau tėvai, būdami pirmieji vaiko mokytojai, turėtų būti suinteresuoti supažindinti vaikus su lytine higiena, apsisaugojimu nuo nėštumo ar lytiškai plintančių ligų. Tyrimo metu išsiaiškinta (žr. 44 lentelę), kad daugiausia atvejų, kai *lytinis švietimas šeimoje nevyksta*. Tėvai mano, kad šis aspektas jų vaikams nėra svarbus arba netgi mano, kad tai gali padaryti draugai, žiniasklaida, pokalbių svetainės ir kt. Šis požiūris yra pats pavojingiausias, nes paaugliai, norėdami patenkinti informacijos poreikį, gali tapti tvirkintojų auka arba netgi patekti į seksualinio turizmo pinkles. Kiti tėvai apie lytinį švietimą kalba *atsiradus poreikiui*: „Kai vaikai ruošiasi į vakarėlius, tada primenu, kad nenueitų per toli“ [tėv. 6], „Pasireiškia požymiai, <...>“ [tėv. 29]; „Kai vėluoja grįžti, <...>“ [tėv. 20] arba apsiriboja tik pokalbiais apie *asmens higienos* klausimus. Reikia pažymėti, kad tik keletas tėvų apie lytinį švietimą kalba dažnai.

Tėvų žinių lytinio švietimo klausimais teikimas (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Aktyvus lytinis švietimas	„Apie tai kalbama labai daug ir dažnai“ [tėv. 21], <...>, dažnai pokalbių metu prie arbatos [tėv. 20].	2
Lytinis švietimas atsiradus poreikiui	„Kai vaikai ruošiasi į vakarėlius, tada primenu, kad nenueitų per toli“ [tėv. 6], „Kai vėluoja grįžti, <...>“ [tėv. 20]. <i>Epizodiškas lytinis švietimas</i> „Tokie pokalbiai pas mus gana reti, bet jau esame supažindinę su „pavojingu“ seksu. Vaikas gana noriai klausosi ir viską įsisavina“ [tėv. 10].	5
Higienos įgūdžių akcentavimas	„Kalbame tik higienos klausimais“ [tėv. 8].	4
Lytinio švietimo šeimoje nėra	„Dažniausiai šios informacijos jis sužino pats. Internetiniuose forumuose bei žurnaluose. Bendraudamas su draugais“ [tėv. 23], „Mano vaikui tie pokalbiai neaktualūs“ [tėv. 25].	17

Tyrimo metu tėvai apibūdino, kaip jų vaikai išreiškia savo priklausymą lyčiai per elgseną, aprangą ir kt. (žr. 45 lentelę). Pastebėta, kad tėvai labiausiai akcentuoja *aprangos vaidmenį lytiškume, skirtingą lyčių elgesį* (pvz., „Skiriasi pomėgiai, berniukai renkasi mašinėles, mergaitės lėlytes. Apranga – mergaitės renkasi sukneles, spalvotus drabužėlius, mėgsta papuošalus. Berniukai renkasi paprastesnius darbužius, kelnes. megztuką. Bendravimas skiriasi, mergaičių ir berniukų temos kitokios“ [tėv. 23]). Keletas tėvų pažymėjo *šeimės auklėjimo įtaką lytiškumo raiškai* (pvz., „Tačiau turbūt tai labiausiai priklauso nuo artimiausių žmonių elgesio, kuris ir suformuoja požiūrį į visa tai“ [tėv. 21]).

Tėvų požiūris į paauglio priklausomybės lyčiai demonstravimą (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Skirtingas lyčių elgesys	„Mergaitės rengiasi kaip mergaitės, berniukai kaip berniukai, bendravimas gali būti priešingas“ [tėv. 29], „Nepatinka mėlynos ir tamsios spalvos drabužiai dukroms. Sūnus nenori raudonai rengtis“ [tėv. 26].	12
Aprangos vaidmuo lytiškume	„Na, manyčiau, apranga“ [tėv. 11], „Mano manymu, ne visada apranga įtakoja vyriškumą ar moteriškumą“ [tėv. 10].	15
Šeimės auklėjimo įtaka lytiškumo raiškai	„<...> elgsena ir bendravimas priklauso nuo tėvų, nuo auklėjimo, nuo tėvų rodomo pavyzdžio, nuo pokalbių ir charakterio ugdymo. Berniukams, kaip žinoma, jau nuo šešerių metų pasireiškia charakterio ir nuotaikų kaita ir savotiškas gyvenimo supratimas. Savo sūnus ir pradėjau ugdyti tokia amžiuje nuo mandagumo iki šiuometinių gyvenimiškų klausimų, tame tarpe ir apie seksą“ [tėv. 10]	2

3.3.8. Tėvų ir paauglių bendravimas santykių su priešinga lytimi klausimais

Tyrimo metu buvo analizuojama, ką bendraudami su tėvais pabrėžia vaikai apie santykius su priešingos lyties paaugliais, kokias bendravimo problemas nurodo (žr. 46 lentelę). Tėvai nurodė, kad paaugliams ypač svarbu priešingos lyties mokinių *elgesys ir išvaizda, bendravimo tarp lyčių* klausimai. Pastebėta, kad mokiniams svarbu patraukli išvaizda, apranga, priešingos lyties žalingų įpročių neturėjimas, mandagus, neprovokuojantis elgesys. Paaugliai kartais tariasi su tėvais tokiais jiems rūpimais klausimais, pvz., „Kaip nustebinti draugę“ [tėv. 7], pasakoja apie pasitaikančius *konfliktus*. Moksleiviai atvirai pasakoja apie *seksualinį elgesį*, pasak tėvų, tai jie daro nesidrovėdami.

46 lentelė

Paauglių santykių su priešingos lyties paaugliais problemos (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Bendravimas tarp lyčių	„Kaip nustebinti draugę“ [tėv. 7], „Sūnus yra lengvai bendraujantis, nors būna, kad pasako mergaitės „pasikėlusios“ <...>“ [tėv. 10].	3
Elgesys ir išvaizda	<i>Elgesys</i> : „Kad mergaitė ...rūko ar ne, keikiasi ar mandagi“ [tėv. 6]. <i>Išvaizda</i> : „Kaip jie atrodo“ [tėv. 17], „Kad mergaitė graži <...>“ [tėv. 6]. <i>Apranga</i> : „Kaip jie <...> apsirengę“ [tėv. 17].	10
Seksualinis elgesys	„Kad „negražiai“ prie jos priekabauja mokykloje“ [tėv. 20], „Atvirai papasakoja, kas su kuo bučiavosi, buvo apsikabinę ar net daugiau. Nejučia nejučia apie tai kalbėdamas su soc. darbuotojomis“ [tėv. 21].	2
Konfliktai tarp lyčių	„Pasakoja apie žaidimus, nesutarimus. Dėl ko kilo barniai, apie bendravimą. Dažniausiai kažko nepasidalina, arba susiginčija dėl ko nors, kiekvienas bando įrodyti savo tiesą“ [tėv. 23], „Dažniausiai su berniukais pešasi“ [tėv. 11].	3

Kaip rodo tyrimo rezultatai, pedagogų ir tėvų pastebėjimai apie nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką turi nemažai skirtumų. Galima manyti, kad paaugliai yra uždaresni šeimoje, jų elgesys namuose ir mokykloje skiriasi, todėl buvo siekiama išsiaiškinti, ar tėvai įsitikinę, kad jų vaikai yra atviri (žr. 47 lentelę). Analizuojant tėvų atsakymus, pastebėta, kad nemažai šeimų apie lytiškumą šeimoje nėra linkę kalbėti, čia *lytiškumo ugdymo nėra*. Kadangi ši tema šeimoje yra savotiškas tabu, nereikia stebėtis, kad paaugliai *nepasižymi atvirumu*, gėdijasi kalbėtis su tėvais šia tema. Tačiau pasitaiko ir šeimų, kur tėvai deklaruoja *savitarpio supratimą*,

pasitikėjimą paaugliu, o tai yra ypač svarbu sėkmingam lytiškumo ugdymo organizavimui.

47 lentelė

Ugdytinių atvirumas bendraujant su tėvais (N=34)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Lytiškumo ugdymo šeimoje nėra	„Vaikas apie lytiškumą nieko nesupranta, todėl ir nekalbama apie tai“ [tėv. 1], „Nekalbame“ [tėv. 18].	9
Ugdytinių uždarumas šeimoje	„Nekalba su manim, o jei bandau kalbėti, nusuka kalbą“ [tėv. 25], „Nebūna atviras. Parausta, nutyli daug ką“ [tėv. 6], „Mano dukra šiuo klausimu tikrai nėra atvira, mažai kalba ir nenoriai“ [tėv. 9].	8
Savitarpio supratimas šeimoje	„Iš vaiko mimikos ir gestų“ [tėv. 14], „Manau, kad yra atviras, pasitikiu juo“ [tėv. 31], „Pirmiausia noriai dalyvauja diskusijose ta tema ir ne tik, turi daug klausimų ir atidžiai išklauso atsakymus“ [tėv. 10].	8

Kai šeima pažįsta paauglį, palaiko su juo artimą bendravimo ryšį, pasitiki juo, lengviau formuoti lyties tapatybę, lytiškumo raišką tarpasmeniniuose santykiuose, rengti šeimai. Tėvai turėtų daugiau bendradarbiauti su pedagogais, kad žinotų vaikų elgesio dėsninumus, pasireiškiančius bendraujant su bendraamžiais, suaugusiais, nes, kaip rodo tyrimo rezultatai, lytiškumo raiška dažniausiai pasireiškia ne namuose, o socialinėje ir edukacinėje aplinkoje. Pedagogams reiktų aktyviau informuoti tėvus apie ugdytinio tinkamo ar netinkamo elgesio apraiškas, nes pastebėta, kad tėvai realios situacijos dažnai nežino.

3.3.9. Lytiškumo ugdymas bendrajame ugdymo kontekste

Tyrimo metu pedagogai pažymėjo svarbiausius aspektus, reikalingus organizuojant lytiškumo ugdymą (žr. 48 lentelę) bendrajame ugdymo kontekste. Informantams svarbiausia turėti *individualizuotą metodinę medžiagą*, kuri būtų pateikta suprantamai, atitinkant ugdytinių žinių ir gebėjimų lygį. Pasitelkiant specialias mokymo priemones formuojama valia, moralė, ugdomos vertybės, taip pat supažindinama su lyčių bendravimu, elgesio klausimais, vykdomas lytinis švietimas lytinės sveikatos tema. Pedagogai taip pat nurodė, kad ne mažiau svarbus *ugdytinių poreikių supratimas*, kai yra žinoma, iš kokios socialinės aplinkos ateina paauglys ir į ką reikia atkreipti dėmesį ugdant lytiškumą. Mokyklose taip

pat reikia parengtų *kvalifikuotų specialistų*, galinčių konstruktyviai organizuoti ir vykdyti lytiškumo ugdymą, pradedant nuo asmeninių savybių, vertybių formavimo, o tik paskui suteikiant žinias lytiškumo švietimo klausimais. Pedagogai akcentuoja, kad lytiškumo ugdymas negali vykti epizodiškai, tai yra nuolatinis ir tęstinis procesas. Reikia pažymėti, kad lytiškumo ugdymo pagrindinis tikslas – rengimas šeimai, taigi specialistams, socialiniams darbuotojams turėtų būti aktualu taip pat rūpintis ugdytiniais, kurie jau yra išėję iš ugdymo įstaigų, sukūrę šeimas. Ši praktika užsienyje yra taikoma, nes ten, kaip ir Lietuvoje šie asmenys tuokiasi, augina vaikus, bet jiems reikalinga pagalba, kontrolė.

48 lentelė

**Pedagogų nurodomi lytiškumo ugdymo organizavimui
aktualūs kriterijai (N=66)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Parengti kvalifikuoti specialistai	„Dirbti su šiais mokiniais turėtų šia tema parengtas specialistas. Pedagogui trūksta literatūros lytiškumo, seksualumo klausimais“ [pedagog. 5], „reikia ruošti pedagogus“ [pedagog. 55].	7
Individualizuota metodinė medžiaga	„Informacija apie lytiškumą turi būti individualizuota pagal vaiko poreikį, atsižvelgiant į amžių, subrendimo lygį, pateikiama asmeniškai, tinkamu laiku. Atskirus klausimus aptarti atskirose mergaičių ir berniukų gr.“ [pedagog. 1], „Turinio atitikimas amžiui ir temai“ [pedagog. 47].	24
Ugdymo nuoseklumas	„Nuolatinis informacijos teikimas, kad geriau būtų įsisavintos žinios“ [pedagog. 57], „Vis kartoti tai, kas svarbiausia, kad vaikai nepamirštų“ [pedagog. 58], „Ugdymas turėtų būti nuoseklus“ [pedagog. 20].	8
Ugdytinių poreikių supratimas	„Pirmiausia reikia žinoti, iš kokios šeimos vaikas kilęs, kokios jo turimos žinios šioje srityje, ko vaikas nežino ar nesupranta, kaip suprantamiau jam paaiškinti, padėti“ [pedagog. 23], „Svarbu kiekvieno vaiko pažinimas, ieškojimas tinkamų kelių, priemonių ir t.t.“ [pedagog. 45].	9

Tyrimo rezultatai rodo, kad rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimas (žr. 49 lentelę) vyksta dažniausiai *integruojant* lytiškumo ugdymo klausimus į kitų ugdymų dalykų (etikos, biologijos, pasaulio pažinimo, technologijų, sveikos gyvensenos ir kt.) turinį. Svarbų vaidmenį taip pat vaidina *klasės auklėtojai*, kurie pagal parengtus ir patvirtintus ugdymo planus, klasės valandėlių, pokalbių metu, siekia formuoti ugdytinių lytiškumo sampratą. Įgyvendinant Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programą didelis vaidmuo taip pat skiriamas *specialistų* organizuojamoms veikloms: socialinio pedagogo, psichologo užsiėmimai, pokalbiai, diskusijos, paskaitos. Tačiau nemažai pedagogų, apibūdindami programos vykdymą, akcentavo tik sveikatos specialistų (slaugytoja ir netgi sekso-

patologas) vaidmenį organizuojant lytinį švietimą, kada siekiama tik supažindinti su lytinių santykių pasekmėmis, lytiškai plintančių ligų grėsmėmis, neformuojant pamatinių vertybių, dorovinių nuostatų ir kt. svarbių lytinio auklėjimo aspektų. Pedagogai teigė, kad itin efektyvus yra *individualus darbas* su ugdytiniais, taip pat *neformaliajame švietime* vykdomos priemonės, projektinės veiklos, *šviečiami lytiškumo ugdymo klausimais šeimos nariai*. Tačiau neretai lytiškumo ugdymas yra tik *paviršutiniškas*, pažymima, kad mokyklose lytiškumo ugdymo programos nėra, o sprendžiamos tik įvykusios probleminės situacijos.

49 lentelė

**Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos mokykloje
vykdymo apibūdinimas (N=66)**

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Integruojamas į mokomuosius dalykus	„Integruojama į įvairius mokomuosius dalykus. Etikos, biologijos dalykus ir kt.“ [pedagog. 1], „Per sveikos gyvensenos pamokas, <...>“ [pedagog. 4], „<...> pilietiškumo pagrindų“ [pedagog. 38], „gamtos mokslų, <...>“ [pedagog. 44], „technologijų pamokų turinį“ [pedagog. 59], „Užsiėmimuose, pamokose supažindinama su žmogaus anatomija, fiziologija, žmogaus atskirų lyčių pasikeitimu įvairiu amžiaus tarpsniu, lyginamas gyvūnijos pasaulis su žmogaus, aiškinama, iš kur ir kaip atsiranda nauja gyvybė“ [pedagog. 40].	32
Klasės auklėtojo ugdomoji veikla	„Vykdoma klasės vadovo valandėlių metu“ [pedagog. 65], „Kiekvienos grupės auklėtojai turi sudarę lytinio auklėjimo programą ir pagal ją dirba“ [pedagog. 17].	25
Mokyklos specialistų organizuojamos paskaitos, užsiėmimai	„soc. darbuotojas, psichologas“ [pedagog. 25], „Tais klausimais kalbama pamokų metu, informaciją perteikia slaugytoja“ [pedagog. 27], „slaugytoja“ [pedagog. 58].	21
Ugdytinių individualus konsultavimas	„Geriausią rezultatą duoda individualūs pokalbiai“ [pedagog. 39], „Vyksta individualūs pokalbiai“ [pedagog. 44], „Labai gerus rezultatus duoda nuoširdūs pokalbiai“ [pedagog. 45].	10
Neformalusis ugdymas	„popietinio ugdymo programa „Aš būsiu““ [pedagog. 4], „įvairiuose renginiuose“ [pedagog. 10] <i>Projektinės prevencinės veiklos</i> „Vykdomi prevenciniai projektai, pokalbiai, diskusijos“ (pedagog. 31), „Veikia prevencijos grupė“ [pedagog. 39].	16
Šeimos švietimas	„Tėvų susirinkimai, susitikimai su šios srities specialistais“ (pedagog. 7), „bendraujame su tėvais, globėjais, kalbamės šia tema“ [pedagog. 9], „Tėvams rengiame lankstinukus su patarimais ir reikalingais telefonais bei adresais tų org., kurios padėtų spręsti problemas“ [pedagog. 32].	7
Lytiškumo ugdymas paviršutiniškas	„Mokykloje atskiros lytiškumo ugdymo programos nėra“ [pedagog. 21], „minimaliai. Daugiausia šią funkciją atlieka klasių vadovai. Reiktų profesionalesnio švietimo“ [pedagog. 12], „Nevykdoma“ [pedagog. 19].	7

Pedagogai taip pat apibūdino kitas savo veiklas, susijusias su lytiškumo ugdymu, lytiniu švietimu. Informantai, ugdydami lytiškumą, veda gyvenimo įgūdžių užsiėmimus, skaito paskaitas skirtingoms lytims, kartu su ugdytiniais organizuoja akcijas, renginius, lankosi bažnyčioje. Pedagogai taip pat kviečia universitetų studentus padėti vykdyti lytiškumo ugdymo veiklas, su ugdytiniais lankosi pedagoginėse psichologinėse tarnybose, krizių centruose, gydymo įstaigose.

Lytiškumo ugdymas pedagogų požiūriu gali vykti *socialinėje ir edukacinėje aplinkoje*, taip pat svarbus *socialinės ir edukacinės aplinkos ugdant suderinamumas* (žr. 50 lentelę). Nurodoma, kad lytiškumo ugdymas organizuojamas edukacinėje aplinkoje tiek vykdant formalųjį, tiek neformalųjį ugdymą, kai sukuriami saugi, jauki ir pasitikėjimą kelianti aplinka, taip pat lytiškumas ugdomas atskirai skirtingoms lytims ir net parenkant tos pačios lyties pedagogą, pvz., „Mergaitėms atskirai dėstomos temos su moterimi, berniukams atskirai dėstomos temos vyriškoje aplinkoje“ [pedagog. 61]. Tačiau neretai šis lyčių išskyrimas svarbus tik dėl lyties higienos įgūdžių formavimo, o ne lytiškumo ugdymo pagrindų, savęs, kaip tam tikros lyties atstovo, supratimo, bendravimo tarp lyčių elgesio, tarpasmeninių santykių mokymo. Pedagogai taip pat akcentuoja socialinės aplinkos: šeimos, visuomenės vaidmenį ugdant lytiškumą, pažymi, kad šeimoje pirmiausia turėtų būti ugdomos vertybės, dorovinė samprata, būtų užkertamas kelias neteisingam visuomenės formuojamam lytiškumo supratimui. Tačiau, kaip pažymi pedagogai, neretai šeima ir aplinkiniai daro priešingą poveikį paauglių lytiškumo formavimuisi, todėl pabrėžiama socialinės ir edukacinės aplinkos ugdymo suderinamumo svarba. Lytiškumas turėtų būti ugdomas nuosekliai, pedagogams bendraujant su ugdytinių šeima, aptariant ugdymo tikslus ir turinį.

Lytiškumo ugdymui palankių aplinkų kūrimas (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Socialinėje aplinkoje	„Vaikas turėtų šeimoje matyti gražius santykius tėvų, giminių santykius, atsakomybės jausmas turėtų būti įskiepytas. Nežiūrėti netinkamų laidų, filmų, kur viskas suvulgarinta“ [pedagog. 50], „Neužtenka vien mokykloje, tai turėtų būti vykdoma ir jaukioje namų aplinkoje su tėvais“ [pedagog. 16].	5
Edukacinėje aplinkoje	<i>Formalioje ir neformalioje ugdymo aplinkoje</i> „Laisvoje, nevaržančioje, saugioje, konfidencialioje. Kad mokiniai pasitikėtų vienas kitu ir lektoriumi“ [pedagog. 12], „Aplinka turėtų būti kiek imanoma intymesnė, nedidelė grupelė mokinių“ [pedagog. 51], „Kad būtų tylu, nesigirdėtų triukšmo, kas trukdytų susikaupti, apmąstyti, kad niekas neblaškytų minčių“ [pedagog. 17]. <i>Atskiras lyčių ugdymas</i> „Neformalioje aplinkoje pagal temas – berniukams, mergaitėms atskirai“ [pedagog. 2], „Po vieną – seselės kabinete“ [pedagog. 11].	57
Socialinės ir edukacinės aplinkos ugdant suderinamumas	„Įprastinėje, visur ir visada, kasdien bendraujant tiek namuose, šeimoje, mokykloje, bendrabutyje ir pan.“ [pedagog. 9], „Būtina konkrečiais atvejais išanalizuoti rūpimus klausimus individualiai su ugdytiniu, palaikyti glaudų ryšį su tėvais, globejais“ [pedagog. 42].	11

Tyrimo metu buvo išanalizuotas tėvų ir pedagogų pateikiamas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo turinys (žr. 51 lentelę). Jis, kaip rodo tyrimo rezultatų analizė, susideda iš *psichoemocinio, socialinio ir biologinio lytiškumo ugdymo* konstrukto. Tėvai didelę reikšmę teikia psichoemociniams klausimams, kur akcentuojama dorovinių asmenybės savybių, nuostatų ir vertybių svarba, teigiamas vienos lyties požiūris į kitą. Pedagogų teigimu, ugdytiniams svarbiausias yra biologinis turinys, kuris apima žinių lytinės higienos klausimais teikimą, apsisaugojimo nuo lytiškai plintančių ligų, nėštumo mokymą. Kaip rodo tyrimo rezultatai, pedagogai neretai į intelekto sutrikimą turinčius mokinius žiūri iš klinikinio požiūrio, kai neįgaliosius siekiama ne integruoti į visuomenę, o norima, kad neįgalieji keltų kuo mažiau problemų ir rūpesčių. Tačiau yra ir tokių pedagogų, kurie supranta lytiškumo ugdymo svarbą, rengimo lyčių tarpasmeniniams santykiams, šeimai aktualumą, formuojant moralinę sampratą, socialinius įgūdžius, atsakomybės, pagarbos priešingai lyčiai, gyvybei jausmą. Suprantama, kad pedagogai rūpinasi, ar mokiniai ateityje galės gyventi sąmoningą lytinį gyvenimą, sugebės priimti sprendimus apsisaugojimo nuo nėštumo ar lytiškai plintančių ligų klausimais. Tačiau reikia suprasti, kad nespėdamas ir nekalbėdamas apie problemas jų neišspręsi. Reikia remtis užsienio šalyse taikoma praktika, kai apie intelekto sutrikimą turinčius asmenis yra kalbama kaip apie

visaverčius visuomenės narius, kuriančius tarpusavio santykius, šeimas, auginančius vaikus. Tačiau tam reikia padėti lytiškumo ugdymo pagrindus bei formuoti supratimą apie savo negalę, tikimybę ją perduoti palikuonims. Taip suteikti teisę patiems pasirinkti, o ne nuspręsti pedagogams, tėvams – duodant paaugliams, o vėliau suaugusiesiems kontraceptines priemones, prievarta nutraukiant nėštumus.

51 lentelė

Lytiškumo ugdymo turinys tėvų ir pedagogų požiūriu

	Tėvai (N=34)		Pedagogai (N=66)	
Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Biologinis lytiškumo ugdymo turinys	„I. svarbus seksas be smurto, saugus“ [tėv. 8]; „Lytiškumo ugdymas mano dukrai yra labai svarbus, labai svarbu paaiškinti, kad lytinis gyvenimas nebūtų per anksti pradėtas tam nepasiruošus“ [tėv. 9]; „Supažindinti su berniukų ir mergaičių fiziologija, apsaugojimo priemonės“ [tėv. 29]; „Tai vienas iš svarbiausių ugdymo aspektų, ypatingai vaikų globos namų įstaigose. Dažniausiai su tokiais vaikais kalbama <...>, apsaugojimo priemonės, lytiškai plintančias ligas“ [tėv. 21]; „<...> Ką gyvenime veikia vyrai ir moterys, tėveliai ir mamytės“ [tėv. 31]; „Seksas be smurto. Saugus seksas“ [tėv. 8].	12	„Higienos, apsaugojimas nuo nėštumo“ [pedagog. 19]; „apie žmogaus vystymąsi, nėštumą“ [pedagog. 65]; „Manau svarbu, kad mokiniai žinotų apie lytiškai plintančias ligas, kontracepciją, lytinį gyvenimą“ [pedagog. 4]; „Lytiškumo ugdymo turinys, mano manymu, turėtų susidaryti iš trumpų ir aiškių paaiškinimų apie tos pačios ir priešingos lyties paauglių kūno ir organizmo pokyčius brendimo laikotarpiu“ [pedagog. 6]; „Turi gauti pradines žinias apie higieną, menstruacijas ir poliucijas“ [pedagog. 64].	49
Socialinis lytiškumo ugdymo turinys	„Svarbus, nes turiu ir sūnų, ir dukterų ir kad jie tinkamai bendrautų“ [tėv. 34]; „Dažniausiai su tokiais vaikais kalbama apie vyro ir moters ypatumus <...>“ [tėv. 21]; „Švietimas, elgsena, bendravimo kultūra“ [4]; „Norėčiau, kad vaikams būtų mokoma, kad lytiškumas būna tik santuokoje“ [tėv. 6]; „Draugų pasirinkimas“ [tėv. 7]; „Kaip reaguoti į vaikų domėjimąsi priešinga lytimi?“ [tėv. 31]; „Elgsys su mergaitėmis. Ne visuomet sūnus bendraudamas su mergaitėmis yra mandagus“ [tėv. 25].	28	„suprasti šeimyninį gyvenimą, tėvystę, skatinti pagarbą priešingai lyčiai“ [pedagog. 7]; „mokyti jausti „ugdyti socialinius įgūdžius priimti sprendimus, pasipriešinti neigiamai bendraamžių įtakai“ [pedagog. 1]; „Bendražmogiškųjų vertybių ugdymas“ [pedagog. 18]	37

Psichoemocinis lytiškumo ugdymo turinys	„Lytiškumo ugdymas – tai procesas, siekiantis jaunojoje kartoje ugdyti dorovines asmenybės savybes ir ypatybes, nuostatas bei vertybes, lemiančias teigiamą vienos lyties požiūrį į kitą“ [tėv. 31]; „Manau, kad vaikai turi žinoti, kad meilė tai pagarba, o tai ir lytiškumas“ [tėv. 6]; „Tolerancija, supratimas“ [tėv. 32].	31	„skatinti teigiamą savęs vertinimą mokyti jausti atsakomybę už savo jausmus“ [pedagog. 1]; „Vyro ir būsimo tėvo, merginos – kaip mamos supratimas“ [pedagog. 5]; „Draugystė, įvairūs jos būdai“ [pedagog. 10]; „Išdavystė ir kaltės jausmas“ [pedagog. 10].	23
---	---	----	---	----

3.3.10. Lytiškumo ugdymo didaktikos principai ir organizavimas specialiojo ugdymo kontekste

Pedagogų požiūriu efektyviausi lytiškumo ugdymo metodai yra individualūs, praktiniai, vaizdiniai, žodiniai, kūrybiniai ir žaidybiniai (žr. 52 lentelę). *Individualią* priegią lytiškumo ugdymui pedagogai akcentuoja dažnai apibūdinami lytiškumo organizavimo aspektus, tai, jų nuomone, vienas iš efektyviausių ugdymo metodų. Vykdomi *praktiniai užsiėmimai*, per kuriuos atliekamos socialinės pratybos, lankomasi įvairiose įstaigose, vaistinėse, modeliuojamos tarpusavio santykių situacijos ir kt. Ugdymo įstaigose taip pat taikomi vaizdiniai metodai, kai žiūrimi „filmai su praktiniais pavyzdžiais“, rodomos situacijos plakatuose, vėliau organizuojami aptarimai. Pedagogai taip pat rengia paskaitas mokiniams, šeimos nariams arba kartu bendrai, veda pokalbius, t. y. taiko *žodinius* lytiškumo ugdymo metodus. *Žaidybiniai* ir *kūrybiniai* metodai mokyklose taikomi rečiau.

52 lentelė

Lytiškumo ugdymo metodai pedagogų požiūriu (N=66)

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Individualūs	„Sutrikusio intelekto vaikui lytiškumo ugdymas turi būti individualus“ [pedagog. 39], „Manau, kad individualūs pokalbiai su tos srities specialistu tam skirtoje aplinkoje (ne mokykloje ir ne tos mokyklos darbuotojas)“ [pedagog. 32].	40
Praktiniai	„Socialinės pratybos“ [pedagog. 5], „Susitikimai su medicinos darbuotojais“ [pedagog. 25], „išvykos į poliklinikas, vaistinę“ [pedagog. 37], „Ugdyti mokinių gebėjimus kokybiškai suvokti artimiausią aplinką ir šeimą socialinių vaidmenų kontekste, pažinti tarpusavio santykius, jausmus, mokėti juos konstruktyviai išreikšti, ugdyti toleranciją kitų atžvilgiu. Formuoti lytiškumo suvokimo padarinius“ [pedagog. 66].	32

Vaizdiniai	„video žiūrėjimu ir aptarimu“ [pedagog. 1], „filmai su praktiniais pavyzdžiais“ [pedagog. 19].	30
Žodiniai	„Pokalbiai, pasakojimai“ [pedagog. 44], „Pokalbiai, paskaitos su mokiniais ir tėvais“ [pedagog. 14, 15].	28
Kūrybiniai	„teminiai vakarai“ [pedagog. 5], „pačių parengti, išspausdinti ir išplatinti leidiniai“ [pedagog. 10].	8
Žaidybiniai	„Psichologiniai žaidimai“ [pedagog. 1], „žaidybinė-vaidybinė veikla“ [pedagog. 12], „per žaidybinę veiklą įvairiose situacijose“ [pedagog. 20].	3

Tyrimo rezultatai parodė (žr. 53 lentelę), kad pedagogai bendrauja su tėvais, siekia įtraukti juos į lytiškumo ugdymo programų vykdymą, dažniausiai tai daro *individualiai* (vesdami pokalbius lytiškumo ugdymo klausimais, lankydamiesi namuose ir kt.) bei *bendraudami telefonu*. Ugdytojai su tėvais aptaria iškilusias nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių problemas, *vaiko elgsenos pokyčius*. Kaip rodo tyrimo rezultatai, pedagogai per tėvų susirinkimus, bendrus renginius, paskaitas, pokalbius su specialistais siekia vykdyti *tėvų švietimą* lytiškumo ugdymo klausimais. Susitikimų metu pedagogai pateikia vaizdinę medžiagą (filmai, situacijos, lankstinukai ir kt.), organizuoja diskusijas, vakarones „prie kavos puodelio“, rekomenduoja literatūrą, o vėliau ją aptaria. Tačiau pedagogai pažymėjo, kad susiduria su „<...> metodinių priemonių, literatūros, adaptuotos sutrikusio intelekto paaugliams“ [pedagog. 9 ir kt.], stygiumi, informacijos stoka, kas gali sąlygoti baimę dirbti lytiškumo ugdymo klausimu, nes neteisingas jo perteikimas gali tik paskatinti paauglius perdėtai lytiškumo raiškai per lytinį aktyvumą.

Pedagogų bendradarbiavimas su tėvais lytiškumo ugdymo klausimais

Kategorijos	Iliustruojantys teiginiai	Teiginių skaičius
Tėvų švietimas	„pokalbiai su sveikatos priežiūros darbuotojais“ [pedagog. 9], „Tėvams ir globėjams suteikiamos žinios apie netinkamą ugdytinių lytinę elgseną“ [pedagog. 9], „suteikiamos žinios lytiniais klausimais“ [pedagog. 9], „bendri renginiai, paskaitos, diskusijos“ [pedagog. 10], „dalijant lankstinukus lytiškumo temomis“ [pedagog. 17], „vaizdinė medžiaga“ [pedagog. 55], „bendros vakaronės prie kavos puodelio, pasidalijimas patirtimi“ [pedagog. 35], „<...> filmų demonstravimas, situacijų nagrinėjimas <...>“ [pedagog. 37], „<...> skaitome bei aptariame tam skirtą literatūrą“ [pedagog. 45], „Norai prisijungia mokyklos bendruomenės slaugytoja ir dalina patarimus tėvams“ [pedagog. 32], „arba susitikimuose“ [pedagog. 63], „Mokyklos darbuotojai stengiasi bendradarbiauti su tėvais“ [pedagog. 59].	44
Individuali pagalba tėvams	„Pokalbiai, bendravimas su tėvais“ [pedagog. 9], „<...> lankantis namuose“ [pedagog. 17], „Tėvai ir globėjai bendrauja ir bendradarbiauja su mokykla“ [pedagog. 44], „<...> aptariami iškilę klausimai dėl mokinio“ [pedagog. 40], „Daugiausia tai būna tiesioginis bendravimas“ [pedagog. 12], „<...> individualius pokalbius su tėvais apie kylančias problemas vaikui bręstant“ [pedagog. 32], „šiuos klausimus dažniausiai sprendžiame individualiai“ [pedagog. 46], „vyksta į namus“ [pedagog. 59], „šituo klausimu neteko dirbti“ [pedagog. 52], „<...> trūksta metodinių priemonių, literatūros, adaptuotos sutrikusio intelekto paaugliams“ [pedagog. 55].	53
Bendravimas telefonu	„tėvams priimtinausiomis formomis arba telefonu“ [pedagog. 63], „pasikalbėjimai telefonu“ [pedagog. 44], „rečiau telefonu“ [pedagog. 12], „kalba telefonu“ [pedagog. 59].	10
Vaiko elgesio pokyčių vertinimas	„atsižvelgiant į auklėtinio gyvenimo būdą, šeimą, asmenybę“ [pedagog. 18], „ir klases vadovas, ir tėvai informuoja apie pasikeitimus mokinio elgesyje ar fiziologijoje“ [pedagog. 12], „tėvai ir globėjai informuojami apie auklėtinį elgesį (seksualinį)“ [pedagog. 44].	5

Atlikus tėvų ir pedagogų požiūrio į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą analizę, galima teigti, kad tėvai nepakankamai dalyvauja ugdant lytiškumą, nėra glaudaus ryšio tarp ugdymo įstaigų ir tėvų. Abi informantų grupės skirtingai traktuoja nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumą: pedagogai pažymi socialinių įgūdžių, bendravimo gebėjimų, lytiškumo supratimo, žinių lyties klausimais ir kt. trūkumą, šeima to dažnai nepastebi. Tai gali lemti tyrimo duomenų analizės metu atskleistos problemos, kurias patiria tėvai, ugdydami intelekto sutrikimą turinčių vaikų lytiškumą: turimų žinių, gebėjimų ir įgūdžių, psichologinio pasirengimo trūkumus, aiškinant su lytimi susijusius klausimus. Tai gi sprendžiant vaikų, turinčių negalę, lytinio ugdymo problemas, būtina užtikrinti ugdymo įstaigų pagalbą šeimai: parengti neįgaliųjų lytiškumo ugdymo programą, sudaryti galimybę tėvams gauti psichologinę pagalbą, sukurti edukacinę sistemą, kur specialistai kartu su tėvais dalyvautų bendrose tobulėjimo programose.

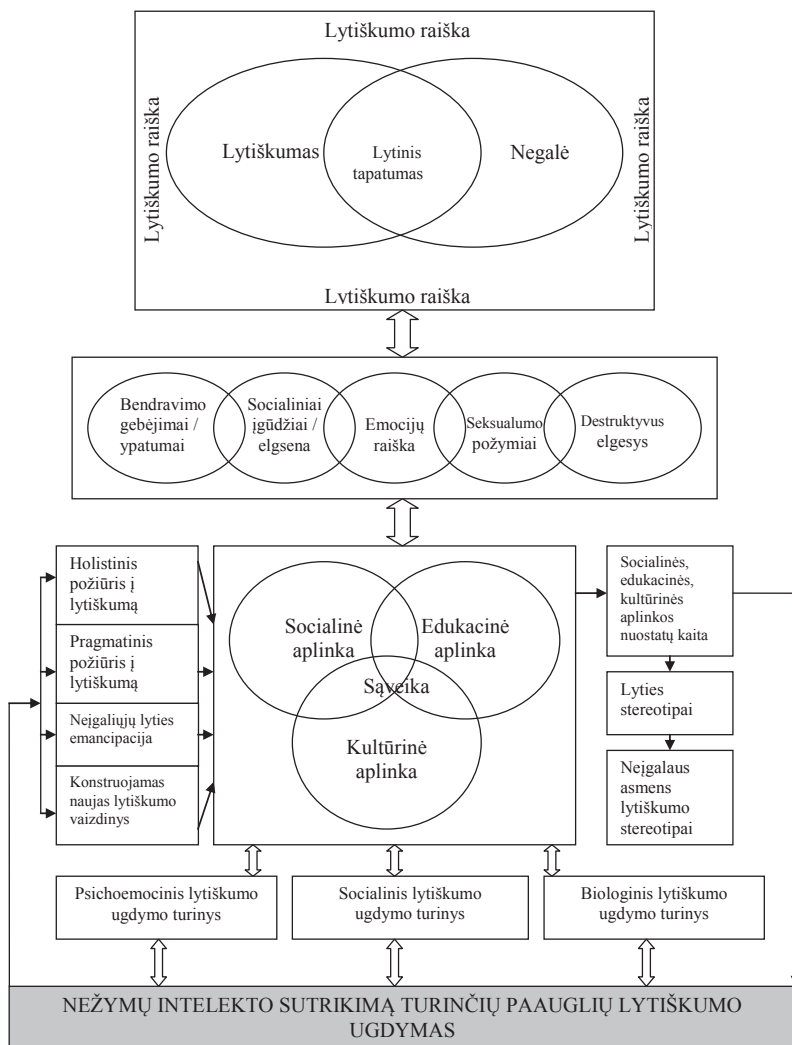
4. NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ TURINČIŲ PAAUGLIŲ VISUMINIS LYTIŠKUMO UGDYMO MODELIS

Lytiškumo ugdymo metodologinė samprata (disertacinio darbo 1.2.3 poskyris, 5 pav.), nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo fenomeno struktūra (disertacinio darbo 1.1.4 poskyris, 4 pav.) ir empirinio tyrimo duomenų analizė leido sukonstruoti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių visuminį lytiškumo ugdymo modelį (8 pav.)

Konstruojant nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių visuminį lytiškumo ugdymo modelį, remiamasi kompleksiniu požiūriu į *lytiškumo ir negalės sąsają*, kurios pagrindu formuojasi lytinis tapatumas: lyties tapatumas (kas aš: berniukas ar mergaitė), lytinio vaidmens tapatumas (kuo būti), lytinė orientacija (koks santykio su kitu tikslas) ir lyčių santykių modelis (kaip priimti kitos lyties asmenį). Mokslininkai (Forman, Baker, 2012; Žalkauskaitė, 2012; Meekosha, 2004 ir kt.) akcentuoja, kad tiek neįgaliųjų lytinis tapatumas, tiek lytiškumo konstruktas negali būti nagrinėjami atskirai nuo negalės, nes lytiškumo kontekste yra biologinis pradas - kūnas, kuris šiuo atveju yra neįgalus. Taip pat svarbus konstruojamas visuomenės požiūris į neįgalaus asmens lytiškumą, galiojantys stereotipai jų atžvilgiu, nes tapatumo formavimas(is) ne tik gali būti kultūriškai stiprinamas, skatinamas, bet ir slopinamas (šiuo atveju) dėl neigiamų nuostatų (lytiškumo neigimas, lytiškumo grėsmingumas ir kt.) į jų lytiškumą.

Lytinis tapatumas formuoja ne tik savęs kaip lytinės būtybės supratimą, bet ir atsispindi *lytiškumo raiškoje*, kuris intelekto sutrikimo atveju reiškiasi per socialinius įgūdžius, bendravimo ypatumus, emocijas, seksualumą ir destruktivų elgesį (Singh, Lancioni, Winton, Singh, Adkins, Singh, 2011; Hayashi, Arakida, Ohashi, 2011; Egemo-Helm, Miltenberger, Knudson, Finstrom, Jostad, Johnson, 2007; Nangle, Hansen, 1993 ir kt.). Reikia atkreipti dėmesį į tai, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių *socialiniai įgūdžiai* nėra pakankami, mokiniai neretai pasižymi atsakomybės stoka, patiklumu, lytinės higienos trūkumu, informacijos apie lytinę sveikatą stoka, neadekvačiu elgesiu ir apranga siekiant dėmesio, tačiau jiems svarbu rūpinimasis savo išvaizda. Šiems paaugliams stinga *bendravimo gebėjimų*, jie dažnai nemoکا pasakyti „ne“, konfliktuoja tarpusavyje, siekia atkreipti į save dėmesį ir išaukštinti save, atvirai demonstruoja jausmus. Nepaisant to, yra draugiški, stengiasi draugystę išsaugoti, gina silpnesnius ir nori patikti kitiems. Mokiniai turi *emocijų* ir elgesio problemų, susijusių su lytiškumo raiška, demonstruoja pyktį ir dirglumą asmeniniuose santykiuose, neretai būna uždari,

tačiau jiems būdinga empatija. Tiek ugdytojams, tiek tėvams kelia nerimą šių paauglių *seksualinė elgsena*: ankstyvi lytiniai santykiai, aktyvus lytinis gyvenimas, dažnas lytinių partnerių keitimas, lytinių santykių pasekmių nesupratimas, seksualinio turinio pokalbiai, vaizdiniai. Mokiniai dažnai siekia artimo kontakto, pasižymi atvirumu kalbant apie jausmus bei intymius dalykus, demonstruoja nuogumą, viešai masturbuojasi. Šiems paaugliams neretai būdingas *destruktyvus elgesys*, šiurkštumas. Taigi į tai rekomenduojama atsižvelgti rengiant lytiškumo ugdymo programas, užsiėmimus, organizuojant paskaitas tėvams.

8 pav. Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių visuminis lytiškumo ugdymo modelis

Lytiškumo ugdymas neatsiejamas nuo *socialinės, edukacinės, kultūrinės aplinkos* sąmoningai ir nesąmoningai perteikiamos lytiškumo sampratos. Kiekvienas žmogus gimsta tam tikros lyties, šie įgimti biologiniai skirtumai kultūrinėje aplinkoje socialiai įprasminami, sukonstruojami socialiniai skirtumai, t. y. „moteriški“ ar „vyriški“ vaidmenys, elgesys, charakterio savybės. Mokslininkai (Obelenienė, Pukelis, 2009; Purvaneckienė, 2001; Ustilaitė, 2001; Juodraitis, Pocevičienė, 2008; Pocevičienė, 2007 ir kt.) akcentuoja, kad lytiškumas ugdomas šeimoje, o vėliau mokykloje, jam taip pat turi įtakos bendraamžiai ir žiniasklaida. G. Purvaneckienė (2001) pažymi, kad lytiškumo formavimuisi daro įtaką pačių tėvų, pedagogų ir aplinkinių požiūris į lytiškumo konstrukta, vyro ir moters vaidmenis. Šios nuostatos lemia vaikų, mokinių lytiškumo ugdymo traktavimą, turinį, o ypač tam suteikiamas pagrindas kai nėra reglamentuojamas ugdymo procesas, jo vykdymas, kontrolė ir efektyvumo pagrindimas.

Socialinės, edukacinės ir kultūrinės aplinkos *sąveika*, vieningas požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumą, jo ugdymo svarbą, stereotipinio požiūrio kaita turėtų būti vienas iš prioritetinių lytiškumo ugdymo nuostatų. Pirmiausia reikėtų siekti *feministinė filosofija* grindžiamos neįgaliųjų emancipacijos tiek negalės, tiek lyties atžvilgiu, nes, kaip pažymi mokslininkai (Hirschmann, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011; Anderson, Kitchin, 2000; Earle, 2001; Shakespeare, 2000, 2007; Parchomiuk, 2013; Wilkenfeld, Ballan, 2011), intelekto sutrikimą turintieji, kaip ir kiti marginalumo situacijoje esantys asmenys, yra diskriminuojami lytiškumo konstrukto atžvilgiu. Svarbu atkreipti dėmesį į socialinėje, edukacinėje ir kultūrinėje aplinkoje įsitvirtinusias stereotipines *socialines* neįgaliųjų asmenų lytiškumo *konstrukcijas*, siekti jų kaitos. Galiojantis diskursas tik į lytiškumo raišką per seksualumo demonstravimą ir destruktivyvų elgesį, pažeidžiant visuomenės priimtinas normas, neapima *visuminės (holistinės)* lytiškumo sampratos, užkerta kelią lytinio identiteto raidai ir pasirengimui suaugusiųjų gyvenimui. Pažymima (Parchomiuk, 2013; Diekema, 2003), kad neįgalieji neretai yra diskriminacinėje lytiškumo ugdymo situacijoje dėl įsigalėjusio medicininio modelio į neįgalaus asmens lytiškumą, kada sutrikusio intelekto asmenys matomi kaip turintys nevaldomą seksualinį potraukį, kuris nukrypsta nuo „normos“, o taip sukeliama grėsmė visuomenės saugumui. Remiantis šia nuostata lytiškumo ugdymas traktuojamas kaip pavojų keliantis, galintis pažadinti „miegančius“ poreikius, ir manoma, kad sterilizacija gali padėti išvengti lytinės prievartos pasekmių. Užsienio šalyse dažniau nei Lietuvoje diskutuojama apie neįgaliųjų teisę į lytiškumo raišką, rengimą šeimai, santuokai, tėvystei (Boehning, 2006; Coren, 2003; Dinerstein, 2010; Shakespeare, 2000; Veglia, 2004; Wade, 2002;

Wilkenfeld, Ballan, 2011; Hymowitz, 2003; Ballan, 2001), negalę turinčių asmenų lytiškumas traktuojamas kaip aktuali bendrojo ugdymo dalis. *Pragmatizmo filosofijos* nuostatomis remiantis ugdymo turinio pagrindas turėtų būti ugdytinio sąveika su realia gamtine ir socialine aplinka, mokant rasti optimalias elgsenos formas santykiuojant su šia aplinka. J. Dewey (cit. Younkins, 2005) pabręžia socialinio patyrimo vertingumą ir aiškina, kad gyvenimiška praktika yra svarbesnė negu akademiniai įgūdžiai.

Siekiant ugdyti nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumą ypač svarbu:

- Laiku suteikti mokiniams reikalingą informaciją, formuoti įgūdžius, užkertant kelią aplinkos (žiniasklaidos, draugų) daromam neigiamam lytiškumo sampratos formavimuisi.
- Atkreipti dėmesį į socialinės rizikos grupės šeimas, teikti socialinę-psichologinę pagalbą, nusiųsti jas į kitas įstaigas ar organizacijas, šviesti jas, siekiant sumažinti neigiamą šeimos įtaką paauglio lyties identiteto formavimuisi.
- Bendradarbiauti ugdymo proceso dalyviams, įtraukiant tėvus į ugdymo procesą, suteikti tėvams individualią pagalbą, informaciją lytiškumo ugdymo, bendravimo su vaiku šia tema klausimais.
- Keistis informacija individualių pokalbių metu, susirinkimuose ir taip pastebėti vaiko elgsenos pokyčius.
- Pripažinti šių mokinių teisę kurti šeimą, keisti neigiamas pedagogų nuostatas į šių mokinių lytiškumą ir šeimų kūrimą.
- Organizuoti ugdymo proceso dalyviams paskaitas, seminarus lytiškumo sampratos tema, keičiant stereotipinį požiūrį į lytiškumą, moters ir vyro vaidmenų pasiskirstymą, kartu siekiant tradicinio stereotipinio mokinių lytiškumo ugdymo kaitos.

Lytiškumo ugdymas turėtų apimti *psichoemocinį lytiškumo ugdymo turinį*:

- pagarbos priešingai lyčiai ugdymą;
- savivarbos tarpasmeniniuose santykiuose ir šeimoje akcentavimą;
- atsakomybės kasdieniame gyvenime, o ypač šeimoje supratimo formavimą;
- pareiagingumo šeimyniniame gyvenime bei kitose situacijose mokymą;
- meilės sampratos aiškinimą;
- švelnumo tarpasmeniniuose santykiuose akcentavimą.

Socialiniame lytiškumo ugdymo turinyje svarbios šios struktūrinės dalys:

- savitarpio supratimo tarpasmeniniuose santykiuose ir šeimoje akcentavimas;
- tarpusavio pagalbos tarp lyčių bei šeimoje svarbos aiškinimas;
- tarpasmeninio bendravimo ugdymas;
- rengimas partnerystei ir būsimai šeimai;
- mandagaus elgesio ir etiketo mokymas;
- konstruktyvus seksualumo demonstravimo mokymas (elgesys ir aprangos normų supratimas).

Biologinis lytiškumo ugdymo turinys apima:

- fiziologijos ir asmens higienos įgūdžių formavimą;
- apsisaugojimo nuo nėštumo ir lytiškai plintančių ligų mokymą;
- ankstyvų lytinių santykių žalos supratimo ugdymą;
- žalingų įpročių prevencijos, sveikos gyvensenos mokymą.

Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių **lytiškumo ugdymo metodų** pasirinkimas turėtų būti skirtingas, atitinkamas ugdomai temai, amžiui ar situacijai. Dažniausiai patartina naudoti *individualią* prieigą, kai galima geriau pažinti mokinį, įgyti pasitikėjimą, pastebėti elgsenos pokyčius ar problemas. *Žodiniai* dėstymo metodai leidžia lytiškumo ugdymo medžiagą pateikti nuosekliai ir suprantamai didesnei grupei mokinių. Tačiau ugdytojas privalo specialiai atrinkti ir susisteminti informaciją. Ypač svarbu, kad paskaitos, pamokos ar kt. renginiai būtų susieti su gyvenimiškoms situacijomis, artima aplinka, atsižvelgiant į mokinių patirtį, jų grupės specifiką. Kartu su žodiniu metodu naudinga taikyti ir kitus metodus (*praktiniai, vaizdiniai, kūrybiniai, žaidybiniai* ir kt.), naudojant įvairių iliustracinę medžiagą, filmus ar mokomąsias laidas, rengti diskusijas, praktinius užsiėmimus, žaidimus, kūrybines užduotis. Šie metodai taip pat taikomi ir atskirai.

Medžiagą įsisavinti padeda nuolatinis kartojimas, todėl informaciją patartina integruoti į mokomuosius dalykus bei neformalią veiklą: popamokinės veiklos užsiėmimus, renginius, varžybas ar pan. Tėvų įsitraukimas į ugdymo procesą būtų ypač naudingas, nes vyktų tęstinis ugdymas, geresnis ugdymo medžiagos įsisąmoninimas. Jei šeima priklauso socialinės rizikos grupei, ypač daug dėmesio mokiniui privalo skirti klasės auklėtojas ir kiti ugdymo įstaigos specialistai.

Lytiškumo ugdymo *turinio įgyvendinimui*, metodų efektyviam panaudojimui *svarbiausi kriterijai*:

- parengti kvalifikuoti specialistai;

- individualizuota metodinė medžiaga;
- ugdytinių poreikių supratimas;
- ugdymo nuoseklumas.

Šalyje turėtų būti skiriama daugiau dėmesio rengimui *kvalifikuotų specialistų*, kad studijuodami jie įgytų kompetencijas, reikalingas intelekto sutrikimą turinčių mokinių lytiškumo ugdymui. Pedagogas ar specialistas be įgytų žinių turėtų būti kartu ir entuziastingas, charizmatiškas, šiltas, gebėti pelnyti tiek vaikų, tiek bendruomenės (labiausiai tėvų) pasitikėjimą, pagarbą. Ugdytojams svarbu suprasti ugdytinių poreikius, parengti individualizuotą metodinę medžiagą. Taip pat būtina siekti intelekto sutrikimą turinčių mokinių vieningos lytiškumo ugdymo koncepcijos, patvirtintos ugdymo programos, vykdomos nuosekliai ir atitinkant mokinio poreikius ir negalės lygį.

Disertacinio tyrimo perspektyva

Disertacinis tyrimas suteikia teorinį-metodologinį pagrindą nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo tolesniems tyrimams. Teorinio ir empirinių tyrimų duomenų pagrindu sukurtą visuminį lytiškumo ugdymo modelį tikslinga išbandyti ugdomajame procese, įvertinti papildomais tyrimais. Aktualu ateityje atlikti atvejo analizės, veiklos, naratyvo ir kt. metodų tyrimus, kurie padėtų atskleisti naujus lytiškumo fenomeno aspektus, patikslintų ir papildytų lytiškumo ugdymo turinio konceptą. Jau atliktų ir tolesnių tyrimų pagrindu būtų tikslinga parengti intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumo ugdymo programą, ją išbandyti praktikoje, siekiant vieningos šalies lytiškumo ugdymo koncepcijos įtvirtinimo. Ateities tyrinėjimų pagrindu prasminga būtų sukurti ir įdiegti suaugusių sutrikusio intelekto asmenų socialinės-psichologinės pagalbos sistemą, galinčią suteikti pagalbą asmenims, išėjusiems iš ugdymo sistemos, kuriantiems šeimas ar gyvenantiems su partneriu bei auginantiesiems vaikus.

IŠVADOS

1. Išvados ir apibendrinimai, grindžiami teorinio konteksto pagrindu

Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo problemos daugiadalykiškumą ir daugiaspramiškumą lemia platus dar neištirtų lytiškumo konceptų spektras: nepaisant plataus šios tematikos probleminio lauko filosofijoje, sociologijoje, socialinėje psichologijoje, edukologijoje, nepakankamai pagrįsta negalę turinčių asmenų lytiškumo fenomeno tipologija, neatskleistas lytiškumo sąvokos turinys. Tuo tikslu atlikta lytiškumo ir lytiškumo ugdymo turinio koncepto teorinė analizė ir operacionalizacija:

- Negalę turinčių asmenų teorinė lytiškumo fenomeno analizė leido įžvelgti mokslinio domėjimosi lytiškumo ugdymo klausimais augimo tendenciją kitose šalyse, tačiau Lietuvoje jo koncepto analizė nepakankamai giliai apibrėžiama.
- Analizuojant lytiškumo konceptą principinis tampa lytiškumo ir seksualumo sąvokų atskyrimo klausimas, pabrėžiant visuminę lytiškumo sampratą, susidedančią iš lyties, lytiškumo ir seksualumo konstrukčių.
- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių, kaip ir kitų negalę turinčių asmenų lyties identiteto raida grindžiama, remiantis lytinio tapatumo teorijomis, įtraukiant negalę, kaip neatsiejamą lyties identiteto formavimo(si) komponentą.
- Negalę turinčių mokinių lytiškumo ugdymas nėra reglamentuotas, todėl jo turiniui įtaką daro ne tik socialinės, edukacinės aplinkos nuostatos į lytiškumo sampratą, bet ir kultūrinės aplinkos formuojamas stereotipinis požiūris į intelekto sutrikimą turinčių asmenų lytiškumą.
- Remiantis mokslo tarpdisciplinine (filosofijos, sociologijos, socialinės psichologijos ir edukologijos) analize lytiškumo edukacinėje praktikoje išskiriamos šios teorinės nuostatos:
  - Lytiškumo ugdymas remiasi visumine (holistine) asmenybės raida, teigiančia, kad vaiko vystymąsi ir jo ugdymą sąlygoja dorovinių, emocinių, fizinių, psichinių ir dvasinių galių plėtra. Holistinis požiūris į vaiką atspindi jo integralumą ir visapusiškumą.
  - Socialinio konstruktyvizmo požiūris į lytiškumo ugdymą sieja pasaulio pažinimą su socialine aplinka, kuriančia tikrovės konstrukcijas, ypač bendradarbiavimą su kitais. Svarbiausiu uždaviniu laikoma ne tikrovės įsi-vaizdavimas, o metodų, kuriant tikrovės konstrukcijas, taikymas.
  - Pragmatizmo filosofija pabrėžia ne žinių, o gebėjimų svarbą, kad žmogus,

panaudodamas savo ir visuomeninę patirtį, spręstų įvairias (kartu ir lyties identiteto) gyvenimo problemas.

- Feministinis požiūris į lytiškumo ugdymą nurodo, kad ugdant nežymų intelekto sutrikimą turinčius mokinius reikėtų remtis trečiosios bangos postmoderniuoju feminizmu, teikiančiu reikšmę marginalizuotoms, diasporinėms ir kolonizuotoms kultūroms, kurios akcentuoja postfeminizmo binarines lyčių bei seksualumo kategorijas, kreipiant dėmesį į translytinių, transseksualių, biseksualių individų patirtį.
- Remiantis teorinėmis įžvalgomis į lytiškumo konstrukta, suformuotas nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno modelis, apimantis socialinių įgūdžių, bendravimo gebėjimų, emocijų, seksualinės elgsenos bei destruktivaus elgesio demonstravimo komponentus.
- Atlikta nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo sampratos operacionalizacija ugdymo aplinkos, turinio, principų ir metodų aspektais leidžia daryti tokias įžvalgas:
- Moksliniame diskurse apibūdinama lytiškumo ugdymo aplinka: edukacinė, socialinė ir kultūrinė, jų sąveikos aktualumas.
- Lytiškumo ugdymo turinys susideda iš socialinio, biologinio ir psichoemocinio konstrukto.
- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymas privalo remtis lygių vyro / moters saviraiškos galimybių, švietimo prieinamumo, kompleksiško, visybiško, aktualumo, universalumo, komandinio darbo ir suprantamumo principais.
- Akcentuojama aktyviųjų mokymo metodų (vaidybiniai žaidimai, interaktyvūs pratimai, situacijų modeliavimas ir kt.) reikšmė ugdant lytiškumą: jie skatina mokinių dalyvavimą ir bendradarbiavimą, kūrybiškai pasirinkti mokymo priemonės ir išteklius.

2. Išvados ir apibendrinimai, grindžiami empirinių tyrimų rezultatų pagrindu

2.1. Ištyrus nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių tėvų ir pedagogų požiūrį į šeimą, santuoką, lyčių tarpusavio santykių ypatumus, išskirtos jų esminės nuostatos į lytiškumo konstrukta, darančios įtaką paauglių lytiškumo ugdymo turinio įgyvendinimo kontekstui:

- Lytiškumo sampratos konstruktas siejamas su išvaizdos, patrauklumo akcentavimu, moters „šimos židinio globėjos“ vaidmeniu; šis požiūris būdingas labiau tėvams, o jo formavimuisi lemiamą reikšmę galimai turi as-

mens išsilavinimas, t. y. kuo jis žemesnis, tuo svarbesnė žmogaus išorė, moters vaidmuo šeimoje.

- Lytiškumo sampratoje išryškėjo veiklios moters įvaizdis, kas rodo, kad vyksta pokyčiai pasiskirstant lyčių vaidmenis, tačiau moteris nėra visiškai emancipuota, nes jai vis dar priskiriamas „šeimoms židinio globėjos“ vaidmuo, ji atsiduria dar sudėtingesnėje situacijoje.

2.2. Išanalizavus ekspertų požiūrį į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raišką, pagrindžiamas lytiškumo raiškos fenomeno modelis, apimantis šiuos lytiškumo raiškos konstruktus: socialinius įgūdžius, bendravimo gebėjimus, emocijų raišką, seksualumo požymius, destruktivų elgesį. Lytiškumas ne tik reiškiasi per šiuos komponentus, bet ir formuoja lytiškumo raiškos fenomeną šių konstrukcinių elementų visumoje.

2.3. Atlikus tėvų ir pedagogų požiūrio analizę į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymą, išvelgtos skirtingos nuostatos į šių asmenų lytiškumo sampratą: nuo deklaruojamo lytiškumo aktualumo akcentavimo iki kategoriško lytiškumo neigimo.

- Pedagogai lytiškumo ugdymą laiko aktualia nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių ugdymo problema dėl mokinių ir jų tėvų nepakankamų žinių apie lytiškumą, auklėtinių aktyvaus lytinio gyvenimo, mokinių emocijų ir elgesio sutrikimų, socialinių įgūdžių trūkumo, neigiamo šeimos ir socialinės aplinkos poveikio ugdytiniais.
- Išryškėjo skirtingos nuostatos į šių paauglių šeimos kūrimą ateityje: tėvai deklaruoja rengimo šeimai svarbą, o pedagogai dažniausiai tai kategoriškai neigia.
- Išvelgtas tėvų ir pedagogų sąveikos trūkumas lytiškumo ugdymo procese: tėvai nepakankamai įtraukiami į lytiškumo formavimą, trūksta bendradarbiavimo kultūros plėtojimo.
- Tėvų ir pedagogų traktuojamas lytiškumo ugdymo turinys atspindi teorinėje analizėje išskirtus socialinį, psichoemocinį ir biologinį lytiškumo ugdymo turinio konstruktus, tačiau priešingai nuo mokslo literatūroje akcentuojamo socialinio ir psichoemocinio turinio aktualumo, pedagogai daugiausia pabrėžia biologinio lytiškumo ugdymo turinio svarbą. Tai rodo, kad ugdymo įstaigose vis dar įsitvirtinęs medicininis požiūris į neįgalų mokinį.

2.4. Nežymų intelekto sutrikimą turinčio paauglio visuminis lytiškumo ugdymo modelis apibūdinamas šiomis dimensijomis:

- Visuminio lytiškumo ugdymo modelio pagrindas yra lytinio tapatumo formavimas(is) per negalės ir lytiškumo sąsają. Lytinis tapatumas formuo-

ja ne tik savęs kaip lytinės būtybės supratimą, bet ir atsispindi *lytiškumo raiškoje*, kuris intelekto sutrikimo atveju reiškiasi per socialinius įgūdžius, bendravimo ypatumus, emocijas, seksualumą ir destruktivų elgesį.

- Lytiškumo ugdymas neatsiejamas nuo *socialinės, edukacinės, kultūrinės aplinkos* sąmoningai ir nesąmoningai perteikiamos lytiškumo sampratos. Svarbi aplinkų *sąveika*, jų vieningas požiūris į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumą, jo ugdymo svarbą, stereotipinio požiūrio kaita feministinės, socialinio konstruktyvizmo teorijos, visuminio (holistinio) asmenybės supratimo, pragmatizmo filosofijos kontekste.
- Lytiškumo ugdymas turėtų apimti *psichoemocinį, socialinį ir biologinį lytiškumo ugdymo* turinį, kurio dalių įgyvendinimas leistų paaugliui formuoti įgūdžius, gebėjimus bei suteikti žinias, reikalingas tarpasmeniniams santykiams, šeimos kūrimui ir kt.
- Įgyvendinant lytiškumo ugdymo turinį tikslinga dažniausiai naudoti individualų metodą, tačiau ne mažiau svarbūs yra žodiniai, praktiniai, vaizdiniai, kūrybiniai ir žaidybiniai metodai, jų kompleksinis taikymas.
- Nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo ugdymo įgyvendinimui svarbu parengti kompetentingi, kvalifikuoti specialistai, individualizuota, mokinių poreikius atitinkanti, mokomoji metodinė medžiaga ir ugdymo nuoseklumas.

2.5. Tyrimo rezultatai leidžia konstatuoti, jog disertaciniame darbe formuluojamos hipotezės, teigiančios, kad nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lytiškumo raiškos fenomeno struktūra apima socialinius įgūdžius, emocijas, seksualinę elgseną bei destruktivaus elgesio demonstravimą, o lytiškumo ugdymo turinys siejamas su socialinės ir edukacinės aplinkos dimensijomis: lytiškumo konstrukto visybiškumu, ugdytojų ir šeimos nuostatomis į nežymų intelekto sutrikimą turinčių paauglių lyties identitetą, yra empiriškai patvirtintos.

Literatūra

1. Abbott, D., Burns, J. (2007). What's love got to do with it?: Experiences of lesbian, gay, and bisexual people with intellectual disabilities in the United Kingdom and views of the staff who support them. *Sexuality Research & Social Policy: A Journal of the NSRC*, 4, p. 27-39.
2. Abbott, D., Howarth, J. (2007). Still off-limits? Staff views on supporting gay, lesbian and bisexual people with intellectual disabilities to develop sexual and intimate relationships? *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 20, p. 116-126.
3. Adams, R. (2013). *Disability. Gender: The key concepts*. London and New York: Routledge, p. 54-59.
4. Allen, J. D. (2003). *Gay, Lesbian, Bisexual, and Transgender People with Developmental Disabilities and Mental Retardation: Stories of the Rainbow Support Group*. Harrington Park Press.
5. Allen, L. (2007). Examining dominant discourses of sexuality in sexuality education research. *International Studies in Sociology of Education*, Vol. 17, No. 1-2, p. 163-180.
6. Allen, M., Seery, D. (2007). The Current Status of Sex Education Practice For People with an Intellectual Disability in Ireland [žiūrėta 2013 09 30]. Prieiga per internetą: <<http://www.sexualhealthcentre.com/PUBLICATIONS/SHC%20Disability%20Report2.pdf>>.
7. Allport, G. (1979). *The Nature of Prejudice*. Reading: Addison-Wesley.
8. Amsterdamo sutartis, iš dalies pakeičianti Europos Sąjungos sutartį, Europos Bendrijų steigimo sutartis ir tam tikrus su jomis susijusius aktus. 1997 m. spalio 2 d. [žiūrėta 2008 12 14]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter1/dokpaieska.showdoc_1?p_id=29686>.
9. Anderson, P., Kitchin, R. (2000). Disability, Space and Sexuality: Access to family Planning Services. *Social Science & Medicine*, Vol. 51, Issue 8, 16, p. 1163-1173.
10. Ašmonaitė, M., Ozolaitė, V. (1999). Sutrikusio intelekto moksleivių dorinio elgesio formavimosi ypatumai. *Šiuolaikinės specialiosios ir socialinės pedagogikos problemos*, p. 64-65.
11. Babbie, E. (2008). *The Basics of Social Research*. USA: Thomson Wadsworth.
12. Bay-cheng, L. Y. (2003). The Trouble of Teen Sex: the construction of adolescent sexuality through school-based sexuality education. *Sex Education*, Vol. 3, No. 1, p. 61-74.

13. Bakk, A., Grunewald, K. (1997). *Globa*. Vilnius: Avicena.
14. Ballan, M. (2001). Parents as sexuality educators for their children with developmental disabilities. *SIECUS Report*, 29, 14-19. *Siecus* [žiūrėta 2008-01-18]. Prieiga per internetą: <<http://www.siecus.com/>>.
15. Ballan, M. S. (2008). Disability and Sexuality within Social Work Education in the USA and Canada: The model of Disability as Lens for Practice. *Social Work Education*, Vol. 27, No. 2, p. 194-202.
16. Barkauskaitė, M., Grincevičienė, V., Indrašienė, V., Pūkinskaitė R. (2001). *Specialiųjų poreikių vaikų ugdymas*. Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas.
17. Bazzo, G., Nota, L., Soresi, S., Ferrari, L., & Minnes, P. (2007). Attitudes of social service providers towards the sexuality of individuals with intellectual disability. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 20, p. 110-115.
18. Berger, P., Luckman, Th. (1999). *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
19. Bernert, D. J., & Ogletree, R. J. (2013). Women with intellectual disabilities talk about their perceptions of sex. *Journal of Intellectual Disability Research*, 57, p. 240-249.
20. Bitinas, B. (2000). *Ugdymo filosofija*. Vilnius: Enciklopedija.
21. Bitinas, B. (2006). *Edukologinis tyrimas: sistema ir procesas*. Vilnius: Kronta.
22. Bitinas, B., Rupšienė, L., Žydzūnaitė, V. (2008). *Kokybinių tyrimų metodologija. I–II dalys*. Klaipėda: S. Jokužio leidykla-spaustuvė.
23. Blanchett, W. J., & Wolfe, P. S. (2002). A review of sexuality education curricula: Meeting the sexuality education needs of individuals with moderate and severe intellectual disabilities. *Research and Practice for Persons with Severe Disabilities*, 27, p. 43-57.
24. Boehning, A. (2006). Sex Education for Students with Disabilities. *Law & Disorder*, Issue 1, p. 59-66.
25. Bollman, J. R., & Davis, P. K. (2009). Teaching women with intellectual disabilities to identify and report inappropriate staff-to-resident interactions. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 42, p. 813-817.
26. Bonnie, S. (2002). *Facilitated Sexual Expression in the Independent Living Movement in Ireland*. [žiūrėta 2013 11 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.independentliving.org/docs6/bonnie200208.html>>.
27. Bos, A. E. R., Schaalma, H. P., & Pryor, J. B. (2008). Reducing AIDS-related stigma in developing countries: The importance of theory- and

- evidence-based interventions. *Psychology, Health & Medicine*, 13, p. 450-460.
28. Bourdieu, P. (1990). *The logic of practice. Structures, habitus, practices.* Cambridge. Polity Press.
  29. Bourdieu, P. (2001). *Masculine Domination.* Cambridge. Polity Press.
  30. Bryman, A. (2008). *Social research methods.* Oxford: Oxford University Press.
  31. Bryman, A., Bell, E. (2003). *Business research methods.* USA: Oxford university.
  32. Brown, L. (2013). Deconstructing Rhetoric on (A)Sexuality with Lydia Brown [žiūrėta 2013 11 19]. Prieiga per internetą: <<http://depts.washington.edu/dcenter/wordpress/?p=362>>.
  33. Bruder, C., & Kroese, B. S. (2005). The efficacy of interventions designed to prevent and protect people with intellectual disabilities from sexual abuse: a review of the literature. *The Journal of Adult Protection*, 7, p. 13-27.
  34. Brug, J., Van Dale, D., Lanting, L., Kremers, S., Veenhof, C., Leurs, M., et al. (2010). Towards evidencebased, quality-controlled health promotion: the Dutch recognition system for health promotion interventions. *Health Education Research*, 25, p. 1100-1106.
  35. Bušmaitė, I. (2007). Professional Behaviour of Special School Teachers, Educating Pupils by After-School Activities. *Specialusis ugdymas. Priedas.*, p. 23-30.
  36. Cambridge, P., & Mellan, B. (2000). Reconstructing the sexuality of men with learning disabilities: Empirical evidence and theoretical interpretations of need. *Disability & Society*, 15, p. 293-311.
  37. Caspar, L. A., & Glidden, L. M. (2001). Sexuality education for adults with developmental disabilities. *Education & Training in Mental Retardation & Developmental Disabilities*, 36, p. 172-177.
  38. Charles, C. M. (1999). *Pedagoginio tyrimo įvadas.* Vilnius: Alma litera.
  39. Cymru, C. (2000). *Tarp žmonių: Parankinė socialinio darbuotojo knyga, naudinga ir kitiems, turintiems silpnescio mokslumo asmenų.* Vilnius: Apyaušris.
  40. Cohen, L., Manion, L., Morrison, K. (2007). *Research methods in education.* London: Routledge.
  41. Connell, R. (2009). *Gender in world perspective.* USA: Malden.
  42. Corcoran, T. (2009). *Smiling at the sky: Ontology's hypnotic lure.* Manchester Metropolitan University.
  43. Coren, C. (2003). *Teenagers with mental disability lack reproducti-*

- ve education and knowledge; still, many have had sex. *Perspectives on Sexual and Reproductive Health*, Vol. 35, No. 4 [žiūrėta 2013 11 12]. Prieiga per internetą: <<http://www.guttmacher.org/pubs/journals/3518703.html>>.
44. Corker, M., Shakespeare, T. (2002). Mapping the Terrain. in *Disability / Postmodernity: Embodying Disability Theory*, eds. M. Corker, T. Shakespeare. London: Continuum, p. 1–17.
  45. Couldrick, L. (2008). Sexual expression, physical disability and professional practice *Way Ahead* 12(4), p. 10-11 [žiūrėta 2012 10 15]. Prieiga per internetą: <http://www.mstrust.org.uk/professionals/information/wayahead/articles/12042008_06.jsp>.
  46. Crawford, D., Ostrove, J. M. (2003). Representations of Disability and the Interpersonal Relationships of Women with Disabilities. *Women & Therapy*, 26 (3–4), p. 179-194.
  47. Creswell, J. W. (1998). *Qualitative Inquiry and Research Design: Choosing among Five Traditions*. Thousand Oaks, CA: Sage.
  48. Creswell, J. W. (2003). *Research design: Qualitative, Quantitative and Mixed methods approaches*. 2nd ed. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
  49. Creswell, J. W. (2007). *Qualitative inquiry. Research design*. USA: Sage publication.
  50. Crotty, M. (1998). *The Foundation of Social Research: Meaning and perspective in the research process*. Sage publications, London, Thousand and Oaks, New Delhi.
  51. Culkelly, M., Gilmore, L. (2007). Attitudes to Sexuality Questionnaire (Individuals with an Intellectual Disability): Scale development and community norms. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 32(3), p. 214-221.
  52. Daudaravičienė, V. (2001). *Lytinio ugdymo ir lytinio švietimo priešprieša bendrojo lavinimo mokyklose: problemos ir perspektyvos*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
  53. Daudaravičienė, V. (2002). Lytinis ugdymas ar lytinis švietimas? *Pedagogika*, 49, p. 43 -52.
  54. Daugėla, M., Žukauskas, S. 2005. Lietuvos universitetų fizinės aplinkos prieinamumas žmonėms, turintiems fizinę negalę. *Specialusis ugdymas*, 1(12), p. 109-116.
  55. *Dėl rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos patvirtinimo* (2007 m. vasario mėn. 7 d. Nr. ISAK-179) [žiūrėta 2009 02 15]. Prieiga per in-

- terneta: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/2007-02-07-ISAK-179.pdf>>.
56. *Dėl Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos patvirtinimo* (2007 m. vasario 7 d. švietimo ir mokslo ministro įsakymas Nr. ISAK-179) [žiūrėta 2009 02 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/2007-02-07-ISAK-179.pdf>>.
  55. Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (2003). *The Lands cape of Qualitative Research: Theories and Issues* (2nd ed.). Thous and Oaks. London, New Delhi: Sage Pub.
  56. Diekema, D. S. (2003). Involuntary sterilization of peesons with mental retardation: An ethical analysis. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research Reviews*. *Siecus*, 9, p. 21-26 [žiūrėta 2008-07-14]. Prieiga per internetą: <<http://www.siecus.com/>>.
  57. Dinerstein, R. D. (2010). Sexual Expression for Adults with Disabilities: The Role of Guardianship. *Impact: Feature Issue on Sexuality and People with Intellectual, Developmental and Other Disabilities*, 23(2), p. 12-13.
  58. Dirginčienė, A. (2004). Lytinis ugdymas pradinėse klasėse. *Gamtamokslinis ugdymas*, 10, p. 273-281.
  59. Doherty, W. J. K. (1985). Intervention in health care. *Family Relations*. *Betterhealth*, 34, p. 129-137 [žiūrėta 2008-09-15]. Prieiga per internetą: <<http://www.betterhealth.vic.gov.au/>>.
  60. Dukškaitė, R. (2009). Jaunimo poreikiai. Išsamus lytinis ugdymas. *Lytiškumas: socialiniai, kultūriniai ir sveikatos aspektai*, p. 141-149.
  61. Earle, S. (2001). Disability, facilitated sex and the role of the nurse. *Journal of Advanced Nursing*, 36 (3), p. 433-440.
  62. Eastgate, G. (2010). Sexuality, Sexual Abuse and Protection Skills in Women with Intellectual Disabilities. ASSID Conference [žiūrėta 2013-10-12]. Prieiga per internetą: <http://www.asid.asn.au/Portals/0/Conferences/45thBrisbane/Conference%20Papers/Eastgate_et_al_Thurs_1530_Sexuality33.pdf>.
  63. Eastgate, G. (2011). Sex and intellectual disability. *Australian Family Physician*, Vol. 40, No. 4, p. 188-191.
  64. Eastgate, G., Scheermeyer, E., Driel, M. L. (2012). Intellectual disability, sexuality and sexual abuse prevention. A study of family members and support workers. *Bones*, Vol. 41, No. 3, p. 135-139 [žiūrėta 2014-07-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.racgp.org.au/afp/2012/march/intellectual-disability,-sexuality-and-sexual-abuse-prevention/>>.
  65. Egemo-Helm, K. R., Miltenberger, R. G., Knudson, P., Finstrom, N., Jostad, C., & Johnson, B. (2007). An evaluation of in situ training to

- teach sexual abuse prevention skills to women with mental retardation. *Behavioral Interventions*, 22, p. 99-119.
66. Evans, D. S., McGuire, B. E., Healy, E., & Carley, S. N. (2009). Sexuality and personal relationships for people with an intellectual disability. Part II: Staff and family carer perspectives. *Journal of Intellectual Disability Research*, 53, p. 913-921.
  67. Farrelly, C., O'Brien, M., Prain, V. (2007). The discourses of sexuality in curriculum documents on sexuality education: an Australian case study. *Sex Education*, Vol. 7, No. 1, p. 63-80.
  68. Filipavičiūtė, D., Ambrasas, G. (2011). Aukštųjų mokyklų fizinės aplinkos pritaikymas neįgaliųjų reikmėms. *Verslas XXI amžiuje*, 3(4), p. 57-62.
  69. Flax, J. (1995). Postmodernizmas ir lyčių santykiai feministinėje teorijoje. *Moters samprata nuo antikos iki postmodernizmo*. Vilnius: Pradai, p. 460-487.
  70. Foucault, M. (1999). *Seksualumo istorija*. Vilnius: Vaga.
  71. Freud, S. (1922). On The Universal Tendency to Debasement in the Sphere of Love [žiūrėta 2014-05-25]. Prieiga per internetą: <http://www.ncf.edu/hassold/FinDeSiecle/freud_debasment.htm>.
  72. Freud, S. (1962). Civilization and its discontents. New York.
  73. Freud, Z. (1990). Das Ich und das Es. *Psychoanalyse. Ausgewählte Schriften*, p. 301-342.
  74. Froidas, Z. (1992). Kasdienio gyvenimo psichopatologija. Vilnius: Mokslas.
  75. Gaigalienė, M. (1997). Požiūris į moteriškumą šiandieninėje Lietuvoje. *Pedagogika*, 34, p. 71-76.
  76. Ganly, S. (2010). The Relationship between Physical Cognitive and Social Emotional Development in Humans. *Sciences 360* [žiūrėta 2012 10 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.sciences360.com/index.php/the-relationship-between-physical-cognitive-and-social-emotional-development-in-humans-9385/>>.
  77. Garšvienė, A., Neverdauskaitė, V. (2008). Vidutiniškai ir žymiai sutrikusio intelekto vaikų bendravimo gebėjimų ugdymas alternatyviaja komunikacija. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2 (18), p. 85-90 [žiūrėta 2010 09 28]. Prieiga per internetą: <http://www.su.lt/filemanager/download/6440/12_Nevardauskaite%20Garsviene.pdf>.
  78. Gearheart, B. R. (1990). Learning Disabilities: Educational Strategies. USA.
  79. Gevorgianienė, V. (1999). Vidutiniškai sutrikusio intelekto ugdytinių bendravimo gebėjimų ugdymas. Daktaro disertacija. Šiaulių universitetas. Šiauliai.

80. Giddens, A. (1999). *Runaway World: How Globalization is Reshaping Our Lives*. London: Profile.
81. Giddens, A. (2000). *Modernybė ir asmens tapatumas*. Vilnius: Pradai.
82. Giddens, A. (2005). *Sociologija*. Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika“.
83. Giedraitienė, E., Vaičekauskaitė, R. (2002). Vaikų su negalia lytinio ugdymo mokykloje problema. *Pedagogika*, 57, p. 44-49.
84. Gill, M. (2010). Rethinking Sexual Abuse, Questions of Consent, and Intellectual Disability. *Sexuality Research and Social Policy*, 7, p. 201-213.
85. Gill, R., Scharff, C. (2011). *New Feminities: Postfeminism, neoliberalism and Subjectivity*. London: Palgrave Macmillan.
86. Gina Di Giulio (2003). Sexuality and People living with Physical or Developmental Disabilities: A Review of Key Issues. *The Canadian Journal of Human Sexuality*. East York. 12, 1, p. 53-68.
87. Goldfarb, E. S. (2005). What is comprehensive sexuality education really all about? Perceptions of students enrolled in an undergraduate human sexuality course. *American Journal of sexuality education*, Vol. 1(1), p. 85-102.
88. Goodley, D. (2011). Social psychoanalytic disability studies. *Disability & Society* [žiūrėta 2014 04 01]. Prieiga per internetą: <http://www.academia.edu/5718967/Social_psychoanalytic_disability_studies>.
89. Grieve, A., McLaren, S., Lindsay, W. (2009). Staff attitudes towards the sexuality of people with learning disabilities: a comparison of different professional groups and residential facilities. *British Journal of Learning Disabilities*, Vol. 37, Iss. 1, p. 76-84.
90. Grincevičienė, V. (1998). *Ugdymo dalyvių požiūris į dabarties mokyklą (socialinis pedagoginis aspektas)*. Daktaro disertacija. Vilniaus pedagoginis universitetas.
91. Gudynas, P. (2009). *Ugdymo turinio formavimo situacijos analizė ir perspektyvos* [žiūrėta 2009 04 14]. Prieiga per internetą: <http://www.pedagogika.lt/puslapis/UTanalize.ppt#256,1,Ugdymo_turinio_formavimo_situacijos_analize_ir_perspektyvos>.
92. Hayashi, M., Arakida, M., & Ohashi, K. (2011) The effectiveness of a sex education program facilitating social skills for people with intellectual disability in Japan. *Journal of Intellectual and Developmental Disability*, 36, p. 11–19.
93. Hallahan, D. P., Kauffman, J. M. (2003). *Ypatingieji mokiniai: specialiojo ugdymo įvadas*. Vilnius.
94. Hamilton, C. (2002). *Doing the Wild Thing: Supporting an Ordinary*

- Sexual Life for People with Intellectual Disabilities. *Disability studies*, p. 40-59 [žiūrėta 2012 05 13]. Prieiga per internetą: <<http://www.gyvybe.lt/files/File/straipsniai/lytinissvietimas.pdf>>.
95. Hingsburger, D., Tough, S. (2002). Healthy sexuality: Attitudes, systems, and policies. *Research & Practice for Persons with Severe Disabilities*, 27, p. 8-17.
  96. Hirschmann, N. J. (2013). Queer / Fear: Disability, Sexuality, and The Other. *Journal of Medical Humanities*, Vol. 34, Iss. 2, p. 139-147.
  97. Hyde, J. S., Durik, A. M. (2002). Psychology of women in the 21st century. In J. Halonen (Ed.) *The faces of psychology*. Washington, DC: American Psychological Association. [žiūrėta 2012 09 02]. Prieiga per internetą: <<http://02c44f4.netsolhost.com/ebooks/faces/script/Ch08.htm>>.
  98. Hymowitz, K. S. (2003). What to tell the kids about sex. *Washington: Fall*, Iss. 153, p. 3. [žiūrėta 2013 11 02]. Prieiga per internetą: <<http://www.proquest.umi.com/>>.
  99. Hughes, B., McKie, L., Hopkins, D., & Watson, N. (2005). Love's labour lost? Feminism, the disabled people's movement, and an ethic of care. *Sociology*, 39(2), p. 259-275.
  100. Ivanauskienė, F., Šidlauskienė, V. (2007). *Lytis ir ugdymas*. I d. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  101. Yacoub, E., & Hall, I. (2009). The sexual lives of men with mild learning disability: A qualitative study. *British Journal of Learning Disabilities*, 37, p. 5-11.
  102. Youdell, D. (2005). Sex-gender-sexuality: how sex, gender, and sexuality constellations are constituted in secondary schools. *Gender and Education*, Vol. 17, Iss. 3, p. 249-270.
  103. Young, R., Gore, N., & McCarthy, M. (2012). Staff attitudes towards sexuality in relation to gender of people with intellectual disability: a qualitative study. *Journal of Intellectual & Developmental Disability*, 37, p. 343-347.
  104. Younkins, E. W. (2005). *Dewey's Pragmatism and the Decline of Education* [žiūrėta 2008 02 14]. Prieiga per internetą: <http://rebirthofreason.com/Articles/Younkins/Deweys_Pragmatism_and_the_Decline_of_Education.shtml>.
  105. Yvi, D. K. (2012). Gender speak. Personal effectiveness in gender communication. Texas. A&M University–Corpus Christi.
  106. Jonaitienė, I. (2007). Nežymiai sutrikusio intelekto moksleivių požiūris į profesiją (lyčių aspektu). *Specialusis ugdymas. Priedas*, p. 39-45.

107. Jovaiša, L. (2007). *Enciklopedinis edukologijos žodynas*. Vilnius: Gimtasis žodis.
108. Jucevičienė, P., Čiužas, R. (2006). Lietuvos mokytojų didaktinė kompetencija. *Švietimo problemų analizė Mokyklų tobulinimo programa*. Vilnius: Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministerija.
109. Jungtinių Tautų neįgaliųjų teisių konvencija ir jos fakultatyvus protokolai. Neįgaliųjų teisių konvencija (2010). *Valstybės žinios*, 2010-06-19, Nr. 71-3561.
110. Juodraitis, A., Pocevičienė, R. (2008). Paauglių požiūris į ankstyvus lytinius santykius. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 2(18), p. 116-121.
111. Kaffemanas, R., Leikus, N. (2003). Nežymiai sutrikusio intelekto paauglių charakterio ir požiūrio į socialinę aplinką ypatumai. *Specialusis ugdymas*, 1(8), p. 47-65.
112. Kaffemanienė, I., Miklošienė, V. (2011). Neįgaliųjų globos ir ugdymo specialistų profesinės veiklos ypatumai ir kompetencijos. *Profesinės studijos: teorija ir praktika: mokslinių straipsnių žurnalas*, 8, p. 227-237.
113. Kaffemaninienė, I. (2007). Studijų programų rekonstravimo, užtikrinančio lyčių lygybės, partnerystės ir tolerancijos kompetencijas, metodologija. *Lyčių studijos ir tyrimai* [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.su.lt/article/archive/1355>>.
114. Kameron, J. E., Lalonde, R. N. (2001). Social identification and gender-related ideology in women and men. *British Journal of Social Psychology*, 40, 59–77.
115. Kamieka, O. S., Gabriel, G. Y. Q. (2001). Parental training and involvement in sexuality education for students who are deaf // American Annals of the Deaf. *Gateway*. Vol. 146, Iss. 3 [žiūrėta 2005-03-17]. Prieiga per internetą: <<http://www.gateway.proquest.com/>>.
116. Kardelis, K. (2002). Mokslinių tyrimų metodologija ir metodai. Kaunas: Judex.
117. Kerevičienė, J. (2014). Pedagoginės psichologijos užrašai. Kaunas (elektroninėje laikmenoje).
118. Keshav, D., Hubertan, B. (2006). Sex Education for Physically, Emotionally, and Mentally Challenged Youth. *Advocates for Youth* [žiūrėta 2013-10-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.advocatesforyouth.org/storage/advfy/documents/challengedyouth.pdf>>.
119. Keshav, D., Huberman, B. (2006). Sex Education for Physically, Emotionally, and Mentally Challenged Youth. *Advocates for Youth* [žiūrėta 2013 09 30]. Prieiga per internetą: <<http://www.advocatesforyouth.org/>>.

- storage/advfy/documents/challengedyouth.pdf>.
120. Khemka, I., Hickson, L., Reynold, G. (2005). Evaluation of a decision-Making curriculum designed to empower women with mental retardation to resist abuse. *American Journal on Mental Retardation*, 110, p. 193-204.
  121. Kijak, R. J. (2011). A Desire for Love: Considerations on Sexuality and Sexual Education of People With Intellectual Disability in Poland. *Sexuality and Disability*, 29, p. 65-74.
  122. King, B. M. (2010). Point: a call for proper usage of “gender” and “sex” in biomedical publications. *AJP Regulatory Integrative and Comparative Physiology*, 298(6), R1700-R1701. [žiūrėta 2013 10 30]. Prieiga per internetą: <<http://ajpregu.physiology.org/content/298/6/R1700>>.
  123. Krippendorff, K. (1993). The past of communication’s hoped for future. The Future of the Field 1, *Journal of Communication*, Vol. 43, No. 3, p. 34-44.
  124. Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
  125. Kublickienė, L. (2003). Vyriškų vaidmenų ypatumai dabarties Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2, p. 77-85.
  126. Kvale, S. (1996). *Interviews. An Introduction to Qualitative Research Interviewing*. Thousand Oaks, CA.: Sage.
  127. Kvedaraitė, R. (2007). Specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių mokinių lyčių vaidmenų šeimoje suvokimo ypatumai. *Specialusis ugdymas. Priedas*, p. 112-118.
  128. Lietuvių kalbos žodynas (t. I-XX, 1941–2002): elektroninis variantas / redaktorių kolegija: G. Naktinienė (vyr. redaktorė), J. Paulauskas, R. Petrokienė, V. Vitkauskas, J. Zaborskaitė, 2005. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas [žiūrėta 2010 09 02]. Prieiga per internetą: <www.lkz.lt>.
  129. Lietuvos Respublikos lygių galimybių įstatymas. *Valstybės žinios*, 2003, Nr. 114-5115.
  130. Lietuvos Respublikos Seimo 2008 m. birželio 3 d. nutarimas Nr. X-1569 „Dėl valstybinės šeimos politikos koncepcijos patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 2008, Nr. 69-2624.
  131. Lietuvos Respublikos švietimo ir mokslo ministro, Lietuvos Respublikos sveikatos apsaugos ministro ir Lietuvos Respublikos socialinės apsaugos ir darbo ministro įsakymas „Dėl mokinių, turinčių specialiųjų ugdymosi poreikių, grupių nustatymo ir jų specialiųjų ugdymosi poreikių skirstymo į lygius tvarkos aprašo patvirtinimo“. *Valstybės žinios*, 2011-07-21, Nr. 93-4428.

132. Liukinevičienė, L., Gudžinevičiūtė, O. L. (2000). Lytiškumo ugdymo aspektai mokyklinių vadovėlių iliustracijose. *Feminizmas, visuomenė, kultūra*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, p. 109-119.
133. Malhotra, N. (2012). Unruly Policies: The Politics of In/Equalities in Sexuality Education for Students with Intellectual Disabilities in School Settings. Addressing inequalities. The Heart of the Post-2015 Development Agenda and the Future We Want for All Global Thematic Consultation. Portland: Portland State University.
134. Martišauskienė, E. (2008). Ugdomojo mokymo retrospektyva ir dabartis (V. Rajecko „Ugdomojo mokymo“ ir konstruktyvizmo paralelės. *Pedagogika*, 89 [žiūrėta 2009 02 26]. Prieiga per internetą: <www.ceeol.com>.
135. Maruna, S., Butler, M. (2005). Phenomenology. *Encyclopaedia of Social Measurement*. Ed. Kempf-Leonard, K. Vol 3. USA: Elsevier, p. 49-52.
136. Maxwell, J. A. (1996). Qualitative Research Design: an Interactive Approach. London: Thousand Oaks, CA: Sage.
137. Mažeikienė, N. (2001). Moters / lyties tyrinėjimai: nauja socialinių tyrimų kryptis ir metodologinė perspektyva. *Lytiškumas ir švietimas: pozicijų, stereotipų ir ugdymo turinio tyrimai*, p. 8-15.
138. Mažeikienė, N., Ruškė, J. (2011). Neįgaliųjų orumo samprata ir ugdymas iš skirtingų teorinių perspektyvų: nuo esencializmo iki socialinio konstruktyvizmo. *Specialusis ugdymas*, 1 (24), p. 8-19.
139. Mažeikienė, N., Dorelaitienė, A. (2011). Socialinių darbuotojų vyrų nehegemoninio vyriškumo patirtys iš feministinės biografinio tyrimo perspektyvos. *Kultūra ir visuomenė. Socialinių tyrimų žurnalas*, 2(2), p. 55-74.
140. McCabe, M. P. (1999). Sexual knowledge, experience and feelings among people with disability. *Sexuality and Disability*, 17, p. 157-170.
141. McCabe, M. P., Cummins, R. A., Deeks, A. A. (1999). Construction and Psychometric Properties of Sexuality Scales: Sex Knowledge, Experience, and Needs Scales for People with Intellectual Disabilities (SexKen-ID), People with Physical Disabilities (SexKen_PD, and General Population (SexKen-GP). *Research in developmental Disabilities*, Vol. 20, No. 4, p. 241-254.
142. McCabe, M. P., Robert, D., Cummins, A. et al. (1994). An empirical study of the sexual abuse of people with intellectual disability. *Sexuality and Disability*, Vol. 12, No. 4, p. 297-306.
143. McCary, J. L. (1978). McCary's Human Sexuality. Sioux City: D. Van Nostrand Company.
144. McLaughlin, K. (2003). Why Focus on Developmental Disability?

- Gulp!* Vol. 4, No., 1, p. 1-2.
145. Medicinos enciklopedija (1993). Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
  146. Meekosha, H. (2001). The Politics of Recognition or the Politics of Presence: The Challenge of disability, in Sawyer, Marian and Zappalà, Gianni (Eds.). *Representation: Theory and Practice in Australian Politics*; Melbourne, Melbourne University Press.
  147. Meekosha, H. (2004) Gender and Disability. *Entry for the Sage Encyclopaedia of Disability* [žiūrėta 2009 02 26]. Prieiga per internetą: <<http://wwda.org.au/gendis2001.htm>>.
  148. Merkys, G. (1995). Pedagoginio tyrimo metodologijos pradmenys. Šiauliai: Šiaulių pedagoginis institutas.
  149. Miklošienė, V., Kaffemanienė, I. (2011). Neįgaliųjų globos ir ugdymo specialistų profesinės veiklos ypatumai ir kompetencijos. *Profesinės studijos: teorija ir praktika*, 8, p. 227-237.
  150. Miltenberger, R. G., Roberts, J. A., Ellingson, S., Galinsky, T., Rapp, J. T., Long, E. S., & Lumley V. A. (1999). Training and generalization of sexual abuse prevention skills for women with mental retardation. *Journal of Applied Behavior Analysis*, 32, p. 385–388.
  151. Miltenienė, L. (2003). Tėvų vaidmuo tenkinant specialiuosius vaikų ugdymosi poreikius. *Specialiųjų poreikių vaikų ugdymo ir gyvenimo kokybė*. Šiauliai, p. 110-115.
  152. Mitrikas, A. A. (2001). Moters vaidmens vertinimas Lietuvoje ir Europos šalyse. *Filosofija. Sociologija*, 4, p. 18-23.
  153. Myers, D. G. (2000). *Psichologija*. Kaunas: UAB „Poligrafija ir informatika“.
  154. Mockevičienė, O., Gaigalienė, M. (2008). *Ugdymo planavimas, modeliavimas, vertinimas*. Kaunas: Technologija.
  155. Murphy, G. H., & O’Callaghan, A. (2004) Capacity of adults with intellectual disabilities to consent to sexual relationships. *Psychological Medicine*, 34, p. 1347-1357.
  156. Murphy, N. (2005). Sexuality in children and adolescents with disabilities. *Developmental Medicine & Child Neurology*, 47, p. 640-644.
  157. Nangle, D. W., Hansen, D. J. (1993). Relations Between Social Skills and High-Risk Sexual Interactions Among Adolescents. *Behavior Modification*, Vol. 17, No. 2, p. 113–135.
  158. Narbekovas, A., Obelenienė, B., Pukelis, K. (2008). *Lytiškumo ugdymo etika*. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
  159. Obelenienė, B. (2007). Paauglių ankstyvųjų lytinių santykių pedagogi-

- nės prevencijos vertinimas. Daktaro disertacija. Kaunas: VDU.
160. Obelenienė, B. (2009). Bendrojo lavinimo mokyklos ugdymo turinio vertinimas lytinio ir lytiškumo ugdymo principų aspektu. *Soter*, 30 (28), p. 97–114.
  161. Obelenienė, B., Pukelis K. (2009). Lytinio švietimo grėsmės paauglių lytiškumo ugdymuisi bendrojo lavinimo mokykloje. *Socialinis darbas*, 8(2), p. 65-74.
  162. Obelenienė, B., Pukelis, K. (2004). *Lytinis švietimas Lietuvoje ir pasaulinė reprodukcinė ideologija* [žiūrėta 2009 01 10]. Prieiga per internetą: <<http://www.gyvybe.lt/files/File/straipsniai/lytinissvietimas.pdf>>.
  163. Obelenienė, B., Pukelis, K., Vaitoška, G. (2007). Lytinio susivaldymo svarba ir jo vaidmuo asmens emocinei brandai. *Sveikatos mokslai*, 2(49), p. 746-756.
  164. Parchomiuk, M. (2013). Model of Intellectual Disability and the Relationship of Attitudes Towards the Sexuality of Persons with an Intellectual Disability. *Sexuality and Disability*, 31, p. 125–139.
  165. Petronis, A. (2007). Vyro ir žmonos, tėvo ir motinos vaidmenys. *Vaikų ir jaunimo rengimo šeimai programų rengimas*. [žiūrėta 2012-08-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/programos/SPPC.pdf>>.
  166. Pocevičienė, R. (2007). Lytiškumo ugdymo reikšmė lytinio tapatumo formavimuisi ir lytinei elgsenai. *Specialusis ugdymas. Priedas*, p. 130-135.
  167. Psichologai apie žmogaus raidą (1999). Sigmundas Froidas, p. 302-333.
  168. Pukelis, K. (1998). *Mokytojų rengimas ir filosofinės studijos*. Kaunas: Versmė.
  169. Pukelis, K. (2007). Trojos arkllys, vardu lytinis švietimas, arba liga mirčiai. *Soter*, 21(49), p. 63-79.
  170. Purvaneckienė, G. (2011). Lytiškumo formavimasis ir kultūrinė aplinka: mokinių požiūris. *Acta paedagogica Vilnensia*, 26, p. 22-34.
  171. Purvaneckienė, G., Purvaneckas, A. (2001). *Moteris Lietuvos visuomenėje*. Vilnius: Danielius.
  172. Radzevičienė, L. (2003). *Vaikų, turinčių specialiųjų poreikių, psichosocialinė raida*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  173. Railienė, A. (2011). Profesijos patarėjo kompetencijų ugdymas rengiant socialinius pedagogus. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
  174. Raudeliūnaitė, R., Rympo, Ž. (2012). Šeimų, auginančių vaikus su negalia, psichosocialinė situacija. *Societal Innovations for Global Growth*,

- 1(1), p. 849-864.
175. Rector, R. (2002). The effectiveness of abstinence education programs in reducing sexual activity among youth. *Backgrounder* 1533. Washington: Heritage Foundation.
  176. Reingardė, J. (2009). Socialinis ir kultūrinis lyties formavimas. *Lytiškumas: socialiniai, kultūriniai ir sveikatos aspektai*, p. 7-12.
  177. Reingardė, J., Tereškinas, A. (2006). Darbo ir šeimos suderinimas Lietuvoje bei lyčių lygybė: iššūkiai ir galimybės. *(Ne)apmokamas darbas: šeimai palanki darbo aplinka ir lyčių lygybė Europoje*. Vilnius: Eugrimas, p. 47-102.
  178. Reingardienė, J. (2003). Dilemmas in private / public discourse: Contexts for gender-based violence against women in Lithuania. *Journal of Baltic Studies*, Vol. 34, Iss. 3, p. 354-368.
  179. Reingardienė, J. (2004). Lyčių lygybės strategija ir užimtumo politika Europos Sąjungoje: mokomoji knyga. Kaunas. VDU.
  180. Rhoads, R. A., Calderone, S. M. (2007). Reconstituting the Democratic Subject: Sexuality, Schooling, and Citizenship. *Educational Theory*, Vol. 57, No. 1, p. 105-121.
  181. Richards, D. A., Watson, S. L., Monger, S. M., Rogers, C. (2012). The right to sexuality and relationship. Kingston. New York [žiūrėta 2013 10 18]. Prieiga per internetą: <http://www.academia.edu/1106406/Human_rights_in_sexuality_and_relationships._In_F._Owen_D._Griffiths_and_S._Watson_eds._The_human_rights_agenda_for_persons_with_intellectual_disabilities>.
  182. Robinson, G. A., Polloway, E. A., Paston, J. R., Sargent, L. R. Best Practises in Mild Mental Retardation (1989). Reston, VA: Division on Mental Retardation of the Council for Exceptional Children.
  183. Rogers, C. (2009). (S)excerpts from a Life Told: Sex, Gendre and Learning Disability. *Sexualities*, Vol. 12 (3), p. 270-288.
  184. Rogers, C. (2010). But it's about sex: mothering, normalisation and young learning disabled people. *Disability & Society*, Vol. 25, No. 1, p. 63-74.
  185. Rogow, D., Haberland, N. (2005). Sexuality and relationships education: Toward a social studies approach. *Sex Education*, Vol. 5, No. 4, p. 333-344.
  186. Rousso, H. (2003). *Education For All: A Gender And Disability Perspective* [žiūrėta 2008 09 15]. Prieiga per internetą: <<http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001469/146931E.pdf>>.
  187. Rudman, L. A., Glick, P. (2010). The social psychology of gender: how po-

- wer and intimacy shape gender relations. New York: The Guilford Press.
188. Rugevičiūtė, R. G. (2008). Bendrojo lavinimo Lietuvos mokyklų katalikų tikybos mokymo programų kaita. *Pedagogika*, 90 [žiūrėta 2009 02 26]. Prieiga per internetą: <www.ceeol.com>.
  189. Ruolytė, R. (2012). Neįgaliųjų studentų dalyvavimas Lietuvos aukštojoje mokyklose. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
  190. Ruškus, J. (2002). *Negalės fenomenas*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  191. Ruškus, J., Mažeikis, G., (2007). *Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas. Kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  192. Sanders, R. A. (2013). Adolescent Psychosocial, Social, and Cognitive Development. *Pediatrics in Review*, Vol. 34, No. 8, p. 354 -359.
  193. Sandland, R. (2013). Concubitu Prohibere Vago: Sex and the Idiot Girl, 1846–1913. *Feminist Legal Studies*, 21, p. 81-108.
  194. Schaafsma, D. (2013). Sexuality and Intellectual Disability. Implications for sex education. Daktaro disertacija. Universitaire Pers Maastricht.
  195. Schaafsma, D., Stoffelen, J. M. T., Kok, K., Curfs, L. M. G. (2013). Exploring the Development of Existing Sex Education Programmes for People with Intellectual Disabilities: An Intervention Mapping Approach. *Journal of Applied Research in Intellectual Disabilities*, 26, p. 157–166.
  196. Schaafsma, H. P., & Kok, G. (2009). Decoding health education interventions: the times are a-changin'. *Psychology and Health*, 24, p. 5-9.
  197. Schaafsma, H. P., Abraham, C., Gillmore, M. R., Kok, G. (2004). Sex education as health promotion: What does it take? *Archives of Sexual Behavior*, 33, p. 259-269.
  198. Schulz, S. I. (2009). Psychological Theories of Disability and Sexuality: A Literature Review. *Journal of Human Behavior in the Social Environment*, 19 (1), p. 58-69.
  199. Schwandt, T. A. (1997). *Qualitative Inquiry*. London: Thousand Oaks New Delhi: Sage.
  200. Scott, A. O. (2013). 'Paradise: Love': a raw look at sex tourism and 'sugar mamas' [žiūrėta 2013 11 02]. Prieiga per internetą: <<http://seattletimes.com/text/2021235031.html>>.
  201. Servais, L. (2006). Sexual health care in persons with Intellectual Disabilities. *Mental Retardation and Developmental Disabilities Research*

- Reviews*, 12, p. 48-56.
202. Shakespeare, T. (2000). Disabled Sexuality: Towards Rights and Recognition. *Sexuality and Disability*, Vol. 18, No. 3, p. 159-166.
  203. Shakespeare, T. (2007). Disability, normality, and difference. *Psychological Challenges in Obstetrics and Gynecology*, p. 51-60.
  204. Shapiro, G., Markoff, J. (1997). A Matter of Definition. In Roberts, C. W. (Ed.). *Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
  205. Silverman, D. (2001). *Interpreting a Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction*. London, Thousand Oaks New Delhi: Sage.
  206. Singh, N. N., Lancioni, G. E., Winton, A. S. W., Singh, A. N. Adkins, A. D., Singh, J. (2011). Can adult offenders with intellectual disabilities use mindfulness-based procedures to control their deviant sexual arousal? *Psychology, Crime & Law*, Vol. 17, No. 2, p. 165-179.
  207. Stanford encyclopedia philosophy (2004). *Pragmatist Feminism* [žiūrėta 2008 10 27]. Prieiga per internetą: <<http://plato.stanford.edu/entries/femapproach-pragmatism/>>.
  208. Stankūnienė, V., Jonkarytė, A., Mikulionienė, S., Mitrikas A. A., Maslauskaitė, A. (2003). Šeimos revoliucija? Iššūkiai šeimos politikai. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
  209. Stoppard, M. (2001). *Mergaitės vadovas. Pažink save*. Vilnius: Alma littera.
  210. Strauss, A., Corbin, J. (1998). *Basic of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory*. London, Thousand Oaks: Sage.
  211. Stulpinas, T. (2004). Bendrojo ir specialiojo ugdymo principai. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  212. Stulpinas, T. (2005). Ugdymo perspektyvos: idealai, tikslai, uždaviniai. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
  213. Stundžė, L. (2009). Lytis ir organizacija: komunikacinis aspektas. *Informacijos mokslai*, 49 [žiūrėta 2010 02 25] Prieiga per internetą: <http://www.leidykla.eu/fileadmin/Informacijos_mokslai/49/99-117.pdf>.
  214. Swango-Wilson, A. (2010). Systems Theory and the Development of Sexual Identity for Individuals with Intellectual / Developmental Disability. *Sexuality and Disability*, 28, p. 157-164.
  215. Swango-Wilson, A. (2011). Meaningful Sex Education Programs for Individuals with Intellectual/Developmental Disabilities. *Sexuality*

- and Disability*, 29, p. 113-118.
216. Šėporaitytė, D. (2006). Negalia ir lytis. Fiziškai neįgalių moterų moteriškumo sampratos. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2 [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga per internetą: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2006_nr.02.108-130.pdf>.
  217. Šidlauskienė, V. S. (2011). Lytis ir lyčių lygybės politika švietime: į lytiškumo ugdymą(si) orientuotų modelių konstravimas institucijose. Šiauliai: VšĮ Šiaulių universiteto leidykla.
  218. Tarasoff, L. (2011). Maternity rolls: pregnancy, childbirth and disability. *Disability & Society*, 26 (6), p. 785–788.
  219. Tereškinas, A. (2001). Kūno žymės: seksualumas, identitetas, erdvė Lietuvos kultūroje. Vilnius: Baltos lankos.
  220. Tereškinas, A. (2004a). Konfliktinė hegemonija: žiniasklaida ir moterys Lietuvoje bei Europos Sąjungoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 3 [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga per internetą: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2004_nr.03.65-78.pdf>.
  221. Tereškinas, A. (2004b). Tarp norminio ir subordinuoto vyriškumo formų: vyrai, jų seksualumas ir maskulinizmo politika šiuolaikinėje Lietuvoje. *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 3 (teminis numeris), p. 28-38.
  222. Tidikis, R. (2003). Socialinių mokslų tyrimų metodologija. Vilnius: Lietuvos teisės universitetas.
  223. Tremain, Sh. (2006). On the government of disability: fucault, power, and the subject of impairment. *The Disability Studies Reader*, ed. L. J. Davis. 2nd edn. New York–London: Routledge, p. 185–196.
  224. Tutlytė, J. (2001). Vyresniųjų paauglių lytiškumo ugdymas bendrojo lavinimo mokyklose. *Moksleivių sveikatos ugdymas ir stiprinimas: dabartis ir perspektyvos*: konferencijos medžiaga, p. 23-27.
  225. Ustilaitė, S. (2001). Paauglių lytiškumo raiška ir jos psichopedagoginės korekcijos prielaidos. Daktaro disertacija. Vilniaus pedagoginis universitetas.
  226. Ustilaitė, S. (2002). Šeimos poveikis paauglių lytiniam elgesiui. *Acta paedagogica Vilnensia*, 9, p. 91-94.
  227. Ustilaitė, S. (2007). Specialiųjų ugdymosi poreikių turinčių vaikų ir paauglių lytiškumo ugdymo ypatumai. *Vaikų ir jaunimo rengimo šeimai programų rengimas*, p. 116-120.
  228. Ustilaitė, S. (2008). *Lytiškumo ugdymas*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
  229. Ustilaitė, S., Gudžinskienė, V., Jakučiūnienė, D., Petronis, A., Narbekovas, A., Vaitoška, G., Obelenienė, B. (2007). Vaikų ir jaunimo rengimo

- šeimai programų rengimas [žiūrėta 2010-08-12]. Prieiga per internetą: <<http://www.smm.lt/ugdymas/docs/programos/SPPC.pdf>>.
230. Ustilaitė, S., Juškelienė, V., Petronis, A. (2007). Paauglių lytinės elgsenos ir psichoemocinės būsenos sąsaja. *Soter*, 21(49), p. 85-97.
  231. Ustilaitė, S., Kuginytė-Arlauskienė, I., Cvetkova, L. (2011). Šeimų, auginančių neįgalius vaikus, vidinio ir socialinio gyvenimo pokyčiai. *Socialinis darbas*, 10(1), p. 20-26.
  232. Ustilaitė, S., Poškuvienė, R., Juškelienė, V., Kalinkevičienė, A. (2008). Rengimo šeimai ir lytiškumo ugdymo programos įgyvendinimo galimybės: tyrimo ataskaita [žiūrėta 2013-11-21]. Prieiga per internetą: <http://www.smm.lt/svietimo_bukle/docs/tyrimai/kiti/Tyrimo_RSLU-programa_ataskaita.pdf>.
  233. Ustilaitė, S., Purlienė, M., Poškuvienė, R. (2000). Lytiškumas. Vilnius: Kronta.
  234. Uzdila, J. (2001). Lietuvių šeimotyra. Kritinė familistinė XX a. panorama. Vilnius: PĮ Lietuvos mokslas.
  235. Uzdila, J. V., Danilevičius, E. (2000). JAV visaapimančio seksualinio švietimo programų reakcija į socialinę revoliuciją: rezistencija ar rezonansas? *Pedagogika*, 46, p. 14-28.
  236. Vaicekauskienė, V. (2002). Neįgalių paauglių seksualumo problema. *Socialinis darbas*, 2(2), p. 56-63.
  237. Vaicekauskienė, V. (2008). Specialiųjų poreikių vaikų pozityviosios socializacijos modelis. *Socialinis darbas ir ugdymas*, 5(16), p. 73-80.
  238. Vaicekauskienė, V. (2010). Specialiųjų poreikių vaikų institucinė socializacija. Mokslo darbų apžvalga. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla.
  239. Vaicekauskienė, V. (2011). Specialiųjų poreikių vaikų socializacijos etiniai orientyrai. *Socialinis ugdymas*, 14 (25), p. 31-44.
  240. Valenti-Hein, D. C., Yarnold, P. R., & Mueser, K. T. (1994). Evaluation of the Dating Skills Program for improving heterosocial interactions in people with mental retardation. *Behavior Modification*, 18, p. 32-46.
  241. Vasiliauskas, R. (2006). Ugdymo filosofijos integravimas į pedagoginę praktiką. *Pedagogika*, 86 [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga per internetą: <www.ceeol.com>.
  242. Veglia, F. (2004). *Mental disability and sexuality* [žiūrėta 2008 10 15]. Prieiga per internetą: <<http://www.styrktarfelag.is/files/1999882279mental%20disability%20and%20sexuality.doc>>.
  243. Viluckienė, J. (2008). „Iškūnyta“ socialinio modelio negalios samprata.

- Filosofija. Sociologija*, t. 19, 4, p. 45-52.
244. Visuotinė žmogaus teisių deklaracija Generalinės Asamblėjos priimta ir paskelbta 1948 m. gruodžio 10 d. rezoliucija 217 A (III). *Valsybės žinios*, 2006-06-17, Nr. 68-2497 [žiūrėta 2013 09 02]. Prieiga per internetą: <http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=278385&p_query=&p_tr2=>>.
  245. Wade, H. A. (2002). Discrimination, Sexuality and People with Significant Disabilities: Issues of Access and The Right to Sexual Expression in the United States. *Disability Studies Quarterly*, Vol. 22, No. 4, p. 9-27 [žiūrėta 2013 11 02]. Prieiga per internetą: <www.ds-q-sds.org>
  246. Walker-Hirsch, L. (2010). Sexuality Meets Intellectual Disability: What Every Parent Should Know. *Impact*, 23(2), p. 4-5.
  247. Walsh, A. (2000). Improve and Care: Responding to Inappropriate Masturbation in People with Severe Intellectual Disabilities. *Sexuality and Disability*, Vol. 18, Iss. 1, p. 27-39.
  248. Weber, L. (1998). A conceptual framework for understanding race, class, gender, and sexuality. *Psychology of Women Quarterly*, Vol. 22, No. 1, p. 13-32.
  249. Webster, F. (2006). *Informacinės visuomenės teorijos*. Kaunas: UAB Poligrafija ir informatika.
  250. Westheimer, R. K., Stanford, L. (2005). *Human Sexuality*. Philadelphia: Lippincott Williams&Wilkins.
  251. Whitehouse, M. A., & McCabe, M. P. (1997). Sex education programs for people with intellectual disability: How effective are they? *Education & Training in Mental Retardation & Developmental Disabilities*, 32, p. 229-240.
  252. Wilkenfeld, B. F., Ballan, M. S. (2011). Educators' Attitudes and Beliefs Towards the Sexuality of Individuals with Developmental Disabilities. *Sexuality and Disability*, 29, p. 351-361.
  253. Wilkerson, A. (2002). Disability, Sex Radicalism, and Political Agency. *NWSA Journal*, Vol. 14, No. 3, p. 33-57.
  254. Wolfe, P. S., Blanchett, W. J. (2003). Sex education for students with disabilities. Teaching Exceptional Children. *Gateway*, Vol. 36, Iss. 1, p. 46 [žiūrėta 2008-03-17]. Prieiga per internetą: <<http://www.gateway.proquest.com/>>.
  255. Zillman, D. (2000). Influence of unrestrained access to erotica on adolescents' and young adults' dispositions toward sexuality. *Journal of Adolescent Health*, 275, p. 41-44.

256. Žalkauskaitė, U. (2012). Neįgaliųjų identiteto daryba: teorinės prielaidos sociologijoje. *Jaunųjų mokslininkų darbai*, 4 (37), p. 113-119.
257. Žydžiūnaitė, V. (2008). Tyrimo dizainas: struktūra ir strategijos. Kaunas: Technologija.
258. Žukauskienė, R. (1998). Raidos psichologija. Vilnius: Margi raštai.
259. Žukauskienė, R. (2002). *Raidos psichologija*. Vilnius: Valstybinės leidybos centras.
260. Žvinklienė, A. (2004). Gendre mainstreaming ar lyčių dėmens integravimo strategija? *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, 2 [žiūrėta 2010 10 02]. Prieiga per internetą: <http://www.ku.lt/sociologija/files/2004_nr.02.120-128.pdf>.
261. Баттерворт, Д., Харрис, М. (2000). Принципы психологии развития. Москва: Когито-Центр.
262. Волкова, А. Н. (2007). Опросник РОП „Ролевые ожидания и притязания в браке“. *Диагностика здоровья. Психологический практикум*. Под редакцией Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург: Речь.
263. Кон, И. С. (1989). Психология ранней юности. Москва: Просвещение.
264. Паценков, О. К. (2002). К сексуальности: через интервью этнометодологический взгляд. *В поисках сексуальности / сост. Д. Булантин*, с. 559-586.
265. Фрейд, А. (2000). Инфантильные предварительные ступени более поздних заболеваний. Развитие половой идентификации. *Психология аномального развития ребенка*. Том II, с. 763-783.
268. Фрейд, З. (2000). Психоанализ и культура. Санкт-Петербург: Алетейя.
269. Хуц, М. (1999). Половое воспитание детей младшего школьного возраста, требующих особого ухода, на фоне их ровесников в интеллектуальной и физической норме. Москва.
270. Шеффер, Е., Белл, Р. (2007). Методика исследования детско-родительских отношений. Методика PARI. *Диагностика здоровья. Психологический практикум*. Под редакцией Г. С. Никифорова. Санкт-Петербург: Речь.

Neringa Povilaitienė

**NEŽYMŲ INTELEKTO SUTRIKIMĄ
TURINČIŲ PAAUGLIŲ LYTIŠKUMO IR JO UGDYMO(SI) TURINIO
KONCEPTUALIZAVIMAS**

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, edukologija (07 S)

Disertacijos redaktorius - *Algirdas Malakauskas*
Dizainerė-maketuotoja - *Vismantė Juozėnaitė*

2014-09-08. 8,82 leidyb. apsk. l. Leidinio tiražas 20. Užsakymas 2972.
Išleido ir spausdino UAB „BMK Leidykla“, J. Jasinskio g. 16, LT-03163 Vilnius.
Tel. +370 5 254 6961, faks. +370 5 254 6962